

**ORTA ÇAĞ'DA CEND ŞEHİRİ
(X-XIII. YÜZYILLAR)**

Kadir ŞAHİN

**Yüksek Lisans Tezi
Dr. Öğr. Üyesi Gürsoy SOLMAZ
Tarih Anabilim Dalı
Erzurum-2018
Her hakkı saklıdır.**

**T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

Kadir ŞAHİN

**ORTA ÇAĞ'DA CEND ŞEHİRİ
(X-XIII. Yüzyıllar)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**DANIŞMAN
Dr. Öğr. Üyesi Gürsoy SOLMAZ**

ERZURUM-2018

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TEZ BEYAN FORMU

TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

BİLDİRİM

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esaslarının ilgili maddelerine göre hazırlamış olduğum "Orta Çağ'da Cend Şehri (X-XIII. Yüzyıllar)" adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıyı kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin basılı ve elektronik kopyalarının Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esaslarının ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

- Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.
- Tezim sadece Atatürk Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- Tezimim 2 yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

12.07.2018

Kadir ŞAHİN

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TEZ KABUL TUTANAĞI

TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Dr. Öğr. Üyesi Gürsoy SOLMAZ danışmanlığında **Kadir ŞAHİN** tarafından hazırlanan bu çalışma 12/07/2018 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Tarih Ana Bilim Dalı Orta Çağ Tarihi Bilim Dalı'nda Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : İmza :
Jüri Üyesi : İmza :
Jüri Üyesi : İmza :

Yukarıdaki imzalar adı geçen öğretim üyelerine aittir. 12/07/2018

Enstitü Müdürü

Doç.Dr. Rifat KÜTÜK
Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

ÖZET	III
ABSTRACT	IV
KISALTMALAR.....	V
ÖNSÖZ.....	VI
GİRİŞ.....	1
KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALAR HAKKINDA.....	1
I. KAYNAKLAR	1
I.I. Kitabeler / Yazıtlar.....	1
I.II. Meskûkât	5
I.III Coğrafi Eserler	5
I.IV. Türkçe Kaynaklar.....	17
I.V. Seyahatnâmeler	19
I.VI. Destanî Mahiyetteki Eserler.....	21
I.VII. Çin Kaynakları.....	22
II. ARAŞTIRMALAR.....	23
II. I. Arkeolojik Araştırmalar ve Raporlar	23
II. II. Diğer Araştırmalar.....	24
BİRİNCİ BÖLÜM	28
1. CEND BAĞLAMINDA SIR DERYA BÖLGESİ	28
1.1. Sır Derya Adı ve Anlamı.....	28
1.2. Bölgenin Coğrafi Durumu.....	34
1.2.1. Akarsular	34
1.2.2. Çöller	36
1.2.3. Dağlar	38
1.3. Cend'in Coğrafi Durumu ve Özellikleri.....	39
1.3.1. Şehrin Kuruluşu.....	39
1.3.2. Coğrafi Konumu	40
1.4. Tarih Öncesi ve İlk Çağlarda Bölgedeki Yerleşim Yerleri	42

1.4.1. Milattan Önce Bölgedeki Yerleşim Yerleri.....	42
1.4.2. Milattan Sonra Bölgedeki Yerleşim Yerleri.....	45
1.5. Sır Derya Bölgesindeki Şehirlerin Kuruluşuna Genel Bir Bakış.....	46
1.6. İpek Yolu'nun Önemi	48
1.7. X. Yüzyıla Kadar Sır Derya Bölgesinin Tarihi	51
1.7.1. İskitler	51
1.7.2. Kanglılar	52
1.7.3. Türğişler.....	54
İKİNCİ BÖLÜM	57
2.1. ORTA ÇAĞ'DA CEND'DE SİYASÎ TEŞEKKÜLLER (X-XIII. YY.).....	57
2.1.1. Oğuz Yabgu Hakimiyetinde Cend.....	57
2.1.2. Selçuk Bey'in Cend'e Göç Etmesi ve İslâmiyeti Kabul Etmesi.....	60
2.1.3. Cend'de Selçuklu Hakimiyeti.....	62
2.1.4. Selçuk Bey'in Ölümü, Selçukluların Cend'den Ayrılmaları ve Mâverâünnehir'deki Mücadeleleri.....	63
2.1.5. Cend'in Kıpçakların Eline Geçmesi	69
2.1.6. Sultan Alparslan'ın Cend'i Geri Alması	71
2.1.7. Cend'de Hârezmşah – Selçuklu Mücadelesi	75
2.1.8. Cend'de Moğol Hakimiyeti	84
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	87
3.1. CEND'DEKİ MİMARİ YAPILAR.....	87
3.1.1. Camiler	88
3.1. 2. Türbeler	88
3.3. Saraylar.....	91
3.3.1. Cend Sarayı.....	91
3.4. Kervansaraylar.....	92
3.4.1. Cend Kervansarayı	92
SONUÇ.....	94
KAYNAKÇA	95
EKLER	117

ÖZET

Arkeolojik araştırmalara göre M.S. I. yüzyılda kurulmuş olan ve İç Asya'da ticari faaliyetlerde önemli bir ambar görevi gören Cend, Sır Derya boyunda bulunan önemli Oğuz şehirlerindedir.

Cend şehri, Maverâünnehir ve Hârezm şehirlerini Kıpçak bozkırlarına bağlayan yollar üzerindeki ana kervan duraklarından biri olup, Hârezm ile olan bağlantısı önemlidir. Günümüzde Kazakistan'da bulunan Kızılorda şehrine yakın bir yerde bulunmasından dolayı bozkırdaki konargöçer Türklerin, İslâm dünyasına entegre edilmesinde önemli bir rol oynamıştır.

X. yüzyılda Oğuz Yabgusuna tbi olan şehir, Selçuk Bey'in, Oğuz Yabgusu ile arasının açılması ve buraya göç etmesi sonucu Selçuklu hakimiyetine geçmiştir. Selçuk Bey'in burada Müslümanlığı kabul edip, devletin sancağını yükseltmesi sonucu, Türk-İslâm devletin kurulduğu bir hudut şehri olarak, tarih ve siyas önemi daima takdir edilen bir şehir olmuştur.

X-XII. yüzyıllar arasında bulunduğu konum itibariyle birçok devletin birbirleriyle siyas mücadele içerisine girdiği bir bölge olan Cend, bu süreçte Oğuz Yabguluğu, Selçuklular, şah Melik, Kıpçaklar, Hârezmşahlar, Moğol Büyük Hanları ve Çağataylar arasında el değiştirmiştir. Özellikle Hârezmşahlar döneminde, Sır Derya bölgesi ve Mangışlak yarımadası ile birlikte gayrimüslim topluluklardan olan Kıpçaklar'a karşı yapılan gazalarda en önemli uc şehirlerinden biri olmuştur. XIV. yüzyıldan sonra ise kaynaklarda, şehir hakkında bilgiye rastlanmamaktadır.

Çalışma konusu olarak ele aldığımız Cend şehri hakkında bugüne kadar derli toplu bir çalışma yapılmamıştır. Bu alışma ile tarihteki bu boşluğu doldurmaya katkı sağlamak amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Cend, Oğuz Yabguluğu, Selçuklular, şah Melik, Hârezmşahlar

ABSTRACT

According to archeological researches, Jand established in the 1st Century A.D. and acted as a storehouse in commercial activities in central Asia, is one of the important Oghuz Tribe cities.

Jand city is one of the main caravan stops on the roads, linking Ma wara'un-nahr and Khorezm cities to Kipchak steppes, and its connection with Khorezm is significant. As it is located near Kızılorda city in Kazakhstan today, it played a significant role in the integration of Turkish nomads into the Islamic World.

The city was dependent on Oghuz Yabghu in the 10th century and then came under the domination of Seljug Empire as a result of Selçuk Bey's falling out with Oghuz Yabghu and following his immigration to Jand. As a result of Selçuk Bey's embracing Islam here and raising the Sanjak, it became a border city appreciated everlastingly in respect of its historic and political significance.

Being a city for which so many states had political struggles with each other due to its location, it changed hands among Oghuz Yabghu, Seljug Empire, Shah Melik, Kipchaks, Khazem Shah State, The Mongol Empire and Chagatay. Especially in the era of Khorezm Shah State, it was one of the most significant frontier city during the holy wars made together with Syr Darya district and Mangyshlak Peninsula against Kipchaks belonging to non muslim groups. After the 14th century, there has been no information about the city in sources.

There has been no well-coordinated study about the Jand city that we took as a subject of study. With this study, we aimed to contribute filling this gap in history.

Key Words: Jand, Oghuz Yabghu, Seljuk Empire, Shah Melik, Khorezmshah

KISALTMALAR

bkz	Bakınız
c	Cilt
cm	Santimetre
çev	Çeviren
DİA	Diyanet İslam Ansiklopedisi
ed.	Editör
haz	Hazırlayan
İA	İslâm Ansiklopedisi
km	Kilometre
M.Ö	Milattan Önce
M.S	Milattan Sonra
MEB	Millî Eğitim Bakanlığı
m	Metre
neşr	Neşriyat
s	Sayfa
S	Sayı
TDK	Türk Dil Kurumu
TTK	Türk Tarih Kurumu
vb.	ve benzeri
yay	Yayınlar
yy	Yüzyıl

ÖNSÖZ

Orta Asya bölgesi sınırları içerisinde yer alan Sır Derya havzası insanlık ve Türk tarihi açısından büyük önem arz etmektedir. Bunun başlıca sebebi, bölgenin, eski çağlardan beri insanoğlunun yaşadığı bir yer olmasıdır. Sır Derya bölgesinde bulunan Oğuz şehirleri ve yerleşim yerleri büyük ölçüde araştırılarak yerli ve yabancı bilim adamları tarafından birçok eser kaleme alınmıştır. Ancak bugüne kadar, Cend şehri hakkında herhangi kapsamlı bir çalışma yapılmamıştır. Biz, yapmış olduğumuz çalışmamız ile Türk tarihindeki bu boşluğu doldurmayı amaçladık.

Çalışmamız esnasında verdiğimiz bilgi kaynaklarını Arapça, Farsça, Türkçe ve Çince olmak üzere çeşitli başlıklara ayırdık. Ayrıca Sır Derya bölgesinde yapılan arkeolojik kazı çalışmalarından da büyük ölçüde yararlandık. Çalışmamızı giriş ve üç ana başlığa ayırdık.

Çalışmamızın giriş kısmında, konumuz ile alakalı ana kaynaklar hakkında bilgi verilip, yurt içi ve yurt dışında yapılan araştırmalar tanıtıldı. Bu bölümde tanıtmış olduğumuz ana kaynakların yanında, çalışma sahamız hakkında önemli bilgiler veren Çin kaynakları ve arkeolojik araştırma ve kazı raporlarından da yararlandık.

Çalışmamızın I. bölümünde Sır Derya bölgesinin coğrafyasından, M.Ö. ve M.S. burada yaşamış olan topluluklardan, İpek Yolu'nun bölge açısından öneminden ve asıl konumuz olan Cend şehrinin kuruluşu ve coğrafi durumundan bahsettik.

II. bölümde, Cend'deki siyasî mücadelelerden bahsettik. Bu bağlamda Oğuz Yabguluğu, Selçuklular, Kıpçaklar, Hârizmşahlar ve Moğollardan bahsedildi.

Çalışmamızın III. ve son bölümünde ise Cend şehrinde tespit edilen tarihî yapılardan bahsettik. Tüm bu çalışmalar sonunda varılan neticeleri "Sonuç" kısmında kısaca özetledik.

Tez çalışmamızın son kısmına, çalışmamızı hazırlarken faydalanmış olduğumuz bütün kaynakları ihtiva eden alfabetik bir kaynakça, bölgenin haritası ve Cend şehrinde fotoğraflar ilave ettik.

Çalışmalarım esnasında benden desteklerini esirgemeyen başta değerli tez danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Gürsoy SOLMAZ'a, Prof. Dr. Erol KÜRKÇÜOĞLU ve Dr. Öğr. Üyesi Coşkun ERDOĞAN'a, bölgede bulunan kaynakların te'mini konusunda benden yardımlarını esirgemeyen Samauat NURSEİTOVA'ya ve bu zorlu süreçte her daim yanımda olup, destek olan biricik annem ve ablam'a şükranlarımı sunuyorum.

GİRİŞ

KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALAR HAKKINDA

“Orta Çağ’da Cend Şehri (X-XIII. Yüzyıllar)” adlı çalışmamıza başlamadan önce, kullandığımız kaynaklar ve araştırmalar hakkında bilgi vermek yerinde olacaktır.

Cend şehri, Türkistan bölgesinde, Sır Derya boyunda kurulmuş olan Oğuz yerleşim yerlerindedir. Bu bölgedeki Türk şehirleri hakkında, İslâm coğrafyacılarının eserlerinde kıymetli bilgiler bulunmaktadır. İslâm coğrafyacılarının eserlerinden yola çıkarak bu bölgede yaşamış olan toplumların, sosyal, kültürel ve siyasî tarihleri hakkında bilgiler edinmekteyiz.

Cend şehri günümüzde Kazakistan sınırları içerisinde kalmaktadır. Bu sebeple de şehir Kazak arkeologlarının yakından takip ettiği bir bölgedir. Şehrin kazısı devam etmekte ancak kazı raporları yeterli düzeyde yayınlanmadığı için, şehrin yakın çevresinde yapılan kazı çalışmalarından yola çıkarak fikir edinmeye çalıştık. Bu bölgelerde ortaya çıkarılan buluntular, yazılı kaynaklar ile de teyit edilerek doğruluğu kabul edilmektedir. Bu bölgeler hakkındaki bilgileri daha çok İslâm müelliflerinin eserlerinde görmekteyiz.

IX-X. yüzyıllara ait olan eserler bu bölgede bulunan Oğuzlar ve diğer Türk kavimler hakkında bilgiler vermektedir. Bu eserlerde çalışma konumuz içerisinde yer alan Cend şehri hakkında da bilgiler bulunmaktadır.

I. KAYNAKLAR

I.I. KİTABELER / YAZITLAR

I.I.I. Oğuz Dönemi Yazıtları

Barlık Yazıtları: Barlık yazıtları 4 adettir ve bugünkü Moğolistan sınırları içerisinde bulunan Barlık Irmağı kenarındadır. Bu yazıtlar *Klementz* tarafından meydana çıkarılmış ve *Radloff* tarafından tercüme edilmiştir. Barlık yazıtları *Oğuz* adının ilk kez geçtiği yazıtlardan biri olması dolayısıyla önemlidir.¹ Altı Oğuz birliği zamanında, başlarında bulunan beylerin ölümleri sonrasında, onların anısına dikildikleri tahmin edilmektedir.

¹ Barlık 1. Yazıt 2. Satır: *Öz Yiğen Alp Turan Altı Oğuz kavminden on üç [yaşım]da ayrıldım.* (Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, III, Alâeddin Kırıl Basımevi, İstanbul 1940, s. 61).

Köli Çor Yazıtı: Adına yazıt dikilen kişinin unvanı veya adı olan, aynı zamanda yazıtta geçen “𐰽𐰺𐰠𐰢𐰣𐰤 / Köli Çor” kavram işareti göz önünde bulundurularak *Köli Çor Yazıtı* adı verilmiştir. Orta Moğolistan’da İh Höşööt denilen yerde W. Kotwicz tarafından bulunan ve bu bölgede dikili halde bulunan taşlardan dolayı “*İh Höşööt Yazıtı*” olarak da bilinmektedir.²

Oğuzlar dönemine ait olan bu yazıt, Kül Tigin ve Bilge Kağan’ın silah arkadaşı Köli Çor³ adına inşa edilmiştir. Orhun Vadisi’nin yaklaşık 60 km. güneyinde yer alan bu mezar kompleksinin Moğolistan’ın başkenti Ulan Batur’a (Moğolca: Ulaanbaatar) uzaklığı 235 km’dir.⁴

Bu yazıtta birçok Türk ve gayri-Türk kavmin adına da rastlanmaktadır (Karluk, Kitan, Tokuz-Oğuz, Tarduş, Türgiş, Tatabı, Tezik vb). Coğrafi açıdan da değerli olan bu yazıtta özellikle araştırma konumuz içerisinde yer alan Sır Derya nehri, “*Yinçü Öğüz*” olarak yazılmıştır.⁵

I.I.II. Orhun Yazıtları

Göktürklerin ünlü hükümdarı Bilge Kağan döneminden kalan, taş üstüne kazınmış harflerle örülmüş dikilitaşlardır. Kül Tigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk adına dikilmiş olan bu yazıtların dilimiz ve tarihimiz açısından önemi çok büyüktür. Türk tarihinin şimdiye kadar ki en eski yazılı vesikaları olan bu kitabeler, kendi dönemine ait tarih ve edebiyat alanında önemli bilgiler sunmaktadır. Abidelerin yazarı *Yollug Tigin* olup nutuk (söylev) türünde yazılmıştır. Türk tarihi, Türk toplumunun yaşam biçimi ve dünya görüşü ile ilgili bilgiler içerir.⁶ Tarihte ilk

² Osman Mert, *Köli Çor Yazıtı ve Anıt Mezar Kompleksi*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 2015, s. 3; Saadettin Gömeç, “İslam Öncesi Türk Tarihinin Kaynakları Üzerine”, *A.Ü.D.T.C.F Tarih Araştırmaları Dergisi*, XX, 31, Ankara 2000, s. 66.

³ Bugüne kadar yapılmış olan çalışmalarda, araştırmacıların bir kısmı yazıtta bulunduğu bölgenin adından, bir kısmı ise adına yazıt dikilen Köli Çor’dan hareketle isim vermişlerdir. Bu adlandırmalardan en yaygın olanları şunlardır: *İkhe-khuchoto* (Kotwicz, 1928:60); *Kuli-Çur* (Malov, 1959: 25); *İhe Hüşotu* (Orkun, 1994: 134); *Küli Çor / İhe-Höşötü* (Tekn, 2003: 225); *Küli Çor / İkh-Khoshoot* (Hayashi ve Ōsawa, 1999: 148); *Köli İç Çor* (Sertkaya, 1995: 154; Sertkaya, Alyılmaz ve Battulga, 2001: 171; Şirin User, 2009: 470); *Küli Çurt* (Bold, 1990: 40; Bold, 2000: 132); *Köli Çor* (Berta, 2010: 15); *Küli Çor* (Aydın, 2012: 135); *Küli Çor / İh-Hüşöt* (Ölmez, 2013: 222). (Osman Mert, *Köli Çor Yazıtı ve Anıt Mezar Kompleksi*, s. 3)

⁴ Mert, s. 4.

⁵ Gömeç, s. 66.

⁶ Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2011, s. 18-19.

defa XIII. y.y. İlhanlı devri Moğol tarihçilerinden, Cüveynî (1226-1282), *Tarih-i Cihan Güşâ* adlı eserinde Orhun yazıtları hakkında bilgi verilmiştir.⁷

Kültigin Yazıtı: Moğolistan'da eski Moğol başşehri Karakorum'un 32 km. güneyinde, eski Uygur başkenti Karabalasagun'un 28 km. güneybatısında⁸ bulunan Kül Tigin Yazıtı/Kitabesi, Bilge Kağan tarafından, kardeşi Kül Tigin'in M.S. 732'de ölümü üzerine Orhun vadisinde Yollug Tigin'e yazdırılmıştır. Yollug Tigin bu metni 20 gün içinde yazıp bitirmiştir.⁹ Kül Tigin yazıtı, Bilge Kağan'ın kardeşi Kül Tigin'e hizmetlerinden dolayı duyduğu minnet duygularının bir ifadesidir.¹⁰

Bilge Kağan Yazıtı: Kül Tigin kitabesine 1 kilometre uzaklıkta bulunan Bilge Kağan yazıtı kendisinin 734 yılındaki ölümünden sonra 735 yılında oğlu *İçen* tarafından dikilmiştir.¹¹ Bilge Kağan ve Kül Tigin yazıtlarının ilk kopyasını Rus arkeolog *Yadrintsev* çıkarmıştır. İlk defa neşreden ise *W. Radloff*'tur.¹²

İçerik olarak Kül Tigin abidesine büyük oranda benzeyen bu yazıtta, Kül Tigin yazıtındakilere ek olarak, Kül Tigin'in ölümünden sonraki olayların ilave edildiği görülmektedir.¹³

Tonyukuk Yazıtı: Tonyukuk yazıtı veya uluslararası literatürdeki adıyla *Bain Tsokto Yazıtları* tahminen 725-726 yıllarında ünlü Türk devlet adamı Tonyukuk tarafından ölmeden önce diktirilmiş olup abidenin müellifi ve konuşanı Tonyukuk'tur.¹⁴

Tonyukuk kitabeleri, Bilge Kağan ve Kül Tigin yazıtlarının biraz daha doğusunda olup, Moğolistan'ın Koşo Çaydam bölgesinde bulunmuş, *W. Radloff* tarafından ilk defa

⁷Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşâ*, (Çev.: Mürsel Öztürk), Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 2013, s. 101.

⁸Mustafa S. Kaçalın, "Orhun Yazıtları", *DİA* Diyanet Vakfı Yayınları, XXXIII, s. 391.

⁹Hatice Şirin, *Kül Tigin Yazıtı*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2015, s. 17; Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2017, s. 17. Gömeç, s. 65.

¹⁰Ahmet Taşağıl, "Çin Kaynaklarına Göre Kül Tigin Yazıtının Dikilişi Hakkında Bir Değerlendirme", *III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu (Bildiriler Kitabı)*, Ülkü Çelik Şavk (Ed.), II, Ankara 2011, s. 775.

¹¹Ergin, s. 19; Gömeç, s. 65.

¹²Neşir için bakınız: *W. Radloff, Die Alttürkischen Inschriften Der Mongolei*, St. Petersburg 1895.

¹³Ergin, s. 19-20; Ayrıca bu konuda ayrıntılı bilgi edinmek için bakınız: Ahmet Taşağıl, *Bilge Kağan'ın Vasiyeti*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2018.

¹⁴Ergin, s. 20; Gömeç, s. 65.

neşredilmiştir. Tonyukuk yazıtlarında, Ötüken'in Tokuz-Oğuzların elinden alınması, Göktürklerin yaptığı Kırgız, Türgeş ve Sogd seferleri zikredilmektedir. Tonyukuk yazıtlarını diğer iki yazıttan ayıran en önemli özelliği ise, Bilge Kağan ve kardeşi Kül Tigin hakkında bir bilginin bulunmamasıdır. Özellikle Kül Tigin adı hiç zikredilmemektedir.¹⁵

I.I.III Uygur Dönemi Yazıtları

Şine-Usu Yazıtı: Uygur kağanlarından *Moyen Çor* dönemine ait, Göktürk harfleriyle yazılmış Türkçe bir yazıttır. Bu yazıt 1909 yılında *G.J. Ramstedt* tarafından Moğolistan'da Şine-Usu Gölü yakınlarında ortaya çıkarıldığından dolayı Şine-Usu¹⁶ yazıtı adıyla bilinmektedir.¹⁷

Ramstedt'in bulmuş olduğu bu yazıtta çok değerli tarihi bilgilere rastlanmaktadır. Yazıt her ne kadar Uygur kağanı *Moyen Çor*'a ait olsa da¹⁸, babasının devrinde yaptığı icraat ve meydana gelen olaylardan bahsettiğinden dolayı ayrı bir önem taşır.¹⁹ Bu yazıtın 759 veya 760 yılında dikildiği düşünülmektedir.²⁰ *Moyen Çor*, bu yazıtta, Uygur-Göktürk mücadelesinde başarılı olmalarını, Tokuz Oğuzların kendi saflarına katılmalarına bağlamaktadır. Yazıtın batı tarafı, 5. satırında geçen *Bay-Balık* şehrini *Moyun Çor*'un 758 yılında Çinli ve Soğdlu²¹ ustalara *Selenge*'nin kenarında inşa ettirdiğini yazmaktadır. Ayrıca yazıtlar içerisinde Köli Çor'daki gibi Orta Asya Türk boylarının yaşadığı bölgelerle alâkalı önemli topografik bilgilere rastlanmaktadır.²²

¹⁵ Gömeç, s. 65-66.

¹⁶ Şine-Usu kelimesi, Türkçe'de Yeni Su anlamına gelmektedir. (Saadettin Gömeç, "Şine-Usu Yazıtında Geçen Yer Adları Üzerine", *Belleten*, LXIV, 240, Yıl: 2000, s. 427)

¹⁷ Bahaeddin Ögel, "Şine Usu Yazıtının Tarihi Önemi", *Belleten*, XV, s. 59, Ankara 1951, s. 361; Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Devlet Basımevi, İstanbul 1936, s. 163; Erhan Aydın, *Şine Usu Yazıtı*, Karam Yayınları, Çorum 2007, s. 21; Gömeç, "Şine-Usu Yazıtında Geçen Yer Adları Üzerine", s. 427.

¹⁸ Bu yazıtın kuzey yüzünün ilk satırı Tenride Bolmuş El Etmiş Bilge Kağan (*Moyen Çor*) adıyla başladığı için yazıtın *Moyen Çor* adına dikildiği rahatlıkla anlaşılmaktadır. (Erhan Aydın, *Uygur Yazıtları*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2018, s. 49.)

¹⁹ Ögel, s. 364.

²⁰ Ahmet Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2004, s. 68; James Hamilton, "Tokuz-Oğuz ve On-Uygur", (Çev.: Yunus Koç-İsmet Birkan, *Türk Dilleri Araştırmaları* 7, 1997, s. 200.

²¹ Soğdlular, Sır Derya ve Amu Derya nehirleri arasında yaşayan Hind-Avrupa grubundan olan ve Doğu İran dillerinden olan Soğdca'yı konuşan topluluklardır. (Ali Ahmetbeyoğlu, *Sorularla Eski Türk Tarihi*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2015, s. 145). Soğdluların ülkesi ise Amu Derya ve Sır Derya nehirleri arasında kalan bölge idi (Bahaeddin Ögel, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, TTK, Ankara 1991, s. 188).

²² Sadettin Gömeç, "Şine-Usu Yazıtında Geçen Yer Adları Üzerine", s. 433.

I.II. Meskûkât

Meskûkât sözcüğü, sözlük anlamı, “üzerine damga vurulmuş” anlamına gelen meskûkûn çoğuludur. Madenî paraların, damgalanarak sikke haline dönüştürülmesini ifade eder. Ortaya çıkışından günümüze kadar çok geniş bir sikke dilimini kapsayan meskûkât ilmi, yüzlerce yıl önce yaşamış olan uygarlıklar, toplumlar, topluluklar, kültürler vs. hakkında başka kaynaklarda bulunmayan veyahut bulunanları doğrulayıcı bilgileri sağlayan bir bilim dalıdır.²³

Sır Derya Oğuz Yabguluğu dönemine ait olup günümüze kadar gelmiş olan sikkeler, Kızıl Orda şehrinde bulunan “Korkut Ata Devlet Üniversitesi Arkeoloji bölümü” ve Astana’daki “Margulan Enstitüsü arkeoloji ekibi”nin ortak çalışmaları ile Cankent (Yengi Kent) harabelerinde yapılan kazılarda ortaya çıkarılmıştır. Ortaya çıkarılmış olan bu Oğuz Yabgu sikkeleri, günümüzde Astana ve Almatı şehirlerinde Kazakistan Milli Tarih müzelerinde bulunan *Orta Çağ bölümlerinde* ve Saint Petersburg’da bulunan *Emirtage Müzesi’nde* sergilenmektedir. Günümüzde Oğuz sikkeleri üzerine 2011-2012 yılında Turkologiceskiy Sbornik’te yayımlanan E.Y Goncharov-V.N Nastiç tarafından yazılmış olan “*Moneti Sırdarinskix Oguzov*”²⁴ adlı eser mevcuttur.²⁵

I.III Coğrafi Eserler

I.III. I. Arapça Vekayinâmeler

Ahmed b. Yahya El- Belâzuri/ *Kitâb Fütûhu’l Büldân (öl. M. 892)*: Müellifin doğum yeri ve tarihi hakkında bilgi bulunmamaktadır. Ancak Farsça’dan Arapça’ya tercüme yapıldığından dolayı çağdaş araştırmacılar genel olarak İran asıllı olduğunu söylerler.²⁶

el-Belâzurî’nin, M.Goeje tarafından 1863’de basılan ve günümüze kadar bir takım kısaltmalara uğrayarak gelen Fütûhu’l Büldân (فتوح البلدان) adlı eseri, Hz. Peygamber zamanından hicrî III. yüzyıla kadar ilk İslâm fetihlerini, bölge ve şehir esasına göre anlatarak bu fetihlerden sonra gerçekleştirilen imar, iskân ve kültürel faaliyetlerden bahseder. el-Belâzurî

²³ Oğuz Tekin, “Meskûkât”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2004, XXIX, s. 317.

²⁴ Bkz: E.Y Goncharov - V.N Nastiç, “Moneti Sırdarinskix Oguzov”, *Turkologiceskiy Sbornik*, Moskova 2012.

²⁵ Serhan Çınar, “*Sır Derya Boyundaki IX-X.Yüzyıllarda Oğuz Şehirciliği (Yengi Kend ve Farab Örneğinde)*”, Yayınlanmamış (Yüksek Lisans Tezi), Çorum 2016, s. 7-8.

²⁶ Mustafa Fayda, “Belâzurî”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, V, Yıl: 1992, s. 392.

(البلاذري), eserini yazarken kendisinden önce yazılıp günümüze ulaşmamış eserlerden²⁷ de faydalanmıştır. Müellif, kendi dönemindeki Arap coğrafyacılarından, orijinal kaynakların seçiminde, konulara yaklaşımıyla ve olayları sırasına göre kayda almasıyla ayrılmaktadır. Araştırmamız çerçevesinde, İslâm kaynaklarında Oğuzlar / Sır Derya Oğuzları hakkında ilk bilgiler el-Belâzurî'nin eserlerinde görülmektedir.²⁸

Ebu'l-Kâsım Ubeydullâh b. Abdullâh b. Hurdâzbih / *Kitâb el-Mesâlik ve'l memâlik* (ö. 300/912-13): IX. yüzyılda yaşamış ve adından da anlaşılacağı üzere İran menşeli İslâm coğrafyacılarından olup, kimi kaynaklarda “İslâm coğrafyacılarının babası” olarak nitelendirilmiştir. Coğrafya ile ilgili olan *Kitâb el-Mesâlik ve'l-memâlik*, adlı eserde yazarın gözlemlerine dayanan birçok bilgi bulunmaktadır.²⁹ Coğrafyaya dair olan bu eserin ilk müsveddesini 232 (846/847) tarihinde tamamlamıştır.³⁰

İbn Hurdâzbih (ابن خرداذبه) bu eserinde Müslüman dünyasının ana ticaret yollarının tam bir haritasını ve izahını hazırlayıp³¹ ülkenin geliri, yolları, bu yollar arasındaki uzaklıklar, hilafetin posta merkezleri ve bunlara benzer konular hakkında istatistiki ve ayrıntılı bilgilerden bahsetmiştir.³²

Ahmed b. İshak b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih el-Hazalî el-Ya'kûbî / *Kitâbü'l- Büldân* (ö. 292/905'ten sonra): Müslüman coğrafyacılarının ilkleri arasında olan Ahmed b. İshak b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih el-Hazalî el-Ya'kûbî (أحمد بن إسحاق بن جعفر بن وهب بن واضح اليعقوبي), İbn Hurdâzbih'ten sonra Irak coğrafya okulunun ikinci önemli temsilcisi sayılmaktadır. Abbasî

²⁷ Özellikle Vâkıdî, Yahyâ b. Âdem, Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, Medâinî, İbn Sa'd ve İbn Hişâm'ın eserlerinden faydalanmıştır. (Mustafa Fayda, “Fütûhu'l-Büldân”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, XIII, 1996, s. 258).

²⁸ Ahmed b. Yahya el-Belâzuri, *Kitâb Fütûhu'l Büldân*, (Çev.: Mustafa Fayda), Siyer Yayınları, İstanbul 2013, 5; Fayda, “Fütûhu'l-Büldân”, 258; Sergey Gregoryevič Agacanov, *Oğuzlar*, (Çev.: Ekber N. Necef-Ahmet Annaberdiyev), Selenge Yayınları, İstanbul 2015, s. 17; Gömeç, “İslam Öncesi Türk Tarihinin Kaynakları Üzerine”, s. 82.

²⁹ İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, (Çev.: Murat Ağarı), Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008, s. 15; Murat Ağarı, *İslâm Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar (Doğuşu-Gelişimi ve Temsilcileri)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2002, s. 265; Yusuf Ziya Yörükân, *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler: Türklerin Yaşadığı ve Türklere Komşu Olan Bölgeler (İbn Hurdazbih, Ya'kûbî, İbn Rusteh, İbn Fakîk el-Hemedâni, Kudame b. Ca'fer, İstahrî, İbn Havkal)*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2013, s. 35.

³⁰ Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul 2017, s. 19.

³¹ İsmâil Râci el-Farukî-Luis Lâmia el-Farukî, *İslâm Kültür Atlası*, (Çev.: Mustafa Okan Kibaroglu-Zerrin Kibaroglu), İnkılâb Yayınları, İstanbul 1999, s. 363.

³² Yörükân, s. 35; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 19.

devlet kademelerinde önemli bir yere sahip olan Ya'kübî, divanda çalışan meşhur kâtiplerden olup mutedil bir Şiî idi.³³

el-Yâkubî (اليقوبي), dönemin ileri gelen postacılarından olan babası ve dedesi sayesinde küçük yaştan itibaren birçok bölgeye seyahat etme fırsatı bulmuştur. Tüm bu seyahatleri esnasında elde ettiği hanedan yıllıkları sayesinde “Kitâbü'l-Büldân” (كتاب البلدان) adlı eserini 278 (891) yılında tamamlamıştır.³⁴ Eserinde, Türkistan coğrafyasındaki Türk boylarından; Karluklar, Tokuz Oğuzlar, Türğişler ve onların ardılları olan Oğuzların sosyal ve mimari yaşantıları hakkında bilgiler vermesi konumuz açısından önemlidir.³⁵

Muhammed b. El Fâkih El Hamedâni / *Kitab Ahbâr al-Buldân* - (ö. 300/913'ten sonra): IX-X. yüzyıllarda yaşayan İslâm coğrafyacılarından İbnü'l-Fakîh Hamedâni (ابن فقيه همداني) 'in Kitabü'l-Büldân (كتاب البلدان) adlı eserinin Ali b. Hasan eş-Şeyzerî tarafından 413 (1002) yılında yapılan kısaltılmış hali bizlere ulaşmış ve yayımlanmıştır.³⁶

Eserine kozmografik bir girişle başlayan İbnü'l-Fakîh, Anadolu, Arap yarımadası, Azerbaycan, Çin ve Hindistan'ın kara ve denizlerini, Filistin, Mısır, Mağrib, Suriye, Irak, İran, İrmîniye, Mâverâünnehir, Türkistan ve Yedisu bölgeleri hakkında coğrafi, edebî, efsanevî bilgiler verip daha sonra Türkler'in sosyal-toplumsal hayatına, âdetlerine, gelenek ve göreneklerine dair önemli bilgiler vermektedir. Müellifin özellikle fetihler, şehirlerin kuruluşu ve vergi konuları ile Basra ve Kûfe'nin özellikleri üzerinde durup yoğunlaştığı görülmektedir.³⁷ Müellif kendi zamanındaki Türk şehirlerinin sayısını onaltı olarak belirtmektedir. Eserde Tokuz Oğuzlar, Peçenekler, Türğişler, Kıpçaklar ve Kırgızlar hakkında bilgiler sunulmakta, ilerleyen

³³Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, 20; C. Brockelmann, “Yâkübî”, *İA*, M.E.B., İstanbul 1986, XIII, s. 351; Yörükân, s. 36; Ağarı, *İslâm Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar (Doğuşu-Gelişimi ve Temsilcileri)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2002, s. 265.

³⁴ El Ya'kubi, *Ülkeler Kitabı*, (Çev.: Murat Ağarı), Kitabevi Yayınları, İstanbul 2002, s. 5; Agacanov, *Oğuzlar*, s. 16; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 20; Yörükân, s. 36.

³⁵ El- Ya'kubi, *Ülkeler Kitabı*, 5,6; Murat Ağarı, “Ya'kübî”, *DİA* Diyanet Vakfı Yayınları, XLIII, Yıl: 2013, 287; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İslâm Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı, İstanbul 1998, s. 99; Yörükân, s. 37-38.

³⁶ Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 20; Yörükân, s. 39.

³⁷ Cengiz Tomar, “İbnü'l-Fakîh”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, XXI, s. 39; Yörükân, s. 39.

bölümlerde ise *Yada Taşı*, Oğuz iktisâdi ve sosyal yaşamı hakkında tarihi ve etnografik bilgiler verilmektedir.³⁸

Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin el-Mes'ûdî (d. 896 - ö. 956): X. yüzyılın en sağlam gezginlerinden biri olarak gösterilen el-Mes'ûdî (المسعودي), Bağdat'ta dünyaya gelmiştir. Gençlik yıllarında İran'ı dolaşan müellif, 305 (915) yılında İstahr'da bulunmuş ertesi yıl Hindistan'a giderek Saymur ve Mültân'a uğramıştır. Buradan Seylan'a geçen müellif, tacirlerle birlikte Çin denizinde bir yolculuk yapmıştır. Dönüşte Zengibar ve Umman'a uğrayıp daha sonra Hazar Denizi'nin güney sahillerini, Suriye ve Filistin'i dolaşmıştır. el-Mes'ûdî 956 tarihinde Fustat şehrinde vefat etmiştir.³⁹

Mes'ûdî 944 yılında "*Ahbâr ez-Zaman*" adlı 30 ciltten oluşan tarihî ve coğrafi bilgiler içeren ansiklopedik bir külliyat hazırlamıştır. Bu eserin günümüze kısaltılmış haldeki ikinci el nüshası ulaşabilmiştir. Bu eser dünyanın yaratılışıyla başlar, kısa bir coğrafi özet yaptıktan sonra Müslüman olmayan diğer milletler hakkında bilgiler verir. Bu eserinde ayrıca Türkler ve Türk ülkeleriyle ilgili bilgilere de rastlanmaktadır.⁴⁰

Müellifin konumuz ile alakalı olup günümüze ulaşan iki önemli eseri "*Murûc Ez-Zeheb ve Ma'âdin el-Cevâhir*" (مروج الذهب ومعادن الجواهر) ile *Kitâbü't-Tenbih ve'l-İşraf*'tır. Mes'ûdî'nin bu eserlerinde Orta Asya'daki Oğuz boyları ile ilgili orijinal tarihî ve etnik yapıya ilişkin bilgiler vermesi konumuz için büyük önem arz etmektedir.⁴¹

Ebü İshak İbrâhim b. Muhammed el-İstahrî el-Fârisî / *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik* – (ö. 346/957): İstahrî (اصطخري), klasik dönem İslâm coğrafyacılarından olup hayatı

³⁸ Togan, "İbn Al-Fakih'in Türklere Ait Haberleri", s. 12,16, Tomar, "İbnü'l-Fakih", s. 39; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 189.

³⁹ Agacanov, s. 21; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 20-21; Ağarı, *İslâm Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar (Doğuşu-Gelişimi ve Temsilcileri)*, s. 313; Casim Avcı, "Mes'ûdî Ali b. Hüseyin", *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2004, XXIX, s. 353.

⁴⁰ Mesudî, *Murûc Ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, (Çev.: Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2011, s. 14; Agacanov, s. 21; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 21.

⁴¹ M. Şemsettin Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları (Tarih ve Müverrihler)*, Yüksel Kanar (Haz.), Endülüs Yayınları, İstanbul 1991, s. 73; Avcı, s. 354; Yörükân, s. 42.

hakkında fazlaca bilgi bulunmamaktadır. Ancak müellifin, nisbesinden anlaşıldığı kadarıyla İran'ın Fars bölgesinde bulunan İstahr şehrendir.⁴²

340 (951-52) yılında İbn Havkal ile Sind veya Bağdat'ta görüşen İstahrî, Ebû Zeyd el-Belhî'nin *Suveru'l-Ekâlîm* (İklimlerin ve Bölgelerin Tasvirleri) adlı coğrafya eserini esas alarak kaleme aldığı *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik* adlı, hem tarih hemde coğrafya bakımından büyük öneme sahip olan eserini geliştirip, yeni ilaveler yapmak istediğini söylemiştir.⁴³ Buradan anlaşılmaktadır ki İbn Havkal'ın çağdaşıdır.

İstahrî'nin eseri ve bu eserin devamı niteliğinde olan İbn Havkal ve Makdisi'nin eserlerinde Batı Türkleri özellikle Hazar Denizi çevresindeki Türkler hakkında detaylı bilgi verilirken doğu Türkleri hakkında kısa bilgiler verilmektedir.⁴⁴

Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Havkal / *Sûretü'l-Arz* - (ö. 367/987): X. yüzyılın önemli coğrafyacılarından olan İbn Havkal (ابن حوقل)'ın doğum tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Aslen Nusaybinli olup çocukluk ve gençlik yılları burada geçmiştir.⁴⁵ 340 (952) yılında İstahrî ile görüşmüş ve onun ricası üzerine, İstahrî tarafından Ebû Zeyd el-Belhî'nin eserine göre telif edilen *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik* eserini ve haritalarını gözden geçirerek eksik ve yanlışları düzeltmiştir. Daha sonra kendinden önce yazılmış olan İbn Hurdazbih, el-Câhiz, Ceyhâni, Kudâme b. Ca'fer'in eserlerini de inceleyen müellif, *Sûretü'l-arz* (صورة الأرض) adlı kitabını yazmıştır.⁴⁶

İbn Havkal'ın coğrafya hakkında çok değerli bilgiler veren ve “*İslâm Atlası*” olarak nitelendirilen eseri, çağdaşı olan el-Makdisi'nin eseri ile birlikte İslâm dünyasının ilk tam

⁴² Marina A. Tolmacheva, “İstahrî”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, XXIII, s. 203; Ağarı, *İslam Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar*, s. 337; Revşen Hudaşberganov, “Önemli Bir Tarihî Kaynak Olarak İstahrî'nin Mesâlik el-Memâlik İsimli Eseri”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, I, 2, (Sonbahar 2014), s. 2; Murat Ağarı, “İstahrî ve Mesâlikü'l-Memâlik'i”, *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, Vol. 4, No. 1, Mart 2015, s. 80.

⁴³ Marina A. Tolmacheva, “İstahrî”, s. 203; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 21; Bolat Kumekov, *Arap Kaynaklarına Göre IX-XI. Asırlarda Kimek Devleti*, (Çev: Mehmet Kıldıroğlu-Çingiz Samudinuulu), TTK, Ankara 2013, s. 13-14.

⁴⁴ Kumekov, s. 14; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 21.

⁴⁵ Ramazan Şeşen, “İbn Havkal”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1999, XX, s. 34; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 21; Ağarı, *İslam Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar*, s. 349; Yörükân, s. 44.

⁴⁶ Şeşen, , “İbn Havkal”, 34; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, 21; Ağarı, *İslam Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar*, s. 349-350; Yörükân, s. 44-45.

coğrafya kitabı olarak kabul edilir. İbn Havkal ve el-Makdisi eserlerini uzun seyahatler ve incelemeler sonucunda yazmışlardır.⁴⁷

Müellif, bir bölge hakkında bilgi verirken bu bölgenin daha önceki durumundan ve geçirdiği değişikliklere de değinir bu durum eseri önemli kılmaktadır.⁴⁸

Müellifin eserinde, Hazar Denizi ve Maverâünehir etrafındaki Türkler ile özellikle Sır Derya ve Şaş bölgesinde bulunan Oğuzlar hakkında önemli bilgiler bulunması, eseri konumuz açısından önemli kılmaktadır.

Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Bennâ el-Makdisî eş-Şâmî el-Beşşârî / Ahsenü't-tekâsim fî ma'rifeti'l-ekâlîm (ö. 375/985'ten sonra): Miladi 946-47 yıllarında Beytûlmukaddes (Beytûlmakdis) adıyla da tanınan, Kudüs'te doğan müellif bu sebeple kaynaklarda Makdisî veya Mukaddesî⁴⁹ olarak geçer. Hayatı hakkındaki bilgileri *Ahsenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlîm* adlı eserinden öğrenmekteyiz.⁵⁰

Hayatının büyük bölümünü gezerek geçiren el-Makdisî (المقدسي), Endülüs, Sind ve İran'ın doğusunda yer alan Sicistan bölgeleri hariç İslâm memleketlerinin tümünü gezmiştir.⁵¹ Eserinin giriş kısmında, Müslüman olmayanların ülkeleriyle ilgilenmek zorunluluğu olmadığını ve bu ülkelerin anlatılmasında bir fayda görmediğini belirtmektedir.⁵²

Coğrafya ilminin insanların işi olduğunu söyleyen Makdisî, denizler ve çöllerin kara ile ilgili olduğunu belirterek iklim denilmesine karşı çıkmıştır. Bu sebeple iklimleri altısı Arap, sekizi gayr-i Arab müslümanların yaşadığı yerler olmak üzere on dört sayısı ile sınırlandırmıştır.⁵³

⁴⁷ İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, (Çev.: Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2014, s. 9; Ağarı, *İslam Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar*, s. 350.

⁴⁸ İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, s. 9-12; Şeşen, "İbn Havkal", s. 34; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 21; Agacanov, s. 19-20.

⁴⁹ Müellifin adının "Mukaddesî", olarak anılması, Berlin yazmasını Hindistan'dan getirtmiş olan ve ilk defa bu şekilde tanıtan Sprenger'e aittir. Fakat Kudüs şehri "Beyti Makdis" olarak bilindiğinden dolayı "Makdisî olarak anılması daha doğrudur. (Ağarı, *İslam Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar*, s. 365)

⁵⁰ Marina Tolmacheva, "Makdisî, Muhammed b. Ahmed", *DİA Diyanet Vakfı Yayınları*, İstanbul 2001, XXVII, s. 431.

⁵¹ Tolmacheva, s. 431; Agacanov, s. 22; Yörükkan, s. 48.

⁵² Muhammed b. Ahmed el-Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsîm)*, (Çev.: Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2015, s. 27.

⁵³ Mahmut Ak, "İklim", *DİA Diyanet Vakfı Yayınları*, İstanbul 2000, XXII, s. 29; Tolmacheva, s. 432.

Makdisî'nin, sağlam verilere dayanarak, yazdığı eserinde verdiği bilgiler ya şahsî gözlemlerine dayanır ya da güvenilir kaynaklardan duyduklarını ihtiva eder.⁵⁴ Hazar Denizi çevresindeki Türkler hakkında bilgiler bulunan eserinde, ilk kez olmak üzere, Müslüman kaynaklarında “*Türkmen*” adı zikredilir.⁵⁵

Hudûdü'l-âlem (Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib) (حدود العالم من المشرق الى المغرب): Fars edebiyatının en eski mensur örneklerinden olup yazarı bilinmeyen⁵⁶ bu eser Uluğ Bey'in kayıp bir kitabı araştırırken Ebu'l Fazl Gulpâyâgânî tarafından üçlü bir kitabın içinde bulunmuştur. Tahmini olarak 372 (982) tarihi civarında tamamlanmış olan bu eser eski Türk ülkelerinin coğrafyası hakkında en detaylı bilgiler veren eserlerdendir.

Hudûdü'l-âlem'in günümüze ulaşan tek nüshası, 656'da (1258) Ebü'l-Müeyyed Abdülkayyûm b. Hüseyin b. Ali el-Fârisî tarafından yayımlanmıştır.⁵⁷ Eserin özgün nüshasını Rus asıllı araştırmacı A.G. Tumanskiy 1892 yılında Buhara'da bulmuş ve bu nüsha V.V. Barthold'un tahsis ve indeksi ile Rusça'ya neşredilmiştir.⁵⁸ Minorsky eseri İngilizceye⁵⁹, Ramazan Şeşen⁶⁰ ve Abdullah Duman-Murat Ağarı ise Türkçeye tercüme etmişlerdir.⁶¹ Eserin onikinci ve yirmi ikinci bölümleri arasında Türk ülkeleri ve boyları hakkında bilgilere

⁵⁴ Makdisî bu durumu eserinde şöyle anlatmaktadır: “*Bilesin ki, ben bu kitabı sağlam verilere dayanarak yazdım ve güçlü sütunlarla besledim. Elimden gelen bütün gayreti gösterdim. Kültürlü insanlardan yardım aldım. Allah Teâlâ'dan beni hata ve kusurlardan korunmasını, amaç ve muradına nail etmesini, bu eserin sütunlarını yükseltip, gördüklerim, düşündüklerim, öğrenip not ettiklerimle binasını sağlam yapmayı nasip etmesini niyaz ederim. İşte elinizdeki eser, bu temeller üzerine kurulmuş; sütunları böyle dikilmiştir. Bu temel ve sütunların dışında gerekli bilgileri toplamak için akli başında insanlara sorular sormaktan kaçınmadım. Bilmediklerimi atlamamak için eyaletleri, başkentleri ve gitme imkanım olmayan daha uzak yerlere iyi öğrenebilmek amacıyla gerekli kişilere gerekli soruları sordum. Eğer soru sorduğum insanların verdikleri cevaplar birbirini tutuyorsa, onu aldım; tutmuyorsa itibar etmedim. Gerekli bilgiyi toplayabilmek için gidilebilecek her yere gittim. Tatmin olmadığım, aklımın kabul etmediği şeyleri, onları bana anlatan kişiye atfederek veya “rivayete göre..” diyerek aldım. Ayrıca hükümdarların kütüphanelerinde bulduğum belgelerden de yararlandım.*” (el-Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsîm)*, s. 19.

⁵⁵ Agacanov, s. 22; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 22; Gömeç, “İslam Öncesi Türk Tarihinin Kaynakları Üzerine”, s. 83.

⁵⁶ Minorsky, müellifi belli olmayan eserin Ferîğüniler'den İbn Ferîğün tarafından yazıldığını ileri sürmüştür. (Rıza Kurtuluş, “Hudûdü'l-Âlem”, *DİA* Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, XVIII, s. 304)

⁵⁷ Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 22; Kurtuluş, s. 304.

⁵⁸ Bkz: Hudud al- Alam, Rukopis Tumanskovo, S vivedeniyem i ukazatelem V.V Bartolda, Leningrad 1930.

⁵⁹ Bkz: V. Minorsky, *Hudûd al-'Âlam 'The Regions of The World'- A Persian Geography 372 A.H.-982 A.D.*, Translated and explained by V. Minorsky, London 1937.

⁶⁰ Bkz: Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul 2017, s. 63-76.

⁶¹ Bkz: V. Minorsky, *Hudûdü'l-Âlem Mine'l Meşrik İle'l-Magrib*, Neşr,V.Minorsky, (Çev.: Abdullah Duman-Murat Ağarı), Kitabevi yayınları, İstanbul 2008.

rastlanmaktadır. Özellikle Sır Derya Oğuz boylarının sosyal ve iktisadi yaşamları hakkında detaylı bilgiler bulunması önemlidir.⁶²

Ebü'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî (ö. 453/1061 [?]): Türk-İslam ve dünya tarihinin en tanınmış ilim adamlarından biri olan el-Bîrûnî (البيروني) 3 Zilhicce 362 (4 Eylül 973) tarihinde Batı Hârizm'in merkezi olan Kâs'ta dünyaya gelmiş ve Gazne de vefat etmiştir. Kas şehri, Ceyhun nehrinin aşağı kısmında yer alıp, o dönemde Hârizm adıyla da anılmaktaydı. Bu nedenle Bîrûnî, *el-Hârizmî* nisbesi ile de bilinmektedir. Kendisinden önce yaşayan ünlü matematikçi el-Hârizmî (Muhammed b. Mûsâ) (الخوارزمي) ile karıştırılmaması için kaynaklarda Hârizmî nisbesinden önce mutlaka Bîrûnî nisbesi de zikredilmiştir.⁶³ el-Bîrûnî, astronomi, coğrafya, matematik, fizik, tıp, tarih ve dinler tarihi başta olmak üzere çeşitli alanlarda önemli eserler vermiştir. Çeşitli alanlardaki eserlerinin sayısı yüzseksen civarındadır.⁶⁴

Müellifin eserlerinde Türk toplulukları ve ülkeleriyle ilgili dağınık halde olmasına rağmen güvenilir bilgiler bulunmaktadır.⁶⁵ El-Bîrûnî, araştırma konumuz içerisinde yer alan Sır Derya nehri ve çevresindeki şehirler ile bu bölgede yaşayan Oğuz boyları hakkında önemli bilgiler vermektedir.

El-Bîrûnî'nin Doğu hükümdarlığının başkenti olan Gazne için yazdığı ve 1025 yılında tamamladığı, *Tahdîdü nihâyâti'l - emâkin* (تحديد نهايات الأماكن), adlı eserinde, Gazne halkına kiblenin yönünü doğru şekilde göstermeyi amaçladığı gibi bizim konumuzu ilgilendiren esas nokta Orta Asya bölgesinde bulunan bazı yerlerin yüz ölçümü ve yine bu bölgedeki toplulukların, oturdukları yerler hakkında bilgiler sunmasıdır.⁶⁶ Bu eser, Bîrûnî'nin Gazne'de

⁶² Minorsky, *Hudûdü'l-Âlem Mine'l Meşrik İle'l-Magrib*, İstanbul 2008, s. 75

⁶³ Günay Tümer, "Bîrûnî", *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, VI, s. 206; Gömeç, "İslam Öncesi Türk Tarihinin Kaynakları Üzerine", Ankara 2000, XX, s. 83.

⁶⁴ Ebu Reyhan el-Birûnî, *Maziden Kalanlar (El-âsâr el-Bâkiye)*, (Çev.: Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2011, s. 9; Tümer, "Bîrûnî", s. 206; Emine Sonnur Özcan, "Ebû'r-Reyhân Muhammed bin Ahmed el-Bîrûnî'nin Hayatı (973-1061)", *Milel ve Nihal (İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi)*, X, 3, (Eylül-Aralık 2013), s. 9.

⁶⁵ Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 22.

⁶⁶ İlhan Kutluer, "Tahdîdü Nihâyâti'l-Emâkin", *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, XXXIX, s. 390; Agacanov, s. 36-37; Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 193-194.

bulunduğu dönem içerisinde kaleme aldığı ilk önemli eseridir. Eser, matematiksel coğrafya üzerinedir.⁶⁷

421 (1030) yılından sonra tamamlanıp Gazneli Mahmud'a sunulan ve müellifin asıl şöhretini yakalamış olduğu *el-Kānūnū'l-Mes'ūdī* (القانون المسعودي) adlı eserinde iklimler ve bu iklimlerde yaşayanlar hakkında kısa bilgiler vermektedir. Bu eserde özel olarak hazırlanan bir tablo mevcut olup, bu tabloda Oğuz ve Türkmen illerinin yüzölçümleri de gösterilmiştir. Bu eserde Oğuz şehirleri arasında, araştırma konumuz olan Cend'in de zikredilmesi önemlidir.⁶⁸

Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed eş-Şerîf el-İdrisî / *Nüzhetü'l-Müştâk fi İhtirâki'l-Âfâk (Kitâbü Rûcar)* - (ö. 560/1166): El-İdrisî (الإدريسي) hakkında bildiklerimiz sınırlıdır ama hakkında yapılan araştırmalar sonucunda, 493 (1100) yılında Sebte'de (Ceuta) doğduğu, Kurtuba'da (Cordoba) yetişip, öğrenimini burada tamamladığı bilinmektedir. İspanya ve Kuzey Afrika'da çıktığı uzun seyahatlerden sonra Normandiya kralı II. Roger'ın daveti üzerine Sicilya'nın başşehri Palermo'ya yerleştiği ve burada öldüğü tesbit edilmiştir.⁶⁹ II. Roger kendisinden Sicilya krallığı, İtalya'nın güneyi ve o dönemde var olup, bilinen diğer ülkeleri kapsayan genel bir harita çizmesini istemiştir. Bunun üzerine el-İdrisî, sarayda bulunan diğer âlimler ile beraber 548/1154 tarihinde *Kitâbü Rûcar'ı (Roger)* adıyla da bilinen ünlü eseri *Nüzhetü'l-Müştâk fi İhtirâki'l-Âfâk*'i tamamlayarak II. Roger'e takdim etmiştir.⁷⁰

El-İdrisî'nin Arapça olan bu eserinde, ülkeler iklimlere göre düzenlenmiş olup, batıdan doğuya doğru ele alınır.⁷¹

El-İdrisî'nin eserinde Oğuzeli ve Türkler ile ilgili olan kısımlar çok önemli olup, kendisinden önceki coğrafyacıların verdikleri bilgilerden fazladır. Türkler ile ilgili kısımlarda, başta Ceyhânî olmak üzere İbn Hurdâdbih, İbn Havkal, Mes'ūdî ve tanıdığı Türkler'den

⁶⁷ Ebû Reyhan Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî, *Tahdîdü Nihâyâti'l-Emâkin*, (Çev.: Kıvâmeddin Burslan), Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 2013, s. IX.

⁶⁸ Cevat İzgi, "el-Kānūnū'l-Mes'ūdî", *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, XXIV, s. 337; Agacanova, s. 37, 124; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 193.

⁶⁹ Şeşen, "İdrisî, Şerif", *DİA* Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, XXI, s. 493; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 23.

⁷⁰ Johannes Heindrik Kramers, *İslâm Medeniyeti Tarihinde Coğrafya ve Ticaret*, (Çev.: Ömer Rıza), Asarı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, İstanbul 1934, s. 17-18; Şeşen, "İdrisî, Şerif", s. 493; Yörükkan, s. 50; Agacanova, s. 38.

⁷¹ Şeşen, "İdrisî, Şerif", s. 493; Yörükkan, s. 50.

faydalanmıştır.⁷² Eserinde özellikle Sır Derya ve Cend şehrine değinen el-İdrisî'nin bu eseri konumuz açısından önem arz etmektedir.⁷³

Yâkût el-Hamevî/Mu'cemü'l-Büldân (ö. 626/1229): 574 (1178) veya 575 (1179) yılında Anadolu'da dünyaya gelmiştir. Henüz küçük yaşlarda Bağdat'lı bir tacir⁷⁴ tarafından esir olarak satın alınmış ancak daha sonra serbest bırakılmıştır.⁷⁵ Kitap ticareti ile uğraşan Yâkût el-Hamevî (ياقوت الحموي) seyahat ettiği bölgelerde tanınmış olan âlim, kitapçı ve kitap meraklısı olan idareciler ve zenginler ile görüştü. Ayrıca yaptığı işten dolayı gittiği yerlerde birçok kütüphaneyi gezip, görme ve yararlanma imkânı bulmuştur. Uzun süre Mâverâünnehir ve Hâzerm'de oturmuştur. Moğol istilâsının başlaması üzerine Ön Asya'ya gelmiş ve ömrünün geri kalanını burada (Irak, Suriye ve Mısır) geçirmiştir.⁷⁶

Yâkût el-Hamevî'nin 612 (1215) yılından ölümüne kadar ki zaman sürecinde tamamladığı *Mu'cemü'l-Büldân* (معجم البلدان) adlı eseri harf sırasına göre yazılmış, geniş içerikli coğrafi bir lügattir.⁷⁷ Sekiz ciltten meydana gelen *Mu'cemü'l-Büldân*, F. Wüstenfeld tarafından 1866-1873 tarihleri arasında 7 cilt halinde Leipzig'de basılmıştır.⁷⁸ Eserde, Türkler hakkında verilen bilgiler, birkaç pasaj dışında, kendinden önceki müelliflerin eserlerindeki bilgilerin tekrarıdır.⁷⁹

İzzeddin İbnü'l Esîr / *el-Kâmil fi't-Târîh*. Orta Çağ'ın en büyük ve en güvenilir tarihçileri arasında gösterilen müellif, 4 Cemâziyelevvel 555 (12 Mayıs 1160) tarihinde Cizre'de doğup 1233 yılında Mısır'da vefat etmiştir. Cizre'de doğmasından dolayı kendisi *Cezerî* nisbesiyle, babasının *Esîrüddin* lakabını taşımasından dolayı da *İbnü'l-Esîr* (ابن الأثير)

⁷² Ayrıntılı bilgi için bakınız: Agacanov, s. 38-42; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 23.

⁷³ Ayrıntılı bilgi için bakınız: Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 105-114.

⁷⁴ *Asker b. Ebû Nasr İbrâhim el Hamevî* adlı bir tâcir tarafından satın alınmıştır. Bağdat'ta ikâmet ettiği için "*Bağdâdî*" nisbesini taşımaktaydı. Yâkut, efendisinden dolayı, "*Hamevî*" nisbesini de kullanmaya başlamıştır. (Casim Avcı, "Yâkût el-Hamevî", *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2004, XLIII, s. 288).

⁷⁵ Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 24

⁷⁶ Avcı, s. 288; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 24; Gömeç, "İslam Öncesi Türk Tarihinin Kaynakları Üzerine", s. 83.

⁷⁷ Yâkût El-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, Şihad ed-Din Ebu' Abdillâh Ya'kub b. Abdillâh, Dâru Sâdır (Nşr.), Beyrut 2010, s. 5; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 24; Çınar, s. 10.

⁷⁸ Avcı, s. 289; Gömeç, "İslam Öncesi Türk Tarihinin Kaynakları Üzerine", s. 83; Richard Blachere, "Yâkût Rûmî", *İA*, , MEB Yay., İstanbul 1988, XIII, s. 357.

⁷⁹ Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 24.

adıyla tanınır.⁸⁰ Müellif, Kültür dünyasına üç büyük eser bırakmıştır. Bunlar *Kitabü'l Ensab*, *Üsdü'l Gâbe* ve *El-Kâmil fi't-Tarih*'dir.

Ününü kazanmasını sağlayan eseri olan *el-Kâmil fi't-Târîh*'i 1230-1231 yılları arasında Musul'da yazmıştır. Bu eser, İslâm öncesi ve İslâm sonrası olmak üzere iki bölümden oluşup, 12 cilt halinde düzenlenmiştir. Birinci ve ikinci bölümün baş kısımlarında Türk tarihinin ilk dönemleri hakkında oldukça fazla bilgi bulunmaktadır. Türklerin İslâmiyet'e geçtikten sonraki tarihleri için, eserin 10, 11 ve 12. ciltlerinde bilgiler bulunmaktadır. Müellifin bu eseri 1851-1876 yılları arasında Torberg tarafından 14 cilt olarak Leiden'de basılmıştır.⁸¹

Bu kıymetli eser, çalışmamız esnasında, Selçuklu kültür ve medeniyeti, Sır Derya bölgesinin siyasi tarihi ve Moğolların bu bölgelerdeki istilası konularında bize kaynaklık etmiştir.

I.III.II. Farsça Vekâyinâmeler

Ebü'l-Muzaffer Alâüddîn Atâ Melik b. Bahâiddîn Muhammed el-Cüveynî / *Târîh-i Cihân Güşâ* – (ö. 681/1283): Selçuklu Devleti, Hârizmşahlar ve Moğollar döneminde saygı görmüş bir aileye mensup olan Alâüddin Atâ Melik Cüveynî (علاءالدين عطاء ملك الجويني) 623 (1226) yılında Cüveyn'in Âzâdvâr kasabasında dünyaya gelmiştir. Şeceresini Abbâsi vezirlerinden Fazl b. Rebî'e kadar çıkararak Cüveynî'nin aile üyelerinden bazıları Büyük Selçuklular, özellikle de Hârizmşahlar ve İlhanlılar döneminde önemli görevlerde bulunmuşlardır.⁸²

İran tarih yazıcılığında seçkin bir yere sahip ve Moğol tarihinin birinci elden kaynaklarından olan *Târîh-i Cihân Güşâ* (تاریخ جهانگشای) adlı eser üç ciltten oluşmaktadır.⁸³ Birinci ciltte; uzun bir giriş yaptıktan sonra eski Moğollar'dan bahseder. Ardından Cengiz

⁸⁰ Abdülkerim Özeydin, "İbnü'l-Esîr, İzzeddin", *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, XXI, s. 26.

⁸¹ Abdülkerim Özeydin, "el-Kâmil", *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, XXIV, s. 282; A. Afşin Ünal, "İbnü'l Esir'in "El-Kâmil Fî't-Tarih" İsimli Kaynak Eserinin "Selçuklu Kültür ve Medeniyeti" Bakımından Bir Değerlendirmesi", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 8, 1999, s. 115-116; Ali Öngül, *Selçuklu Kültür ve Medeniyeti*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2018, s. 106.

⁸² Orhan Bilgin, "Cüveynî, Atâ Melik", *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, VIII, s. 140; Günaltay, s. 219.

⁸³ Osman Gazi Özgüdenli, "Târîh-i Cihân Güşâ", *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2011, XL, s. 77; Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları (Tarih ve Müverrihler)*, s. 230.

yasası hakkında bilgi verdikten sonra Cengiz Han'ın ortaya çıkışı ve Uygur ülkesinin ele geçirmesi anlatılmaktadır.⁸⁴ İkinci ciltte; Hârezmşahlar Devleti'nin anlatıldığı bu ciltte Karahıtaylar ile ilgili önemli bilgiler verilir özellikle Hârizmşah Alâeddin Muhammed b. Tekiş ve Celâleddin Hârizmşah dönemleri detaylı şekilde anlatılmaktadır.⁸⁵ Üçüncü ciltte ise; Mengü (Möngke) Kağan'ın tahta çıkışı (649/1251) ve saltanatının ilk yıllarındaki olaylardan, Hülâgû'nun İran'a gelişi (653/1255) ve İsmâililerin yok edilmesinden bahsedilmektedir.⁸⁶

Bu eserde, Sır Derya bölgesi, Selçuklu, Türkmen boyları ve en önemlisi de Cend şehri hakkında bulunan bilgiler, eseri konumuz açısından önemli kılmaktadır.

Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî / *Câmiü't-Tevârih* – (ö. 718/1318): Tam adı *Hâce Reşîdüddîn Fazlullah b. İmâdiddevle Ebi'l-Hayr b. Muvaffakiddevle Âlî et-Tabîb el-Hemedânî* olan müellifin tahminen 645 (1247), 646 (1248) ve 648 (1250) yılları arasında Hemedan'da dünyaya geldiği düşünülmektedir. Yahudi bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen ve otuzlu yaşlarda İslâmiyeti benimsediği düşünülen Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî (رشيد الدين فضل الله الهمداني), Abaka Han zamanında (1265-1282), tıp alanındaki geniş bilgisi sayesinde devlet hizmetine girmiş ve Argun Han döneminde (1284-1291) ise yerini iyice sağlama almıştır. Ayrıca Gazan Han ve Olcaytu Han zamanlarında vezirlik yapmıştır.⁸⁷

Müellifin modern anlamda ilk dünya tarihi olarak kabul edilen ve İslâm dünyasında Türk tarihi ile ilgili yazılmış en önemli eseri olan *Câmiü't-Tevârih* (جامع التواريخ)'in iki ayrı versiyonu bulunmaktadır. Birinci versiyonu 1306-1307 yılları arasında tamamlanmış olup üç cilt, 1310'da tamamlanan ikinci versiyonu ise dört cilt olarak düzenlenmiştir.⁸⁸

İslâm tarihçiliğinde etkili olan dünya tarihi hakkındaki eski ve gerici düşünceleri yıkan bu eserin birinci cildinin ilk bölümünde Türk ve Moğol tarihi anlatılır. Bu cildin ikinci

⁸⁴ Ayrıntılı bilgi için bakınız: Cüveynî, 69-251; Özgüdenli, “Târîh-i Cihân Güşâ”, 77; Günaltay, s. 230.

⁸⁵ Ayrıntılı bilgi için bakınız: Cüveynî, 255-448; Özgüdenli, “Târîh-i Cihân Güşâ”, 77; Günaltay, s. 230-231.

⁸⁶ Ayrıntılı bilgi için bakınız: Cüveynî, 451-602; Özgüdenli, “Târîh-i Cihân Güşâ”, s. 78; Günaltay, s. 231.

⁸⁷ Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'ü't-Tevârih (Zikr-i Târîh-i Âl-i Selçûk)*, (Çev.:Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş), Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2010, s. 13; Osman Gazi Özgüdenli, “Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2008, XXXV, s. 19-20; Günaltay, s. 261

⁸⁸ Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'ü't-Tevârih (Zikr-i Târîh-i Âl-i Selçûk)*, s. 9; Ramazan Şeşen, “Câmiü't-Tevârih”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, VII, s. 132.

bölümünde ise, Cengiz Han'dan Gazan Han'ın ölümüne kadar kısaca Moğol tarihinden söz edilmektedir.⁸⁹

Olcaytu Han'ın emriyle yazılan ve genel tarih niteliği taşıyan ikinci cildin birinci bölümünde, Olcaytu Han'ın doğumundan, 706 (1306/1307) yılına kadar meydana gelmiş olan dünya olayları anlatılmıştır.⁹⁰ Bu cildin ikinci bölümünde, Hz. Yakub'un soyundan gelen peygamberler, Hz. Muhammed'in hayatı, dört büyük halife, Emeviler ve 1258 yılından başlayıp yıkılışına kadar Abbâsîler tarihi anlatılır. Ayrıca yine bu bölümde konumuz açısından önem arz eden Moğollar, Gazneliler, Selçuklular, Hârizmşahlar ve Türkler hakkında verdiği bilgiler önemlidir.⁹¹

Câmiü't-Tevârîh'in ikinci cildinde “*Tarih-i Oğuzân ve Türkân*” adlı bir bölüm vardır. Bu bölüm Zeki Velidi Togan tarafından “*Oğuz Destanı*”⁹²adıyla neşredilmiştir.

I.IV. Türkçe Kaynaklar

Mahmud bin el-Hüseyin bin Muhammet el-Kâşgari / *Dîvânü Lugâti't-Türk*: Türk biliminin (Türkoloji) kurucusu ve Türk sözlükçülüğünün atası olan Kâşgarlı Mahmud'un (محمود الكاشغري) hayatı hakkında tarihsel kaynaklarda çok fazla bilgiye rastlanmamaktadır fakat onun 1008 yılında Barsgan'da doğduğu kabul edilmektedir.⁹³ Soylu bir aileden gelen Kâşgarlı Mahmud'un ataları *Emirler* diye bilinen Karahanlı beyleridir.⁹⁴

Kâşgarlı Mahmud'un bilinen iki büyük eseri bulunmaktadır. Birincisi, "Türk Dil Kamusu" olarak da çevrilebilecek olan " *Dîvânü Lugâti't-Türk* " (ديوان لغات الترك), ikincisi ise "Türk dilinin cümle yapısı bilgileri" olarak çevrilebilecek "*Kitabu Cevahirü'n-nahv fi lugat-*

⁸⁹ Şeşen, “Câmiü't-Tevârîh”, s. 132; Agacanov, s. 47; Günaltay, s. 279.

⁹⁰ Şeşen, “Câmiü't-Tevârîh”, s. 133; Günaltay, s. 279.

⁹¹ Gazneliler hakkında detaylı bilgi için bakınız: Muhammed bin Hâvenşâh bin Mahmûd Mîrhând, Gazneliler [Ravzatu's-Safâ (Mülûk-i Gazneviyye)], (Çev.: Erkan Göksu), Kronik Yayınları, İstanbul 2017; Raşîd Al-dîn Fazlallâh, *Câmi' Al-Tavârih*, yay: Ahmed Ateş, II. cilt 4. Cüz, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999, s. 9-29; Selçuklular hakkında detaylı bilgi için bakınız: Raşîd Al-dîn Fazlallâh, *Câmi' Al-Tavârih*, yay: Ahmed Ateş, II / 5, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999, s. 5-26; Şeşen, “Câmiü't-Tevârîh”, s. 133; Agacanov, s. 47-50.

⁹²Eser için bakınız: Zeki Velidi Togan, *Oğuz Destanı (Reşidedîn Oğuznamesi, tercüme ve tahlili)*, Enderun Kitabevi, 2. Baskı, İstanbul 1982.

⁹³ Şükrü Halûk Akalın, *Bin Yıl Önce Bin Yıl Sonra Kâşgarlı Mahmud ve Dîvânü Lugâti't-Türk*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2017, 11; Ömer Faruk Akün, “Kâşgarlı Mahmud”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2002, XXV, s. 9.

⁹⁴ Zeynep Korkmaz, "Kaşgarlı Mahmud ve Divan-u Lügati't-Türk", *Milli Kültür*, (Mart 1981), s. 16; Akün, s. 9.

itTürk" tür. İkinci eser günümüze kadar ulaşmamış olsa da, Kaşgarlı Mahmud lüğatinde bu kitaptan söz etmiş olduğundan dolayı, kitabın var olduğu kabul edilmektedir.⁹⁵

Türkçe ve Arapça'nın karşılaştırıldığı ve Araplara Türkçeyi öğretmek amacıyla Karahanlı Türkçesi ile kaleme alınan Divan-ı Lügati't-Türk adlı eseri Türkçe bir gramer kitabıdır. Eserde verilen örnekler Türk dili, edebiyatı ve kültürü açısından çok değerlidir.⁹⁶

Ahmed Yesevî / *Dîvân-ı Hikmet*: Hoca Ahmed Yesevî'nin tarihî şahsiyeti hakkında bilgi veren vesikalar çok azdır. Ancak Dîvân-ı Hikmet adlı eseri, onunla ilgili tarihî kaynaklar ve menâkıbnâmeler, müellifin hayatı, şahsiyeti, eseri ve tesirleri hakkında bilgiler vermektedir.⁹⁷

Orta Asya Türk topluluklarının dinî ve tasavvufî hayatlarında büyük etkiler yaratan ve "Pir-i Türkistan" olarak anılan Ahmed Yesevî (أحمد يسوي), günümüzde Güney Kazakistan sınırları içerisinde yer alıp, Sır Derya Nehri'nin kıyısında bulunan *Sayram* kasabasında doğmuştur. Yeseviyye Tarikatının kurucusu olan Ahmed Yesevî aynı zamanda ilk Türk mutasavvıfıdır.⁹⁸

Taşkent, Sır Derya bölgesi ve daha kuzeydeki bozkırlarda yaşayan göçebe Türkler arasında kuvvetli nüfuz sahibi olan Ahmed Yesevî, bu bölgelerde yaşayan saf ve temiz niyetli, Oğuz ve Karluk boyları arasında İslâmiyeti yaymak amacıyla Dîvân-ı Hikmet (ديوان حكمت) adlı eserini yazmıştır. Arapça ve Farsça'yı çok iyi bilen Ahmed Yesevî, etrafına toplanan müridlerinin Türk olması sebebiyle onların rahatça anlayabilecekleri sade ve yalın bir Türkçe kullanmıştır.⁹⁹

Ebu'l-Gazi Bahadır Han / *Şecere- i Terākime (1603-1663)*: Hârezm Şiban Özbek hanlarından bir hükümdar ve tarihçi olan Ebu'l-Gazi Bahadır Han, on iki hayvanlı Türk takviminin Tavşan yılında Rebûlevvel 1012'de (Ağustos 1603) doğmuştur. Soyu anne ve baba

⁹⁵ Korkmaz, "Kaşgarlı Mahmud ve Divan-u Lügati't-Türk", s. 15.

⁹⁶ Mustafa S. Kaçalın, "Dîvânü Lugâti't-Türk", s. 447.

⁹⁷ Kemal Eraslan, "Ahmed Yesevî", *DİA* Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1989, II, s. 159; Varis Çakan, "Hoca Ahmed Yesevi ve Divân-ı Hikmet", *Milli Folklor*, S. 68, 2005, s. 201.

⁹⁸ Mehmed Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1981, s. 61.

⁹⁹ Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, s. 75; Eraslan, "Ahmed Yesevî", s. 161.

tarafından Cengiz Han'a dayanır. Babası Arap Muhammed Han'ın, Ürgenç'e saldıran Ruslar'ı bozguna uğratmasından kırk gün sonra dünyaya gelmiş ve bu yüzden de kendisine *Ebulgazi* lakabı verilmiştir.¹⁰⁰

Ebulgazi Bahadır Han (ابوالغازى بهادر خان), 1659-60 yıllarında kaleme alınan *Şecere-i Terākime* (شجرة تراکمه) adlı eserini, Türkmenlerden ileri gelenlerin isteği üzerine ve herkesin anlaması için de sade Türkçe ile kaleme aldığını söylemektedir. Bu eser, Oğuznâme'nin Türkmen rivayetidir. Ebulgazi'nin eserinde, Türkmenler, Oğuz Han'ın dünyaya gelişi ve nesli, Türk damgaları, ongun kuşları vb. konular anlatılmaktadır.¹⁰¹

Ebulgazi Bahadır Han'ın bir dönem Sır Derya bölgesinde yaşayıp buraları gözleriyle görmüş olması ve eserinde Sır Derya'nın Orta ve Aşağı kısımlarında yaşayan Oğuz ve Türkmen boyları hakkında ayrıntılı tasvirler yapılması, eseri konumuz açısından değerli kılmaktadır.

I.V. Seyahatnâmeler

Ahmed b. İbn. Fadlân / İbn Fadlân Seyahatnamesi (ö. 310/922'den sonra): Tam adı Ahmed b. Fadlân b. Abbâs b. Râşid b. Hammâd olan müellifin hayatı hakkında bildiklerimiz sınırlıdır. Eserinde kendisini, Muhammed b. Süleyman'ın mevlâsı (âzatlı köle) ve Halife el-Muktedir'in Bulgar (Sakalibe) hükümdarına gönderdiği elçi Ahmed b. Fadlan b. El-Abbas b. Râşid b. Hammad olarak tanıtır.¹⁰²

İbn Fadlan (ابن فضلان), Abbâsi halifesi Muktedir-Billah tarafından, İtil (Volga) Türklerine İslâmiyeti öğretecek olan din adamları ile cami ve kale yapacak olan mimarların oluşturduğu elçilik heyetinin içinde bulunmuştur. İbn Fadlan'ın içinde bulunduğu bu elçilik heyeti, Bulgar ülkesine giderken İran, Mâverâünnehir, Hârezm bölgelerinden geçmiş ve Oğuzlar, Peçenekler, Başgırtlardan, Bulgarlar, Ruslar ve Hazarlara dair önemli notlar tutmuştur.

¹⁰⁰ Ebülğazi Bahadır Han, (*Şecere-i Terakime*) *Türklerin Soy Kütüğü*, Muharrem Ergin (Haz.), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1974, s. 9; Mustafa Kafalı, "Ebülğazi Bahadır Han", *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, X, s. 358.

¹⁰¹ Ayrıntılı bilgi için bakınız: Ebulgazi Bahadır Han, *Şecere-i Terākime (Türkmenlerin Soy Kütüğü)*, Zuhul Kargı Ölmez (Haz.), s. 28-30; ; Ebülğazi Bahadır Han, (*Şecere-i Terakime*) *Türklerin Soy Kütüğü*, Muharrem Ergin(Haz.), s. 13; Kafalı, "Ebülğazi Bahadır Han", s. 359; Agacanova, s. 54-55.

¹⁰² Ramazan Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi ve Ekleri*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2015, s. 1; Lütfi Doğan, "İbni Fadlan Seyahatnamesi (Rihletu'bnî Fadlan)", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1954, 3 (1), s. 59; Saleh Muhammedoğlu Aliev, "İbn Fadlân", *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1999, XIX, s. 477.

Müellifin eserinde görmüş olduğu ülkeler ve temasta bulunduğu topluluklar hakkında verdiği bilgiler dikkat çekicidir.¹⁰³

Konumuz dahilinde Oğuzlar hakkındaki notları önemlidir. Müellif Kazakistan bozkırlarında göçebe hayat süren Oğuzlar'ın yurdundan geçmiş ve onların günlük yaşantıları ile ilgili önemli notlar tutmuştur. Ayrıca X. yüzyıla kadar göçebe Oğuz boyları hakkında verdiği bilgiler ise mükemmel düzeydedir.¹⁰⁴

Ebû Dülef Mis'ar b. Mühelhil el-Hazrecî el-Yenbuî / Sefername – (ö. 390/1000 [?]): Ebû Dülef Mis'ar b. Mühelhil (أَبُ ضَلْفِ مِسْرِبِن مُهْلِهْل) in doğum ve ölüm tarihi kesin olarak bilinmemesine rağmen, IV. (X.) yüzyılın başlarında doğup, 390 (1000) yılı civarında vefat ettiği tahmin edilmektedir.¹⁰⁵

Hayatının bir bölümünü Sâ mânîler'in sarayında geçiren Ebû Dülef'in biyografisiyle ilgili ilk bilgiye Sâ mânî hükümdarlarından, Nasr b. II. Ahmed (914-943) zamanının sonlarına doğru rastlanır. İbn Fadlan ile aynı dönemde yaşayan Ebû Dülef'in anlattıkları onun anlattıklarından oldukça farklıdır. Müellif 942 yılında Maverâünnehir'den ayrılarak Çin ve Hindistan'a seyahat etmiştir. Bu seyahat esnasında yol güzergâhında bulunan Oğuzlar, Karluklar, Peçenekler ve Türkçe konuşan diğer boylarla ilgili notlar tutmuştur.¹⁰⁶

Johan de Plano Carpini / Historia Mongalorum (Moğolların Tarihi): Carpini'nin hayatı hakkındaki bilgileri, Fransisken tarikatı'nın tarihçisi olan Wadding'e dayanarak d'Avezac vermektedir. d'Avezac, Carpini'nin doğum tarihinin yaklaşık olarak 1182 yılı olduğunu söylemekte¹⁰⁷ ve Carpini'nin adından ilk kez 1221 yılında söz edilmektedir.¹⁰⁸

Bu dönemde devam eden Moğol yayılcılığı Avrupa'yı tehdit etmeye başlayınca Papa IX. Gregor (1227-1241)'un, Moğollarla anlaşmak amacıyla gönderdiği ikinci elçi olan Plano Carpini Carpini 16 Nisan 1245'te Lyon'dan yola çıkıp, 22 Temmuz 1246'da Moğol

¹⁰³ Saleh Muhammedoğlu Aliev, s. 478; Yörükkan, s. 52.

¹⁰⁴ Ayrıntılı bilgi için bakınız: Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi ve Ekleri*, s. 10-20; Agacanov, s. 20.

¹⁰⁵ İnci Koçak, "Mis'ar b. Mühelhil", *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2005, XXX, s. 176.

¹⁰⁶ Sercan M. Ahincanov, *Türk Halklarının Katalizör Boyu Kıpçaklar*, (Çev.: Kürşat Yıldırım), Selenge Yayınları, İstanbul 2014, s. 25; Agacanov, s. 20.

¹⁰⁷ Henry Hoyle Howorth, *History of the Mongols (From the 9th to the 19th Century)*, II, London 1880, s. 68.

¹⁰⁸ Ayrıntılı bilgi için bakınız: Ergin Ayan, *Plano Carpini'nin Moğolistan Seyahatnâmesi (1245-1247)*, Gece Kitaplığı, Ankara 2015, s. 14.

İmparatorluk sarayına ulaştı. Carpini bu seyahati esnasındaki gözlemlerini ve edindiği bilgileri not etmiş daha sonra *Historia Mongolarum (Moğolların Tarihi)* adlı kitabını yazmıştır.

Carpini, eserinde sadece seyahati sırasında nerelerden geçtiğini yazmakla yetinmemiş, Moğolların tarihinden, savaş usullerinden, örf ve adetlerinden, yaşayış biçimlerinden, inanç ve ibadetlerinden, diğer milletlere karşı takındıkları tavırdan ve Moğol sosyal hayatı ile ilgili ayrıntılı bilgiler vermektedir. Ayrıca Carpini, Moğol tehlikesine karşı batılıların ne tür tedbirler alması gerektiği konusunda öneriler sunmaktadır.¹⁰⁹

Wilhelm von Rubruk / Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255: Papa IV. Innocentius tarafından Moğolistan'a giden batılı seyyah ve kâşif Wilhelm von Rubruk, bu seyahati esnasında Moğol ülkesi, tarihi ve sosyal hayatı hakkında önemli notlar tutmuştur. Özellikle seyahati esnasında Orta Sır Derya bölgesi hakkında anlattıkları konumuz açısından önem arz etmektedir.¹¹⁰ 5 adet yazma nüshası olan bu eser, ilk kez 1598 yılında tam Richard Hakluyt tarafından basılmış, Türkçeye ise Ergin Ayan tarafından çevrilmiştir.¹¹¹

I.VI. Destanî Mahiyetteki Eserler

Destan özelliği taşıyan eserler denilince akla ilk olarak *Dede Korkut Hikâyeleri* ve *Oğuznâme* (Oğuz Destanı) gelmektedir. Türklere ait bu tür eserlerde, Türklerin aile yapısı, mitolojik öğeleri, devlet düzeni, örf ve adetleri, Türk topluluklarının yaşadıkları bölgeler ve o dönemdeki yer ve su adları gibi birçok konuda bilgi sahibi oluyoruz. Çalışma alanımız içerisinde yer alan Sır Derya bölgesinin tarihi hakkında faydalanılacak kaynaklar arasındadırlar. Çalışmamız esnasında bu tür eserler için Zeki Velidî Togan¹¹², Bahaeddin Ögel¹¹³, Faruk

¹⁰⁹ Ayan, *Plano Carpini'nin Moğolistan Seyahatnâmesi (1245-1247)*, s. 9, 18, 19.

¹¹⁰ Wilhelm Von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat (1253-1255)*, (Çev.: Ergin Ayan), İstanbul 2001, s. 5,6; Faruk Sümer, "Türkmenler", *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2007, XLI, s. 608.

¹¹¹ Eser için bakınız: Wilhelm von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255*, (Çev.: Ergin Ayan), İstanbul 2001.

¹¹² Zeki Velidî Togan, *Oğuz Destanı (Reşideddin Oğuznamesi (Tercüme ve Tahlili))*, 2. Baskı, Enderun Yayınları, İstanbul 1982.

¹¹³ Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi (Kaynaklar ve Açıklamaları ile Destanlar)*, I-II, 5. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 2014.

Sümer¹¹⁴, Orhan Şaik Gökyay¹¹⁵, Muharrem Ergin¹¹⁶, W. Bang ve G.R. Rahmeti¹¹⁷, eserlerinden yararlandık.

I.VII. Çin Kaynakları

İslâmiyet öncesi Orta Asya'da yaşamış olan Türklerin tarihi hakkında, içerik bakımından en kapsamlı ve en güvenilir bilgiler Çin kaynaklarında bulunmaktadır.¹¹⁸ Çin kaynaklarının başında hanedan resmi tarihleri olan, *Shih-chi*, *Han Shu*, *San Kuo Chih*, *Hou Han Shu*, *Wei-lüeh*, *Chin Shu*, *Chou Shu*, *Sui Shu*, *Chiu Tang Shu*, *Hsin T'ang Shu*, *Wu-tai-shih* vs. gelmektedir. Bu kaynaklarda, Çin hanedanlıklarının Türkler ile olan ilişkileri, Türk ülkelerinin ne şekilde hakimiyet altına aldıkları, Türkler ile aralarında olan yakınlaşmalar ve savaşlar gibi kendilerini ilgilendiren konular kayıt altına alınmıştır. Bunun yanında çok önemli olayları içinde bulunduran ansiklopedik türünde eserler de vardır. Bunlar ise, *T'ung Tien*, *T'ai P'ing Yü Lan*, *Ts'e Fu Yüan Kuei*, *T'ung Chih* ve *Wen Hsien T'ung Kao*'dur.¹¹⁹

Çin kaynakları arasında olan, *Chiu T'ang-Shu* (*Eski T'ang Tarihi*), *Hsin T'ang Shu* (*Yeni T'ang Tarihi*), *Chui – Wu – Tai – Shih* (*Eski Beş Dönem Tarihi*), *Hsin Wu Tai Shi* (*Yeni Beş Dönem Tarihi*), *Sung Shih* (*Song Tarihi*), *Tzu Chih T'ung – Chien* (*Halkı Yönetmenin Örnekleri?*), ve *Hsi Chou Ch'eng – Chi* (*Uygurlar'a Seyahat Hattı*) adlı kaynaklarda eski Türk illeri hakkında genişçe bilgiler bulunmaktadır.¹²⁰

¹¹⁴ Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1999.

¹¹⁵ Orhan Şaik Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2006.

¹¹⁶ Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1963.

¹¹⁷ W. Bang – G. R. Rahmeti, *Oğuz Kağan Destanı*, Burhaneddin Basımevi, İstanbul, 1936.

¹¹⁸ Bahaeddin Ögel, Çin kaynaklarının ordu için düzenlenmiş olan raporlardan doğduğunu, bu sebepten dolayı güvenilir ve sağlam kaynaklar olduğunu söyler. (Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, I, Ankara 1981, s. 181).

¹¹⁹ Ayrıntılı bilgi için bakınız: *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, Kürşat Yıldırım (Haz.), Ötüken Yayınevi, İstanbul 2013, s. 23-24.

¹²⁰ Ayrıntılı bilgi için bakınız: Varis Abdurahman, “Divanü Lügat-it Türk'deki Türk İllerinin Çağdaş Çin Kaynakları ile Mukayesesi ve Değerlendirilmesi”, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Ankara, 1997, s. 15-25.

II. ARAŞTIRMALAR

II. I. Arkeolojik Araştırmalar ve Raporlar

Sır Derya bölgesinde yapılan arkeolojik kazılar ve araştırmalar konumuz açısından çok önemlidir. Çünkü bu bölgede bulunan Oğuz boyları daha sonraki yıllarda kurulacak olan Selçuklu ve Osmanlı Devletleri'nin temellerini atmışlardır. Çalışma konumuz ve Selçuklu Devleti'nin temellerinin atıldığı şehir olan *Cend* Türk tarihinde mühim bir yere sahiptir. Çünkü Türkiye'de Selçuklu tarihi araştırmalarının Selçuk Bey'in Cend'e göç ettiği tarihten itibaren araştırılmaya başlandığı bilinmektedir. Yine Sır Derya bölgesinin kültürel tarihinin aydınlatılması için bu bölgede yapılan arkeolojik çalışmalar büyük önem arz etmektedir. Bölge açısından önem arz eden başlıca kazı raporları şunlardır:

Hârezm Arkeoloji ve Etnografi Enstitüsü (HAEE): Bu enstitüde bulunan kazı raporları sayesinde Sır Derya nehrinin aşağı tarafında bulunan eski Oğuz şehir harabeleri hakkında bilgi sahibi olmaktadır. Bu bölgedeki Oğuz şehirleri hakkında ilk kapsamlı çalışmayı ise Sovyetler Birliği döneminde, Hârezm Arkeoloji Heyetinin başkanlığını yürüten S.P. Tolstov yapmış ve bu çalışma 1947 yılında “Sovetskaya Etnografya”da “Goroda Guzov” (Oğuz Şehirleri)¹²¹ adıyla yayımlanmıştır.

Güney Türkmenistan Arkeolojik Kazı Heyeti: Sır Derya bölgesinde yaptığı arkeolojik araştırmalar sonucunda ortaya konulan kazı raporları, bölge hakkında önemli bilgiler sunmaktadır.

Türkistan Arkeolojik Araştırma Grubu: Bu grubun yapmış olduğu arkeolojik çalışmalar daha çok Orta Sır Derya bölgesinin tarihini aydınlatması bakımından önemlidir.

Protokolü Zasedaniy i Soobşeniya Turkestanskovo Kruja Lyubitelei Arxeologii (Türkistan Arkeoloji Severler Cemiyeti Kazı Raporları): Bu raporlar, uzun yıllar Orta Asya'da hüküm sürmüş olan Türk topluluklarının tarihini aydınlatması bakımından büyük önem arz etmektedir.

¹²¹ Bu makale 2017 yılında Türkçeye çevrilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Sergey P. Tolstov, *Oğuz Şehirleri ve Oğuzlar*, (Çev.: Ekaterine S. Şeremeteva), Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul 2017.

Sovetskaya Arkeologiya (Sovyet Arkeolojisi): Sovyet arkeolojisinin Orta Asya’da yapmış olduğu arkeolojik araştırmalar sayesinde bu bölgenin tarihi hakkında çok önemli bilgiler ortaya çıkmıştır.

Sovetskaya Turkologiya (Sovyet Türkolojisi): Adından da anlaşılacağı üzere Sovyetler tarafından Orta Asya’da çalışmalar yürüten bu arkeoloji grubu, bölgede hüküm sürmüş olan Türklerin tarihini aydınlatması bakımından önemli bilgiler sunmaktadır.

II. II. Diğer Araştırmalar

Çalışma konumuz olan *Cend şehri* ve bulunduğu bölge olan *Sır Derya havzası* hakkında Türk ve yabancı bilim adamları tarafından birçok eser kaleme alınmıştır. Bu çalışmalar sayesinde bölgenin ve şehrin, siyasî tarihi, etnik yapısı, sosyal, kültürel ve ekonomik yapısı hakkında bilgiler edinmekteyiz. Bu bölümde, çalışmamız esnasında yararlandığımız bu eserler arasından, önemli bulduklarımızdan bahsedilecektir.

Sergey Gregoryeviç Agacanov: Agacanov, Oğuzeli’nin coğrafi özelliklerini, Sır Derya Oğuz Yabguluğu’nun siyasî tarihini ve sosyal yapısını, “*Oçerki İstroii Srednii Azii Oguzov i Turkmeni: IX-XIII vekov(IX-XIII. yy” Arasında Orta Asya Oğuz ve Türkmenlerin Tarihine Ait Araştırmalar)* adlı eserinde detaylı şekilde anlatmıştır. Türkçeye çevirisi yapılmış¹²² olan bu eserden, çalışmamız esnasında sıkça yararlandık.

Barthélemy d’Herbelot: Yazar ilk oryantalistlerden olup, “Doğu Kütüphanesi” adlı eserini yazarken geç dönemlere ait olan Arap ve Fars kaynaklarını inceleyerek bu eserlerde sözü edilen Oğuz ve Türkmenlerin tarihi ve menşei ile ilgili görüşleri bilimsel bir titizlikle değerlendirmiştir.¹²³

Joseph De Guignes: Yazar kaleme almış olduğu “Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sâir Batı Tatarlarının Tarih-i Umûmisi”¹²⁴ adlı eserinde Selçuklu Devleti’nin kuruluşunda Oğuzların ve Türkmenlerin rolünü anlatmıştır.

¹²² Eser için bakınız: Sergey Gregoryeviç Agacanov, *Oğuzlar*, (Çev.: Ekber N. Necef / Ahmet Annaberdiyev), Selenge Yayınları, İstanbul 2015.

¹²³ Eser için bakınız: D’ Herbelot, *Bibliothèque Orientale, ou Dictionnaire Universel*, I-III, La Haye 1789.

¹²⁴ Joseph De Guignes, *Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sâir Batı Tatarlarının Tarih-i Umûmisi*, terc: Hüseyin Cahit, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2018.

Sergey P. Tolstov: Özellikle Sır Derya bölgesinde bulunan tarihî yerlerde arkeolojik araştırmalar yapan ilim adamlarındandır. Bu bölgenin etnik oluşumları hakkında önemli bilgiler veren müellifin, Sır Derya bölgesinin kültürel tarihî hakkında çok önemli çalışmaları vardır. Tolstov'un verdiği bilgiler, yazılı kaynakların yetersiz kaldığı dönemlere ışık tutmaktadır. Tolstov'un verdiği bilgilerin büyük bir kısmı yapmış olduğu kazılardan elde ettiği sonuçlardır. Çalışmamız esnasında kendisinin eserlerinden¹²⁵ faydalandık. O, *Oğuz Şehirleri* adlı eserinde, Sır Derya bölgesinde Oğuzlara ait olan yerleşim yerlerini incelemiş ve inceleme sonuçlarını dönemin birinci el kaynakları ile karşılaştırarak değerlendirmiştir.

Sergey Grigoryeviç Klyaştorıy: Sır Derya bölgesi hakkında çalışmalar yapan bir diğer bilim adamı Klyaştorıy'dir. Bütün ömrünü Türk kültürünü aydınlatmaya adanmış olan Klyaştorıy özellikle İslâmiyet öncesindeki dönemlere ağırlık vermiştir. Kadim Türk dili üzerindeki hakimiyeti ile birçok yazıtın bilim alemine kazandırılmasını sağlayan müellifin başta eski Türk kavimleri ve yer-su adları üzerine yaptığı çalışmalar olmak üzere birçok eserinden¹²⁶ yararlandık.

Vasilij Vladimiroviç Barthold: Bir Rus bilgini ve tarihçisi olan Barthold'un, şehir bölge ve devlet tarihleri ile ilgili önemli çalışmaları bulunmaktadır. Müellifin Orta Asya ve Sır Derya bölgesinin tarihi ile ilgili kaleme almış olduğu eserler çalışmamız için birer kaynak niteliği taşımaktadır. Barthold'un eserleri günümüzde halen, Orta Asya tarihi araştırmalarında başvurulan en önemli eserler arasındadır.¹²⁷

¹²⁵ S.P. Tolstov, *Po Sledam Drevni Hârezmski Sevelizatsi*, Moskova-Leningrat 1948; S.P. Tolstov, *Po Deltam Oxusa i Yaksarta*, Moskova 1962; S.P. Tolstov, *Oğuz Şehirleri*, (Çev.: Ekaterina S. Şeremeteva), Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2017.

¹²⁶ Sergey Grigoryeviç Klyaştorıy, *Kadim Avrasya'nın Bozkır İmparatorlukları*, (Çev.: Serkan Acar-Abdullah Temizkan-Muvaffak Duranlı-Alihan Havuşî-Erhan Aktaş), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2018; S.G. Klyaştorıy-T.İ. Sultanov, *Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı*, (Çev.: Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2013; S.G. Klyaştorıy, "Yaksart-Sır Derya", (Çev.: Abdulkadir İnan), *Türk Dili*, 38, (Kasım 1954).

¹²⁷ Çalışmamız esnasında yararlandığımız eserleri: V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Hakkı Dursun Yıldız (Haz.), Kronik Yayınları, İstanbul 2017; V. V. Barthold, *Orta Asya (Tarih ve Uygarlık)*, (Çev.: Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2010; V. V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, (Çev.: Râgıp Hulusi Özdem), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2017; W. Barthold, "Sır-Derya", *İslâm Ansiklopedisi*, X, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1980.

K. Akişev: Kazakistan'lı arkeologlar arasında anılan bir diğer bilim adamı olan K. Akişev, Sır Derya bölgesinde bulunan eski şehir harabelerinde yapmış olduğu kazı çalışmaları ile bu bölgenin tarihine büyük katkılar sunmuştur. Çalışmamız esnasında müellifin araştırmalarından yararlandık.¹²⁸

Ahmet Zeki Velidî Togan: Türkolog, tarihçi ve siyaset adamı olan Togan, Kazakistan bölgesinde araştırmalar yapmıştır. Eserlerinde özellikle Türk illerinin sınırları, coğrafi yer adları, Orta Asya'daki etnik oluşumlar ve Sır Derya bölgesinde yaşayan etnik gruplar hakkında verdiği bilgiler çalışmamız açısından önem arz etmektedir.¹²⁹

Bahaeddin Ögel: Türk tarih ve kültürünün araştırılmasında çok titiz çalışmalar yürüten Ögel'in özellikle Orta Asya'da İslâmiyetten önce kurulan eski Türk devletleri, Türk devletleri'nin dini, siyasî tarihi, kültürü, günlük yaşantıları, gelenek ve görenekleri vs. hakkında kaleme almış olduğu eserlerden yararlandık.¹³⁰

Faruk Sümer: Yazar kaleme almış olduğu eserlerde¹³¹, Oğuz adı, Oğuzlar'ın İslâmiyetten önceki ve sonraki siyasî tarihleri, yurtları, menşeleri boy teşkilatları ve Türk şehircilik tarihi hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir.

İbrahim Kafesoğlu: Türk tarihinin, kültürünün ve milliyetçiliğinin, inşacılarından, olan müellifin eserlerinden eski Türk dini, yaşantısı, kültürü, Sır Derya bölgesinin siyasî tarihi ve Selçuklular hakkında vermiş olduğu bilgilerden faydalandık.¹³²

¹²⁸ K.A. Akişev, *Drevni Otrar (Kadim Otrar)*, Almatı, 1972.

¹²⁹ A. Zeki Velidî Togan, *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş (En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar)*, I, Enderun Yayınları, İstanbul 1981; A. Zeki Velidî Togan, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi (Batı ve Kuzey Türkistan)*, I, Enderun Yayınları, İstanbul 1981; A. Zeki Velidî Togan, *Türkili Haritası ve Ona Ait İzahlar*, Alâeddin Kırıl Basımevi, İstanbul 1943.

¹³⁰ Bahaeddin Ögel, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi (Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre)*, TTK, Ankara 1991; Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1971; Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, I-IX, İstanbul 1971; Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar)*, I-II, TTK, Ankara 2014; Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, I-II, TTK Yayınları, Ankara 2015; Bahaeddin Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı (13. Yüzyıl Sonlarına Kadar)*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2016.

¹³¹ Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)-(Tarihleri-Boy Teşkilatı- Destanları)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1999; Faruk Sümer, *Eski Türklerde Şehircilik*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 2014; Faruk Sümer "X. Yüzyılda Oğuzlar", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi*, XVI, 3-4, 1958.

¹³² İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2011; İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklular Tarihi Üzerine Araştırmalar*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2016; İbrahim Kafesoğlu, *Umumi Türk Tarihi Hakkında Tespitler, Görüşler, Mülahazalar*, Ötüken Yayınevi, 2017; İbrahim Kafesoğlu, *Hârezmşahlar Devleti*

Osman Turan: Dünya çapında bir Selçuklu tarihi mütehassısı olan Osman Turan'ın yüzlerce makalesinin dışında çok sayıda kitabı vardır. Biz çalışmamız esnasında eski Türklerdeki devlet idaresi, hakimiyet anlayışı ve özellikle de çalışmamızın Selçuklular ile ilgili olan kısımlarında müellifin eserlerinden¹³³ sıklıkla yararlandık.

Ramazan Şeşen: Müellifin, İslâm coğrafyacılarının eserlerinde bulunan Türkler ve Türk ülkeleri hakkındaki bilgileri bir araya getirdiği *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*¹³⁴ adlı eseri çalışmamız esnasında çok önemli bir yere sahip olup sıklıkla kullandık ve aynı zamanda müellifin yazmış olduğu diğer eserlerinden¹³⁵ de istifade ettik.

Tarihi, TTK, Ankara 2000; İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2014.

¹³³ Osman Turan, *Türk Cihân Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2014; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2014; Osman Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2012.

¹³⁴ Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2017.

¹³⁵ Ramazan Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi ve Ekleri*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2015; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İslâm Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı, İstanbul 1998.

BİRİNCİ BÖLÜM

CEND BAĞLAMINDA SIR DERYA BÖLGESİ

1.1. Sır Derya Adı ve Anlamı

İnsanoğlunun eski çağlardan beri yaşadığı, tarihe tanıklık ettiği ve medeniyetlerin ortaya çıktığı merkezlerden olan Sır Derya Nehri, bu havzadaki dağ, ırmak ve çöller çeşitli zaman dilimlerinde değişik isimlerle anılmışlardır. Bu bölümde konunun dışına çıkılmadan *Sır Derya* adının tespit edilen tarihî isimlerinden söz edilecektir. Bu konuda coğrafi bilgiler içeren Eski ve Orta Çağ eserlerinden faydalanılacaktır.

Bu bölgede, hakkında bilgi bulunan ilk kavim Saka veya diğer bir ismiyle İskitler (M.Ö. 8. yy.- M.Ö. 3. yy.)'dir. İskitler hakkında, Heredotos ve Strabon'un eserlerinde bilgiler bulunmakta ve bu eserlerde Sır Derya adından *Tanais* diye bahsedilmektedir. Heredotos, eserinde İskitlerin sınır bölgelerinden, *Tanais'i aşınca artık Skythia¹³⁶ değildir¹³⁷* diye söz etmekte ve yine aynı eserde Skythia nehirleri arasında Tanais de zikredilmektedir.¹³⁸ Strabon ise eserinde, kendisinden önce bu bölgeler hakkında bilgi veren Homeros'un, Asya ile Avrupa arasında sınır olduğu için iyi tanınan Tanais Nehri ve bu bölgede bulunan, Skyth'ler'den bahsetmediğini söylemektedir.¹³⁹

İskitler'in, zamanında Sır Derya'nın aşağı kısmına, *Silis¹⁴⁰*, Baktriyalılar'ın ise *Laskat* dediklerini bilmekteyiz.¹⁴¹ *Sir* adının Plinius'un kullandığı Silis'le aynı kelime olduğu kabul edilmektedir.¹⁴²

¹³⁶ Grek kaynaklarında, İskitler veya diğer adıyla Sakalar'dan *Skythia* olarak bahsedilir. (İlhami Durmuş, *İskitler*, 4. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara 2012, s. 42).

¹³⁷ Heredotos, *Tarih*, IV: 21. , 7. Baskı, Türkiye İş Bankası Yayınevi, İstanbul 2011, s. 302.

¹³⁸ Heredot, *Tarih*, IV: 47-57, 314-317.; Istvan Vasary, *Eski İç Asya'nın Tarihi*, (Çev.: İsmail Doğan), Ötüken Yayınevi, İstanbul 2007, s. 45.

¹³⁹ Strabon, *Geographika (Antik Anadolu Coğrafyası, Kitap: XII-XII-XIV)*, (Çev.: Adnan Pekman), 8. Baskı, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2015, s. 36-37.

¹⁴⁰ İlhami Durmuş, "*İskitler*" adlı eserinde Silis kelimesinin "berrak, parlak, aydınlık" anlamına geldiğini söylemektedir. (Durmuş, s. 197)

¹⁴¹ Durmuş, s. 197; S.Klyaştorniy, "Yaksart-Sır Derya", (Çev.: Abdülkadir İnan), *Türk Dili Dergisi*, S. 38, (Kasım 1954), IV, s. 71.

¹⁴² Abdullah Muhammedcanov, "Siriderya", *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, XXXVII, İstanbul 2009, s. 272; W. Barthold, "Sır-Derya", *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1980, X, s. 567.

M.Ö 330-325’li yıllarda İskender’in Yunanlı generallerinden Aristosbulos, Romalı müellif Flavius Arrianus ve yerli halklar Sır Derya’yı “*Oreksartes (Oreksartes)*” olarak adlandırmaktadır.¹⁴³

Zerdüşterler ise Sır Derya nehrini *Danu* olarak tanımlamaktadırlar. Bu adlandırmanın M.Ö. 3. yy’da kaydedildiği tahmin edilip, *su ve akarsu* anlamları taşıdığı düşünülmektedir. Köken itibariyle İskitçe olduğu düşünülen adın, günümüzdeki Don nehri ile aynı adı taşıyor olmasına rağmen farklı bir nehir olduğu bilinmektedir.¹⁴⁴

Sır Derya adından başka kaynaklarda *Yaksart* olarak bahsedilmektedir. Örneğin Batı Avrupa’da halen sık sık eski Grekçe ile *Yaxartes* denilmektedir.¹⁴⁵ Ancak bu konuda farklı görüşler mevcuttur. Kelimenin etimolojisini yapan Marquart, VIII. yüzyıla ait eski Türk yazıtlarında¹⁴⁶ ırmağın adı olarak geçen *Yençi Ügüz (İnci Nehri)*, eski Çin kaynaklarında ise kelimenin *Yoşa* ve *Yokşart* şeklinde transkripsiyon edilmiş olduğu halde, Türk yazıtları ile çağdaş Çin kaynaklarında, Türkçe adının Çinceye çevirmesi olan *c jen-c ju-he (hakikî inci ırmak)* şeklinde yazıldığına dikkat çekmektedir. Marquart’a göre *Yaksart* kelimesinin aslı eski İnanca’da *hakikî inci* anlamına gelen *ya-şa-arta*’dan gelmektedir.¹⁴⁷ Bu görüşü tarihçilerin bir kısmı destekliyorsa da, Marquart’ın kelimenin eski Türk yazıtlarında geçmesine rağmen anlamını İnan dilinde araması kafalarda soru işareti bırakmaktadır. J. Marquart aynı kaynaktan Sır Derya ırmağının kaynağından sonuna kadar *Yaksart* adını taşıdığına dair delil olmadığını söyleyerek, eski Yunan kaynaklarına göre *Yaksart* adının Makedonyalı İskender’in askerlerinin hareket sahasına giren kısmına verildiğini ve böylece o kelimenin İskender’in seferinden sonra ortaya çıktığını ileri sürmüştür.¹⁴⁸

¹⁴³ Yusuf Gedikli, “Sır Derya ve Sır Derya”nın Tarihi Adları Olan Oreksartes, Danu –Tanais, Yak- Sartes, Silis Yıncı Ügüz, Ögüz, Seyhun ile Ceyhun, Seyhan ile Ceyhan; Sit, Sirab Nehir Adlarının Etimolojisi”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Ankara 2014, 208, s. 83.

¹⁴⁴ İlhami Durmuş, *İskitler (Sakalar)*, Genelkurmay Yayınları, Ankara 2008, s. 136.

¹⁴⁵ W. Barthold, “Sır-Derya”, s. 567.

¹⁴⁶ Orhun yazıtında Sır Derya nehri için *İnci Nehir* ifadesi kullanılmıştır. (Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, 51. Baskı, İstanbul 2017, s. 35,55).

¹⁴⁷ Josef Marquart, *Die Chronologie der alttürkischen Inschriften*, Leipzig, 1898, s. 6; Edouard Chavannes, *Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux*, Pétersbourg, 1903, s. 140; V.V. Barthold, *Orta Asya (Tarih ve Uygarlık)*, (Çev.: Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2010, s. 400; S. Klyastorniy, G. Sergey, “Yaksart-Sır Derya”, (Çev.: Abdulkadir İnan), *Türk Dili*, 38, (Kasım 1954), s. 70; W. Barthold, “Sır-Derya”, s. 567.

¹⁴⁸ J. Marquart, s. 5-6; S. Klyastorniy, G. Sergey, s. 70,71; Dana Moldabayeva, “Sır Derya Havzasının Türk Tarihindeki Yeri ve Önemi”, *Bilgi Dergisi*, Ahmet Yesevi Üniversitesi, Ankara 2005, s. 35, 4.

Çin kaynaklarında Sır Derya adının farklı isimlerle kaydedildiği görülmektedir. Hsin T'ang Shu (Yeni Tang Tarihi)'da *Yao Sha Shui* şeklinde, Yüan Shih (Yüan Tarihi)'nde *Hu Chang (Khojend)* diye kaydedilmiştir. Sır Derya nehrinin yukarı kısmı Hsin T'ang Shu (Yeni Tang Tarihi)'nin 221. bölümünde, Şaş¹⁴⁹ devleti ile ilgili metinlerde *Chen chu he* (Naryn) *Yhi jih chih he* olarak kaydedilmiştir.¹⁵⁰ Buradaki *Naryn* kelimesi büyük ihtimalle *Narın Nehri* olmalıdır. Buradaki *Chen chu he (Noryn)* ifadesi önemlidir. Çünkü, Avrupalı coğrafyacıların Ceti-Su (Rusça: Semireçye) arazisi ile Fergana'nın kuzey-doğu kısmından akan Narın'ın Sır Derya nehrinin kaynağını oluşturduğu görüşü mevcuttur.¹⁵¹

el- Mes'ûdî ve el- Birûnî gibi Ortaçağ müelliflerinin eserlerinde de Sır Derya Nehri hakkında bilgilere rastlanmaktadır. el- Mes'ûdî, Sır Derya'ya *Yaksart* derken, el-Birûnî de ise bu isim *Haşart* şeklinde geçmektedir.¹⁵² Yine Mukaddesî ve İbn Havkal gibi müellifler de Sır Derya adından bahsetmişlerdir. Mukaddesî Sır Derya Nehri'nden *Şaş Nehri* olarak bahseder ve onun Türklerin ülkesinin (Türkistan) sağ tarafından doğarak Hârezm Gölü'ne (Aral Gölü) döküldüğünü söyler.¹⁵³ İbn Havkal da aynı şekilde Sır Derya adından *Şaş* diye bahseder ve bu nehrin Türk ve İslâm hudutlarından katılan nehirlere büyüyen bir nehir olduğunu söyler.¹⁵⁴

Sır Derya'nın Türkçe adlandırmaları hususunda iki farklı isim tespit edilmiştir. Bunlardan birincisi Göktürkler'in *Yinçü Öğüz-Yençü Öğüz* adlandırmasıdır.¹⁵⁵ Göktürkler

¹⁴⁹ Şaş: Bugünkü Taşkent şehrinin eski adıdır. Rey (Tahminen bugünkü Tahran) yakınlarında da aynı adı taşıyan küçük bir köy vardır, fakat asıl Şaş, Maveraünnehir'de bulunan ve ahalisi Türk olan büyük bir şehirdir. Buranın halkı Şafii mezhebine mensuptu. Ancak daha sonraları burada Hanefiliğin üstün olması ile Şafii'lik gerilemiştir. (Mesûdî, *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, (Çev.: Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul, 2011, s. 80.)

¹⁵⁰Edouard Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, (Çev.: Mustafa Koç) Selenge Yayınları, İstanbul 2013, s. 197; *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, Kürşat Yıldırım (Haz.), Ötüken Yayınları, İstanbul 2013, s. 30, 32, 99, 100; Ayşe Onat, *Çin Kaynaklarında Türkler (Han Hanedanı Tarihinde Batı Bölgeleri)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2012, s. 37, 39; Moldabayeva, "Sır Derya Havzasının Türk Tarihindeki Yeri ve Önemi", 5; Varis Abdurahman, "Divanü Lügat-it Türk'deki Türk İllerinin Çağdaş Çin Kaynakları ile Mukayesesi ve Değerlendirilmesi", s. 61.

¹⁵¹ W. Barthold, "*Sır-Derya*", s. 566.

¹⁵² V.V. Barthold, "İstoriya Turkestana", *Soçineniya*, II, Moskova 1963, s. 130; Moldabayeva, "Sır Derya Havzasının Türk Tarihindeki Yeri ve Önemi", s. 4.

¹⁵³ Muhammed b. Ahmed el-Mukaddesî, *İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsim)*, (Çev.: Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2015, s. 43.

¹⁵⁴ İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, Çev: Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2014, s. 389.

¹⁵⁵ Talât Tekin, *Orhon Yazıtları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, 5. Baskı, Ankara 2014, s. 187; Saadettin Gömeç, "Kök Türkçe Yazıtlarda Geçen Göller ve Nehirler Üzerine", *A.Ü.DTCF. Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ankara 2008, XXVII, s. 18; Gömeç, "İslam Öncesi Türk Tarihinin Kaynakları Üzerine", *AÜ.D.T.C.F Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ankara 2000, XX, s. 31, 66.

nehir ve ırmaklar için “Öğüz” tabirini kullanmaktaydılar. Sır Derya için de *incili nehir* anlamına gelen *Yinçü Öğüz* tabirinin kullandıklarını yine Göktürk yazıtlarından öğrenmekteyiz¹⁵⁶. Göktürkler bu adlandırmayla muhtemelen Fergana ve Taşkent arasında bulunan Sır Derya’nın orta kısımlarını tarif etmektedirler.¹⁵⁷

Sır Derya nehrine ismini vermiş olan “Sir” kelimesinin Türkçe kökenli olabileceği düşünülebilir. Göktürk yazıtlarından Bilge Tonyukuk’a ait olan metinde “*Türk Sir Bodunu*” ifadesine 5 yerde rastlanmaktadır.¹⁵⁸ Bu yazıtta geçen Sir kelimesinin boy, kavim anlamına geldiği bilinmektedir. Ayrıca Göktürk metinlerinde kabile ve boy ismi olarak Altı Sir, Gök Sir ve SirTarduş (Hsie-yen-to) gibi boyların bulunduğunu bilmekteyiz.¹⁵⁹

Kaşgarlı Mahmud, eserinde, “Öküz (Öğüz, Ügüz)”¹⁶⁰ kelimesinden bahsederken *Ceyhun ve Fırat gibi her ırmağa verilen isimdir. Bu kelime yalnız olarak söylendiği zaman Oğuzlarca, “Benegit (بنگت) Irmağı” anlaşılır, çünkü şehirleri onun kenarındadır. Göçebelere dahi bu ırmağın kenarına inerler*¹⁶¹ diye bahseder. Buradan Kaşgarlı Mahmud’un *Benegit Irmağı*’ndan kast ettiğinin Sır Derya olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü Türk kavimlerinin şehirleri

¹⁵⁶ **Kültigin Yazıtı Güney tarafı 3-4. Satır:** *kurıgaru yēncü ügüz (4) keçe temir kapıgka tegi süledim* “Batıda İnci Irmağı’nu (Sır Derya) (4) geçip Demir Kapı’ya kadar sefer ettim.”

Kültigin Yazıtı Doğu tarafı 39. Satır: *sogdak bodun éteyin yēncü ügüzüg keçe demir kapıgka tegi süledimiz* “Soğd halkını düzene sokayım diye İnci (Sır Derya) Irmağı’nu geçip Demir Kapı’ya sefer ettik.”

Bilge Kağan Yazıtı Kuzey Tarafı 3. Satır: *kurıgaru yēncü ügüz keçe demir kapıgka tegi süledim* “Batıda İnci (Sirderya) Irmağı’nu geçip Demir Kapı’ya sefer ettim.”

Tonyukuk Yazıtı II - 44-45. Satır: *biz yeme süledimiz anı ert<d>imiz yēncü ügüzüg keçe tēnsi oğlu ayıtıgma benlig ek tağıg ertü (45) temir kapıgka tegi ertimiz* “biz de sefer ettik. Onları geçtik, İnci (Sır Derya) Irmağı’nu geçerek Tēnsi Oğlu denilen doruklu Ek Dağı’nu geçerek (45) Demir Kapı’ya kadar ulaştık.”

Küli Çor Yazıtı 16. Satır: *anta kērü barıp yēncü ügüzüg keçe temir kapıgka tezikke tegi sülep kazgantu* “oradan geri dönüp İnci Irmağı (Sır Derya)’nu geçerek Demir Kağı’ya (ve) Tezik’e (Tacik?) kadar sefer edip kazandı.” (Erhan Aydın, *Eski Türk Yer Adları*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2016, s. 161-162).

¹⁵⁷ Tınısbek Konratbayev, *Ertedeki Eskertkişter*, Almatı, 1996, 7; Moldobayeva, “Sır Derya Havzasının Türk Tarihindeki Yeri ve Önemi”, s. 4.

¹⁵⁸ Ayrıntılı bilgi için bakınız: Tonyukuk 1- Batı tarafı 3. Satır, Tonyukuk 1- Güney tarafı 4. Satır, Tonyukuk 2- Kuzey tarafı 2. Satır, Tonyukuk 2- Kuzey tarafı 3. Satır ve Tonyukuk 2 -Kuzey tarafı 4. Satır. (Erhan Aydın, *Orhon Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor)*, Kömen Yayınları, Konya 2014, s. 115, 118, 131)

¹⁵⁹ Ahmet Taşağıl, *Göktürkler I-II-III*, TTK, Ankara 2014, s.249; Gedikli, “Sır Derya ve Sır Derya’nın Tarihi Adları Olan Oreksartes,Danu –Tanais, Yak- Sartes,Silis Yinçü Ügüz, Öğüz, Seyhun ile Ceyhun ,Seyhan ile Ceyhan;Sıt, Sirab Nehir Adlarının Etimolojisi”, s. 89.

¹⁶⁰ Besim Atalay “öküz” kelimesi için eserinde not düşerek: *Bu kelime bugün Anadolu’da “öz” şeklinde kullanılır ve dere, çay manasındadır. Çankırı vilayetindeki “Şabanözü” bu kabildendir. Bu kelime İran’da “özen” olmuştur. Azerbaycan ile Gilan arasında akan çayın adı “Kızılözen”dir. Üç seneden beri bunun resmi adı رود سرخ olmuştur demektedir.* (Kaşgarlı Mahmud, *Divan-ı Lügati’t-Türk*, (çev: Besim Atalay), I , Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1985, s. 59.)

¹⁶¹ Kaşgarlı Mahmud, *Divan-ı Lügati’t-Türk*, s. 59.; Özlem Akbulak, “Divanü Lügati-İt-Türk’te Geçen Su ile İlgili Terimler Üzerine Bir İnceleme”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl:3, S.9, (Mart 2015), s. 396.

çoğunlukla bu nehrin ya da kollarının kenarında kurulmuştur. Cend’de bu şehirlerden bir tanesidir.

Sır Derya çevresinde yaşayan Oğuz boylarının bu nehir için “Öğüz” tabirini kullandıkları bilinmektedir. Türkçe *öğüz-üğüz*’ün anlam olarak *yavaş akan akarsu* anlamına geldiği düşünülmektedir. Sır Derya, ağız kısmına gelinceye kadar birçok kol tarafından beslenmekteydi. Aral Gölü ve çevresinde çöl iklimi etkili olduğundan dolayı nehir burada yavaşlamaktaydı. Bu nedenle böyle bir adlandırmanın olabileceği düşünülmektedir.¹⁶² Yine aynı döneme ait olduğu tespit edilen toponomik veriler ışığında Sır Derya’nın orta kısmında bulunan ve günümüzde kurumuş halde olan nehirlerin “*Uguz Jilgası (Oğuz Deresi, çukuru)*” olarak adlandırıldıkları anlaşılmaktadır.¹⁶³

XV-XVI. yüzyıl müelliflerinden olan Fazlullah b. Rûzbihan, *Mihmân-nâme-i Bûhara* adlı eserinde Sır Derya adı hakkında, yerlilerin ona *Hocend Suyu (Âb-i Hocend)*, Moğollar ve Özbeklerin ise *Sir Suyu (Âb-i Sir)* dediklerini kaydetmektedir. Aynı eserde yazar, Sır Derya’nın dünyanın dört büyük nehrinden biri olduğunu söyleyerek rivayete göre bazı hadislerde bu nehrin cennetten geldiğini belirtmektedir.¹⁶⁴ Sözlük anlamına gelince, *Sir* kelimesinin *millet* anlamına geldiği ileri sürülmektedir.¹⁶⁵

Doğu Türkistan’da bulunan Soğd ve Saka belgelerinde *Sır* adı, “*Şıra*”, “*Şır*” (*sıfat veya zarf olarak: iyi, güzel, çok, pek anlamlarını bildirir*) olarak kullanılmıştır. “*Sır*” ve “*Şır*” kelimesini aynı kabul etmek mümkündür.¹⁶⁶ Ayrıca *Sır* kelimesine Türk tarihinin eski dönemine ait pek çok nehir ve ırmak adında da rastlanmaktadır.¹⁶⁷

¹⁶² Faruk Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1999, s. 144.

¹⁶³ V.M Jirmunskiy, “Sır Derya Boyunda Oğuzlara Dair İzler”, (Çev.: İsmail Kaynak), *TTK Belleten Dergisi*, Ankara 1961, XXV, s. 480; Yusuf Gedikli, “Sır Derya ve Sır Derya’nın Tarihi Adları Olan Oreksartes, Danu – Tanais, Yak- Sartes, Silis Yinçü Üğüz, Öğüz, Seyhun ile Ceyhun, Seyhan ile Ceyhan; Sıt, Sirab Nehir Adlarının Etimolojisi”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Ankara 2014, S. 208, s. 88.

¹⁶⁴ Fazlullah b. Rûzbihân, *Mihmân-nâme-i Bûhara*, Yayınlayan: M. Sutûde, Tahran 1976, s. 85; Faruk Sümer, *Eski Türklerde Şehircilik*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 2014, s. 91.

¹⁶⁵ Ergin, *Orhun Abideleri*, s. 140.

¹⁶⁶ S. Klyaşorniy, G. Sergey, “Yaksart-Sır Derya”, (Çev.: Abdulkadir İnan), *Türk Dili*, S. 38, (Kasım 1954), s. 72.

¹⁶⁷ Kadim Bulgar Destanı’ndan *Şan Kızı* destanında Don nehrinin eski adlandırması olarak *Şir* kelimesi yazılmıştır. 1540’lı yıllarda Moğollara ait Sibir hanlığına ve Kazak ordasına yakın bir bölgede Sıra adında bir nehir bulunmaktaydı. Sagay Türklerinde *Kiçik Sir*, *Ulug Sir* ırmakları tespit edilmiştir. Balkanlarda Mari (Çeremiş) yurdunda yine *Sır* adında bir ırmak bulunmaktadır. Son olarak Azerbaycan’ın Nahçıvan özerk bölgesindeki Babek kazasında Sirab adlı bir maden suyu kaynağı bulunmaktadır. (Yusuf Gedikli, “Sır Derya ve Sır Derya’nın Tarihi

Bu ırmağa “Sır” adının verilmesi Barthold’un kaydettiği gibi¹⁶⁸ ilk defa XVI. yüzyılda değil, XIII-XIV. yüzyıllarda tespit edilmiştir: Cuci oğulları ve torunlarının karargâhı olan Cend kentine “Sır-Orda” denirdi.¹⁶⁹

İskitlerden sonra Sır bölgesinde Eski Kanglı veya Kanyu devleti (M.Ö. III. yy) kurulmuştur. Bu devlet hakkında esas bilgilere Çin kaynaklarında rastlanmaktadır. S.P Tolstov, Çin vakanüvisti Çjan-Siyan ve diğerlerinin verdikleri bilgilere dayanarak, Kangyuler’in Sır Derya’nın aşağı kısmından Otrar’a kadar olan bölgede yaşadıklarını söyler. Sınırlarının doğuda Fergana, güneyde Part ülkesi ile Baktriya, batıda ise Hârezm ve Buhâra topraklarıyla hemhudut olduğundan yine aynı kaynaktan bahseder. Kangyu devletinin merkezi olarak Bitan şehri gösterilmektedir.¹⁷⁰ Sır Derya’nın eski adının bazı kaynaklarda *Kang* olarak geçtiği de görülmektedir. S. Tolstov, bu kelimenin Farsça *Kanga* yani *ark* (*su kanalı*) kelimesinden geldiğini söylemektedir.¹⁷¹ Burada esasen düşünülmesi gereken nokta Kang kelimesinin Farsça bir kelime olmasıdır. Oysa ki tarihte adı geçen Kanglı kavmi, Türk kökenlidir.¹⁷²

Sır Derya nehri, Hamdullah Mustevfi El-Kazvini’nin *Nuzhetül-Kulub* adlı eserinde, *Gul Zaryûn* olarak geçmektedir.¹⁷³ Büyük Sır Derya nehrine Arapça, *Seyhûn* (سيحون) veya *Sihûn* denilirdi. Bu ismin nereden geldiği bilinmemektedir.¹⁷⁴ Bununla birlikte nehirler ve ırmaklar genellikle onların boylarında kurulan şehirlerin isimleriyle anılır bu nedenle Sır Derya, kıyısındaki en önemli şehrin isminden dolayı genellikle Şâş’ın nehri manasında *Nehrü’ş-Şâş* olarak bilinirdi. VIII. (XIV) yüzyılda Moğollar tarafından *Gil-Zeriyân* ismiyle tanınan bu

Adları Olan Oreksartes,Danu –Tanais, Yak- Sartes,Silis Yinçü Üğüz, Öğüz, Seyhun ile Ceyhun ,Seyhan ile Ceyhan;Sıt, Sirab Nehir Adlarının Etimolojisi”, s. 90-91)

¹⁶⁸ Barthold, “Sır Derya”, s. 367

¹⁶⁹ S. Klyaştorniy, G. Sergey, s. 72.

¹⁷⁰ S. Tolstov, *Po Seledam Drevni Horezmskoy Sevelezatsoy*, Leningrad 1948, s. 143.

¹⁷¹ Tolstov, *Po Seledam Drevni Horezmskoy Sevelezatsoy*, s. 144.

¹⁷² Kaynakların malûmatına göre, XII. ve XIII. yy.larda Moğolistan’dan Hazar Denizi’ne kadar olan sahaya yayılmış olan Kanglılar, Karahanlılar, Karahıtaylar, Hârezmşahlar, Cengiz Moğolları, Yüan Hanedanı, Çağatay ve Cuci Ulusları ile Kazak Hanlığı başta olmak üzere birçok siyasî yapının içerisinde yer almış ve fevkalade etkili olmuş önemli Türk boylarından biridir. (Osman Yorulmaz, “Kanglıların/Kanklıların Menşei Meselesi”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 43., İstanbul 2007, XLIII, s. 83.

¹⁷³ Hamd-Allah Mustawfi of Qazwîn, *Nuzhat-Al-Qulüb*, Çev: Guy Le Strange, London 1919, s. 210.; W. Barthold, “Sır-Derya”, *İslâm Ansiklopedisi*, X, s. 567.

¹⁷⁴ V.V. Barthold, *Orta Asya (Tarih ve Uygarlık)*, Selenge Yayınları, İstanbul 2010, s. 400.

yerler, günümüze kadar Türkler tarafından umumiyetle *Sır Derya* veya *Sır Su* (*Sır Nehri*) olarak zikredilmiştir.¹⁷⁵

1.2. Bölgenin Coğrafi Durumu

Orta Asya bozkırlarının büyük ve geniş olması, geçmişte buralarda yaşayan kavim ve devletlerin tarihi ile doğru orantılıdır. Orta Asya bölgesi kendi etnik yapısı, coğrafi özellikleri, kültürel hayatı ve iktisadî üretim biçimleri bakımından birkaç bölgeye ayrılmaktadır. Bunlardan biri de Sır Derya bölgesidir.

Sır Derya bölgesini diğer bölgelerden ayıran bazı özellikleri vardır. Bu özelliklerinden en önemlisi Orta Asya'nın en büyük ırmağı olan Sır Derya'nın buradan akmasıdır. Su, geçmişten bu yana her zaman canlılar için hayat kaynağı olmuştur. İnsanlar bu nedenle geçmişte su kaynaklarına yakın yerlere yerleşip, buralarda medeniyetler kurmuşlardır. Bundan da anlaşılacağı üzere, bölgenin geçmişi çok eskilere dayanmaktadır. Bölgenin tarihi, Eski Çağ tarihçileri, Orta Çağ İslâm müellifleri ve yakın dönem araştırmacılarının eserlerinden öğrenilmektedir. Bu eserlerden yola çıkarak, Sır Derya bölgesinde eski devirlerden başlayarak İskit, Massaget, Hun, Kanglı, Peçenek, Karluk, Oğuz, Kıpçak vs. kavimlerin mekânı olduğu görülmektedir.¹⁷⁶

1.2.1. Akarsular

Orta Asya bölgesinin kuzey ve doğu bölgelerine oranla güney kısmında göl ve ırmaklar daha azdır. Bozkırların batı kenarı Hazar Denizi'ne 2800 kilometrelik bir hat boyunca bitişik ise de çöllerle kaplı olduğundan dolayı bu bölgede ne denizcilik ne de ekincilik yapılabilir. Amu Derya'nın Hazar Denizi'ne döküldüğü eski zamanlarda, Karakum'un batı köşesindeki *Balkhan Dağları ve körfezi* sınırında az da olsa şehir hayatı olurdu. Günümüzde burada medeni merkez olan *Kızıl Su* (Rusça Karasnovodsk) şehri ise buraya demiryolu geldikten sonra meydana gelmiştir. Güney Türkistan sınırda Hazar Denizi'ne dökülen tek ırmak olan *Etrek Irmağı* ise fazla derin olmasından dolayı ekincilik için pek faydalanılamamıştır. Güney bozkırlarının

¹⁷⁵ Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya)*, Adnan Eskikurt - Cengiz Tomar (Haz.), Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2015, s. 572-573.

¹⁷⁶ Dâna Moldabayeva, "XI-XIV Yüzyıllarda Sır Derya Yöresinin Siyâsî ve Sosyo-Kültürel Tarihi", (*Yayınlanmamış Doktora Tezi*), Ankara 2005, s. 1.

zamanında en önemli gölleri arasında sayılan *Aral*¹⁷⁷ istikametinde akan Sır Derya (1886 km) ve Amu Derya (2350 km)'nin kolları olan Oghış, Kâfirnihan, Surkhan, Aksaray, Çırçık¹⁷⁸ ve vaktiyle onların kollarını teşkil eden ırmaklardan Belkhâb, Zerefşan, Kaska Derya, Sokh ve Kara Kum çöllerinde kaybolup giden Murghâb ve Tıcan'dan ibarettir.¹⁷⁹

Bölgedeki göl ve ırmakların tarihi kaynaklardaki isimleriyle ilgili ilk ve önemli bilgilere el-İdrisî'nin, Oğuz elini anlattığı coğrafi eseri *Nüzhet el-Müştak'ta* rastlanmaktadır. el-İdrisî, beşinci iklimin sekizinci cüzünde, buraların Oğuzlara ait topraklar olduğunu söyleyerek Oğuz ülkelerinin (şehirlerinin) yerlerinden, durumlarından, yollarından ve haberlerinden bahseder. Ona göre Oğuz boyları o dönemin adlandırması ile *Hârezm* veya *Cent Gölü* günümüzde ise Aral Gölü olarak bilinen gölün çevresinde oturmaktaydılar. El-İdrisî devam ederek bu göle dökülen nehirlerden bahseder ve bu nehirlerin isimlerini şöyle sıralar: Ceyhun nehri, Şaş (Seyhun) nehri, Berk nehri, Rûdâ nehri, Marğa nehri.¹⁸⁰ Yine aynı bölümde Gargûn Gölü'nden bahseder.¹⁸¹ Marğa nehri için, K. Miller, adı geçen coğrafi bölgeleri incelemeye çalışırken, bu isimler arasında Irgız Nehri¹⁸² adının saklı olduğunu öne sürmüştür.¹⁸³

¹⁷⁷ Eski Yunan ve Roma müelliflerince Azak denizinin eski adı olan Maiotis , Aral gölüne verilmiştir. Eski çin vesikalarında ise (II. asırdan itibaren) Aral çevresinden genel olarak “kuzey” veya “batı” denizi olarak bahsedilir. (W. Barthold, “Aral Gölü”, *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1978, I, s. 55); Mucemü'l-Buldân (معجم البلدان) da ise, gölün çapının bilindiği kadarıyla yüz fersah civarında olup suyu tuzludur. Ceyhun ve Seyhun nehirlerinin de buraya döküldüğü belirtilmektedir. (Yâkût el-Hâmevî, *Mucemü'l-Büldân*, I, Beyrut 1968, s. 417); Arap kaynaklarından İbn Hurdâzbih (بنا خرداذبه), *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*'te adı geçen “buhayra”nın Aral olması muhtemeldir. (İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, Çev: Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008, s. 52); W.Barthold, “Aral Gölü”, s. 55.); Mukaddesî, Aral'dan “Hârezm Gölü” olarak bahseder. (Muhammed b. Ahmed el-Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsim)*, (Çev.: Ahsen Batur), Selenge yayınevi, İstanbul 2015, s. 43-290.); Murûc ez-Zeheb (مروج الذهب) de, el-Mesûdî, Aral'a Curcaniye, yani Gurgane şehrinin adını vererek bu adı Aral'a ilk veren kişi olarak kayıtlara geçmiştir. (Ebu el-Hasan Ali bin el-Hüseyn bin Ali el-Mesûdî, *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, (Çev.: Ahsen Batur), Selenge yayınevi, İstanbul 2011, s. 80.); Şecere-i Terakime (شجره تراكمه) de ise “Aral”, “Sır Teñizi” olarak zikredilmekte beraber “Aral” ilk olarak Ebu'l Gazi tarafından, nehrin göle döküldüğü noktayı göstermek için kullanılmıştır. (Ebulgazi Bahadır Han, *Şecere-i Terākime (Türkmenlerin Soykütüğü)*, Zuhul Kargı Ölmez (Haz.), Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, Ankara 1996, s. 312.)

¹⁷⁸ Ahmet Zeki Velidi Togan, “Çırçık nehri”nin İslâm coğrafyacılarının eserlerinde “Perek” olarak geçtiğini söylemektedir. (Ahmet Zeki Velidî Togan, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, I, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981, s. 6).

¹⁷⁹ Ahmet Zeki Velidî Togan, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, c.1., Enderun Kitabevi, İstanbul 1981, s. 16-17.

¹⁸⁰ Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul, 2017, s. 114.; Sergey Grigoreviç Agacanov, *Oğuzlar*, Selenge Yayınevi, İstanbul 2015, s. 75.

¹⁸¹ Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 114-115.

¹⁸² Ayrıntılı bilgi için bakınız: Agacanov, s. 75-83.

¹⁸³ Agacanov, s. 77.

Bölgedeki akarsular konusunda S. P. Tolstov, *Eski Oxus ve Yaksart Deltaları* adlı eserinde, Sır Derya nehrinin en önemli iki kolu olarak Cana Derya ve Kuan Derya'yı zikretmektedir.¹⁸⁴ Faruk Sümer eserinde, Barşın Derya ve Yeni Derya hakkında bilgi vererek Barçınılıkent ve Barşın Derya arasındaki ilişkiden bahseder ve bu ırmağın (derya) bir bakıma Arık veya Kuruçay olduğunu söyler.¹⁸⁵ Tınısbek Konratbayev ise, Cana Derya, Kuan Derya'dan başka İnkar Derya ve Kalgan Derya'dan bahsetmektedir. Günümüzde kurumuş olan ve bazılarının yerinin tam olarak tespit edilememiş olduğu bu ırmakların bir zamanlar Sır Derya'nın kollarını oluşturduğu düşünülmektedir.¹⁸⁶ Zeki Velidi Togan, Kuan (Quan) Derya ve Cana Derya'nın yerlerini Orta ve Aşağı Sır Derya kısımlarında göstermektedir.¹⁸⁷ Bunlardan başka Karatav'dan başlayarak, İsficab ile Otrar bölgesinden geçip Sır Derya'ya dökülen önemli akarsulardan biri de *Arıs* nehridir. XVI. yüzyıla ait bazı kaynaklarda, günümüzdeki Türkistan şehri yakınlarında, *Karasu* nehrinin bulunduğu bahsedilmektedir.¹⁸⁸ Son olarak Sır Derya bölgesine *Talas-İli* nehri dahil edilebilir.

1.2.2. Çöller

Bölgedeki çöllere bakılacak olur ise, Sır Derya havzasının kuzey tarafında *Karakum Çölü* bulunmaktadır. Ancak Türkistan coğrafyasında aynı isimde iki tane Karakum Çölü bulunmaktadır. Bunlar Büyük Karakum ve Küçük Karakum çölleri. Büyük Karakum olarak bilinen bölge, Amu Derya ve Hazar Denizi arasında yer almaktadır. Bu çöl doğuda Amu Derya deltası ve Üst-Urt yüksek düzlüğü, güneydoğu da ise Merv mâmûr bölgesi ile çevrilmiştir.¹⁸⁹ Küçük Karakum ise Aral gölünün kuzeydoğu sahilinde Sır Derya'nın aşağı mecrası ile Çalkar Deniz ve Çubar Deniz gölleri arasındadır. Bu çölün uzunluğu 375 km, genişliği 140 km ve yaklaşık olarak 200 metre kadar yükselen düzlükten ibaret bir kum çölüdür. Burada birçok tuzlu göl ve çamurluklar vardır. Yer altı suyu derin olmasa da, muhtelif nispetlerde tuzludur. Çölün

¹⁸⁴ S.P. Tolstov, *Po Drevnim Deltam Oxusa i Yaksarta*, Moskova 1962, s. 273.

¹⁸⁵ Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1999, s. 69.

¹⁸⁶ T. Konratbayev, *Ertedeki Eskertkişter*, Almatı 1996, s. 18.

¹⁸⁷ Ahmet Zeki Velidi Togan, *Türk İli Haritası ve Ona Ait İzahlar*, Alâeddin Kırıl Basımevi, İstanbul 1943.

¹⁸⁸ K. Baypakov, *Ulu Cibek Colu Cane Ortagasırlık Kazakistan*, Almatı, 1992, s. 78.; Moldabayeva, "Sır Derya Havzasının Türk Tarihindeki Yeri ve Önemi", s. 3.

¹⁸⁹ Mirza Bala, "Karakum", *İ.A.*, VI, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1977, s. 305.; Ahmet Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, I., Enderun Kitabevi, İstanbul 1981, s. 16.

bazı yerlerinde hayvanları besleyecek kadar çalı ve otlar yetiştiğinden, Kazak Türkleri burayı otlak olarak kullanırlar.¹⁹⁰

Karakum'un, Orta Çağ İslâm coğrafyacıları tarafından da bilindiği görülmektedir. Kaynaklarda bu bölgeye *el-Mefâzâtu'l-Guzziyye (Oğuz Çölü)* denmektedir.¹⁹¹ Alaeddin Ata Melik Cüveynî'nin *Tarih-i Cihangüşa*'sında¹⁹² bahsi geçen Karakum'un Küçük Karakum olup olmadığı ise tartışma konusudur.¹⁹³

Kızılkuşum, bölgenin ikinci büyük çölüdür. Karakum gibi Kızılkuşum'da Türkistan bölgesinde Büyük Kızılkuşum ve Küçük Kızılkuşum olmak üzere iki tanedir. Büyük Kızılkuşum, Sır Derya ve Amu Derya arasındadır. Küçük Kızılkuşum ise Hazar Denizi'nin doğu sahilindedir. Bu çöllere kırmızı renk kum ile örtülü olduklarından dolayı bu isimle anılmaktadırlar.¹⁹⁴

Büyük Kızılkuşum, Karakum'un kuzeydoğusunda 41°-45° kuzey ile 60°-68° doğu meridyenleri arasında yaklaşık 300.000 km² ıssız bir çöldür. Çölün sınırları kuzeyde ve doğuda Sır Derya, kuzeybatıda Aral Gölü, güneybatıda Amuderya ve güneyde Pamir Dağ silsilelerinin kollarının meydana getirdiği Fergana ve Zereşan ovaları oluşturmaktadır. Sır Derya, Kızılkuşum çölünü kuzeyde Küçük Karakum'dan ve doğuda Karatav (Karadağ veya Karaçuk)'dan, Amu Derya ise, Büyük Karakum'dan ayırır. Sır Derya nehri, bu bölgenin iki büyük çölü olan Büyük Karakum ve Büyük Kızılkuşum'u birbirinden ayırır. Kızılkuşum'da da, Karakum'da olduğu gibi kum tepeleri (barhan) vardır. Bunlardan en geniş ve en tehlikelisi "*Adam Kırılğan*" adıyla tanınan tepedir. 1873 yılında Hive üzerine yürüyen Rusların burada korkunç tehlikeler ile karşılaşp ve fazlaca zaiyat verdikleri bilinmektedir. Çölün orta ve güney bölgelerindeki dağ grupları göçebe halkın sığınağı olmasından dolayı iktisadi açıdan büyük öneme sahiptir. Çünkü bu dağlar kayan çöl kumlarının önünde bir set oluşturur ve daha fazla yer işgal etmesini

¹⁹⁰ Bala, "Karakum", s. 307.

¹⁹¹ İstahrî, *Kitabu Mesâlik il-Mamâlik*, yay. M. J. De Goeje, (BGA), İskinci Basım, Leiden 1929, s. 217-218; Sümer, s. 62, 64.

¹⁹² Cüveynî, eserinde Karakum'u Kanglıların ülkesi olarak tarif etmektedir. (Alaeddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, (Çev.: Mürsel Öztürk), s. 319).

¹⁹³ Bala, "Karakum", s. 307-308.

¹⁹⁴ Mirza Bala, "Kızılkuşum", *İ.A.*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1977, VI, s. 802.

engelleyerek otlakları korur. Aynı zamanda bu dağlarda önemli madenlerin bulunduğu bilinmektedir.¹⁹⁵

Çölün güney tarafı Aşağı Sır Derya'ya tekabül etmektedir. Cana Derya (Yeni Derya, Sır Derya'nın Aral Gölü'ne aktığı bilinen kollarından biridir ve bu kol Kızılkum'un kuzey tarafında kaybolmuştur. Bu kol günümüzde Kızıl Orda civarında, Şölek'ten (Şiyeli) batıya doğru akmaktaydı.¹⁹⁶ Kızılkum'un, Amu Derya ile Sır Derya'ya bitişen bölgeleri ekip-biçmeye elverişli olduğundan dolayı buralarda ziraatle uğraşılmaktadır.¹⁹⁷

1.2.3. Dağlar

Sır Derya bölgesindeki dağlar konusunda kaynaklarda, en eski olduğu düşünülen ve en fazla adı geçen dağ *Karatav* veya diğer adıyla *Karadağ*'dir. Karatav, Orta Çağ İslâm müelliflerinin eserlerinde, Türk destanlarında ve menkıbelerde *Karaçuk* olarak geçmektedir. Sır Derya'ya paralel olarak doğudan batıya doğru uzanan bu dağ, Tiyanşan (Tanrı) dağlarının en batı kolunu oluşturarak bitmektedir¹⁹⁸. Karatav'ın güneyinde Sır Derya havzası, kuzeyinde ise Talas vardır. Karaçuk dağından bahseden müellifler arasında Kaşgarlı Mahmud¹⁹⁹ ve Ebu'l Gazi Bahadır Han²⁰⁰'da vardır. Bu müellifler Karaçuk dağının, Oğuz yurdunun adı ile özdeşleştiğini söylemektedirler. Ayrıca Karaçuk adı Timur'a dair zafernâmede de geçmektedir.²⁰¹

XII. yüzyıl İslam coğrafyacısı el-İdrisi, Aral Gölü çevresindeki dağları Sır Derya bölgesine komşu olarak anlatır. Agacanov, İdrisi'nin "*Kitab-ı Rucar*" yazmalarında adı geçen dağı "*Çagraoğuz veya Cagraoğuz*" diye okumaktadır. Nüzhetü'l-Müştak'da bu dağın

¹⁹⁵ Bala, "Kızılkum", s. 802.

¹⁹⁶ Tımsıbek Konratbayev, *Ertedeki Eskertişter*, Almatı 1996, s. 8-9.

¹⁹⁷ Moldabayeva, "XI-XIV, Yüzyıllarda Sır Derya Yöresinin Siyâsî ve Sosyo-Kültürel Tarihi", s. 10.

¹⁹⁸ Bakınız: Ahmet Zeki Velidi Togan, *Türk İli Haritası*; Moldabayeva, "XI-XIV, Yüzyıllarda Sır Derya Yöresinin Siyâsî ve Sosyo-Kültürel Tarihi", s. 10-11.

¹⁹⁹ Kaşgarlı Mahmud, Divan-ı Lüğati't Türk adlı eserinde Karaçuk'dan bahsederken onun "Farâb şehrine verilen bir ad olduğunu ve buranın Oğuz kentlerinden biri olduğunu" söyler. Buradan da anlaşılmalıdır ki Karaçuk adı Oğuz ülkesi ile özdeş anlamda kullanılmaktadır. (Kaşgarlı Mahmûd, *Divânü Lüğâti't -Türk*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2005, s. 402)

²⁰⁰ Ebul'Gazi Bahadır Han Şecere-i Terakime adlı eserinde Karaçuk Dağı'ndan "İsficab'ın kuzeyinden başlayarak Sır Derya'ya paralel olarak uzanan dağ sırası" olarak bahseder. (Ebul Gazi Bahadır Han, *Şecere-i Terākime, (Türkmenlerin Soykütüğü)*, Zuhâl Kargı Ölmez (Haz.), Şafak Matbaacılık, Ankara 1996, s. 391).

²⁰¹ Şerefüddin Ali Yezdi, *Emîr Timur (Zafernâme)*, (Çev.: Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2013, s. 116, 186.

eteklerinde bütün yaz boyunca suyun donduğu yazılmaktadır.²⁰² Bu dağın nerede olduğu konusu tartışmalıdır. Bazı bilim adamları bunu Amu Derya boylarındaki Sultan Üveys Dağları olarak kabul ederken, bazıları da el-İdrisi'nin söylediklerinden dağın, Şaş, İsficab ve Taraz bölgelerine kadar ulaşmasına dayanarak, onu Sır Derya civarındaki Karatav olarak görmektedirler.²⁰³

1.3. Cend'in Coğrafi Durumu ve Özellikleri

1.3.1. Şehrin Kuruluşu

Kaynaklarda Cend şehrinin ne zaman ve kim tarafından kurulduğu belirtilmemektedir. Ancak V.V. Barthold, İslâmiyetten önceki devirlerde Türk bozkırlarına Mâverâünnehir'den gelerek buralara koloniler kuran unsurun Soğdlular olduğunu söyleyerek halkın çoğunluğunun dini İslâmiyet olduğu devirlerde Müslümanların, Soğdlular'ın bu eski kolonizasyonlarını devam ettirdiğini belirtmektedir. Barthold yine devam ederek Sır Derya nehrinin aşağı kısmında Cend, Huvare ve Yangıkent (Yeni Kent) şehirlerinin İç Asya'da ticari faaliyetlerde önemli bir ambar görevi üstlendiğini söyleyerek bu üç Müslüman şehrin bu şekilde meydana geldiğini belirtir.²⁰⁴ Devin DeWeese ise, aslında Cend şehrinin, Moğol fethinden birkaç yüzyıl önce aşağı Sır Derya boyunda bulunan önemli şehirlerden biri olduğunu belirterek, adının ilk olarak 10. yüzyılın ikinci yarısında zikredildiğini ve öneminden dolayı Arap coğrafyacılarının *Aral Denizi*'ni *Cend Denizi* olarak adlandırdığını söyler.²⁰⁵

Ancak bu bölgede yürütülen arkeolojik kazılar Cend'in M.S. I. yüzyılda kurulmuş olan bir yerleşim yeri olduğunu göstermektedir.²⁰⁶ Şehrin mimari planı doğal bir çember şekline benzemektedir. Şehrin merkezi yeri, açık bir alanda olup, iç alana doğru yayılan kısa caddeler bulunmaktadır. Şehrin içine girilen merkez konumdaki ana kapı, şehrin güneybatı tarafına inşa

²⁰² Ebû İshâk İbrahim İstahri, *Mesâlik ve Memâlik*, İrâc Efşâr (Haz.), Tahran 1961, s. 238, Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 114.; Agacanov, s. 70.

²⁰³ Agacanoc, s. 73, 75.

²⁰⁴ V.V. Barthold, *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, (Çev.: Râgıp Hulusi Özdem), Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 2013, s. 47-48; Abdülkerim Özaydın, "Cend", *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, VII, s. 359.

²⁰⁵ Devin DeWeese, "Bâbâ Kamâl Jandi and the Kubravi Tradition Among the Turks of Central Asia", *Der İslam*, 1994, s. 91, 61; Bekir Deniz, "Büyük Selçuklu Devletinin Kurulduğu Şehir: Cend", *Doğumunun 65. Yılında Prof. Dr. Ahmet Özgiray'a Armağan Tarihin İçinden*, A. Erdoğan (Ed.), IQ Kültür Sanat Yayıncılık, (ss. 188-189), İstanbul 2006.

²⁰⁶ S.P. Tolstov, *Po Drevnim Deltam Oksa Yaksarta*, s. 10.

edilmiştir. Doğu duvarının orta kısmında ise ikinci bir kapıya daha rastlanmaktadır.²⁰⁷ Buradaki kapı, ortalama boyları 8 metre olan numaralarla iki taraftan desteklenmektedir. Şehrin kuzeybatı tarafında *balık* olarak adlandırılan meskenler tespit edilmiştir. Yine şehrin diğer kısımlarında ise önemli kervansaraylar meydana çıkarılmıştır. Ayrıca şehrin çevresinde metal ürünler ve bahçelerde, şehir halkının Sır Derya'dan gelen su sayesinde tarım ile uğraştıkları anlaşılmaktadır.²⁰⁸

1.3.2. Coğrafi Konumu

Cend, eskiden Oğuz ülkesi içinde Sır Derya nehrinin sol yakasında İslâm ülkeleri sınırında bulunan bir uç şehridir. Günümüzde ise Kazakistan'da Kızılorda Eyaletine bağlı Kazalinsk şehrinin yakınlarında Can Kala harabeleri yerinde olup, Sır Derya nehrine en fazla 4-5 km. uzaklıkta bulunup çöl ortasındadır (Foto. 1).

Birçok kaynakta Cend'in konumu hakkında bilgiler bulunmaktadır. Bunlardan, Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa* adlı eserinde, *Cend Harabeleri Seyhun nehrinin sağ yakasındadır diye* tarif eder.²⁰⁹ V.V. Barthold eserinde, V. Kallaur'dan aktarma yaparak Cend şehrinin kalıntılarının, Tumarutkul kazasında, Perovsk'tan onaltı, yirmi mil uzaklıkta bulunan Hişt-Kale harabeleri olduğunu söyler.²¹⁰ S.G. Agacanov, *Orta Çağ'da Cend, Sır-Derya'nın aşığı akımları boyunda bulunan şimdiki Can-kala harabelerine tekabül ediyordu* demektedir ve Cend şehrinin Can-Kala olduğunu söylemektedir.²¹¹ Ancak yazar Can-Kala'nın nerede olduğunu tarif etmemektedir. Yazar yine aynı eserinde *Yengikent²¹²'in kalıntıları ise bugün,*

²⁰⁷ Bekir Deniz, "Oğuz Yabgu Dönemi Şehirlerinden Bir Örnek Cend", *X. Ortaçağ Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu (Prof. Dr. H. Örcün Barışta"ya Armağanı)*, (ss. 283, 286) Ankara 2009.

²⁰⁸ Ayrıntılı bilgi için bakınız: Bekir Deniz, "Jand City in Kazakhstan and its Caravanserai", *The Art of The Islamic World and The Artistic Relationships Between Poland and Islamic Countries*, Edited by: Beata Biedrońska-Slota, Magdalena Ginter-Frolow and Jerzy Malinowski, Krakow 2011, 32-35.

²⁰⁹ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, (Çev.: Mürsel Öztürk), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2013, s. 121.

²¹⁰ V.V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Hakkı Dursun Yıldız (Haz.), Kronik Yayınları, İstanbul 2017, s. 198.

²¹¹ Agacanov, s. 110-111; Bekir Deniz, "İpek Yolu Üzerinde Bulunan Eski Türk Şehirleri", *İpek Yolunda Türk Kültür Mirası*, Türk Yurdu Yayınları, (ss. 393), Ankara 2014.

²¹² Yengikend/Yeni Kent (يڭيکند): Savrân'ın alt tarafında, haliceden iki günlük ve Sır Derya nehrinden bir fersah uzaklıkta bulunur. Oğuz hükümdarları kış aylarını burada geçirirlerdi. Kaşgarlı Mahmud eserinde Yeni Kent'ten söz ederken, Türk Ülkesinin buradan başladığını ve Yeni Kent (يڭيکند)'in bir diğer adının *Dizruyin (ديزرويڭ)* olduğunu söyler. Yazar devam ederek Yeni Kent'in Buhârâ (بھارہ)'ya yakın olduğunu belirtip, sarılığı dolayısı ile de buraya *Bakır Kale* dendiğini söylemektedir. (Bkz: *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, III, (Çev: Besim Atalay),

Kazalinsk Bölgesi güneyinde, Sır-Derya'nın sol yakasında bulunan Cankent'de bulunmaktadır. XVIII. Yüzyılın ortalarına kadar Cankent, hâlâ eski şehirden (Yengikent) geri kalan taş surlarla korunuyordu. Yerli halk arasında Cankent'in "yılan" saldırısı sonucunda dağıldığı rivayeti dolaşıyordu²¹³ diyerek şehri (Yeni Kent) Cankent olarak zikretmektedir. Buradan anlaşılmaktadır ki yazar, Cend ile Yeni Kent'i karıştırmaktadır.

İbn Havkal ve İdrisî de Şaş Nehri (Sır Derya)'ni anlatırken, Cend şehrinde bahsederler. İdrisî, eserinde üçüncü ikliminin onuncu cüz'ünü anlatırken, *Şaş nehri Cend şehrine iner. Bu nehir Türk ülkelerinden inen nehirlerin toplanmasıyla meydana gelir. Bu nehirler Özkent yanında toplanır. Buna başka akarsular karışır. Hepsi toplandıktan sonra akarak Ahsiket'e varır. Oradan Hocend, Bunket, Sütken şehirlere uğrar ve Fârab'a akar. Sârbân hududu geçtikten sonra Oğuz Türkleri'nin ülkesinin kıyısında bulunan bir bozkırdan akarak Karyetülhadîse'nin (Yenikent) 3 mil uzaklığına varır. Karyetülhadîse'de Müslümanlar bulunmakla beraber, burası Oğuzlar'ın başşehridir. Kışın burada Oğuz hükümdarı oturur. Buranın yakınında Hecend ve Hvâre bulunup buralarda müslümanlar oturur. Fakat buraları Oğuzlar'ın hâkimiyetindedir. Hârezm'den buraya on konak uzaklık vardır. Karyetülhadîse ise Fârab'dan yirmi konak uzaklıktadır²¹⁴ demektedir. İbn Havkal ise, Yeni Kent'i anlatırken, "Buranın yanında Cend ve Hvâre yer alır. Bu şehirlerde Oğuz sultanının idaresi altında Müslümanlar yaşar. Bu üç yerin en büyüğü el-Karyet el-Hadîse (Yeni Kent)dir. Burası Hârezm'den 10, Fârab'dan 20 konak uzaklıktadır"²¹⁵ diye bahsederek Yeni Kent'in Cend'den daha büyük bir şehir olduğunu söyler.*

Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1985); Araplar buraya *el-Karyetü'l-Hadise* derken, Farslar ise *Dih-i Nev* demektedirler. (Ebû Reyhan el-Birûnî, *Maziden Kalanlar (El-Âsâr el-Bâkiye)*, (Çev.: Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2011, s. 268; V. Minorsky, *Hudûdü'l-âlem (Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib)*, (Çev.: Abdullah Duman-Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008, s. 79.); Çin kaynaklarında ise; Yengikend'den bahsedilirken, *Yang-i şehri* diye adlandırılan bu şehrin, Sai-lan (Sayram)'ın 360 li doğusunda tepelerin arasında olduğunu ve buranın kuzeydoğusunda batı yönüne doğru akan bir ırmağın olduğunu ve bu ırmağa dökülen büyük bir derenin olduğundan söz edilir.(Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri, Kürşat Yıldırım (Haz.), Ötüken Yayınevi, İstanbul 2013, s. 466)

²¹³ Agacanov, s. 111; Deniz, "İpek Yolu Üzerinde Bulunan Eski Türk Şehirleri", s. 393.

²¹⁴ Şeşen, *İslâm Coğrafyacıların Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 105-106; Deniz, "İpek Yolu Üzerinde Bulunan Eski Türk Şehirleri", *İpek Yolunda Türk Kültür Mirası*, s. 394.

²¹⁵ İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, (Çev.: Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2014, s. 389; Şeşen, *İslâm Coğrafyacıların Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 233; Bekir Deniz, "Kazakistan'daki Cend", *Selçuklu Tarihi Kültür ve Medeniyet (Bildiriler)*, I, TTK, (ss. 217), Ankara 2014; Deniz, "İpek Yolu Üzerinde Bulunan Eski Türk Şehirleri", s. 394.

1.4. Tarih Öncesi ve İlk Çağlarda Bölgedeki Yerleşim Yerleri

Sır Derya bölgesinde bulunan akarsular ve zengin meralar, bölgenin ikliminin yumuşak ve tarıma elverişli olması, insanların besin ihtiyacını sağlayacak maddi gereksinimlerin çok olması sebebiyle, milattan önceki erken dönemlerden itibaren insanoğlu tarafından yerleşim merkezi olarak kullanılmıştır. Güney Kazakistan arkeoloji ekibi tarafından Orta Sır Derya bölgesinde bulunan ve Dede Korkud hikayelerine konu olan Karatav (Karaçuk, Karadağ) dağ silsilesinde bulunan fosiller sayesinde, bu bölgede insanlık tarihine ait ilk izlerin takriben beşyüz bin yıl önce yaşamış oldukları saptanmıştır.²¹⁶ Yakın dönemde keşfedilen bu buluş, Sır Derya havzasındaki canlılığın milattan önceki kadim dönemlere kadar uzandığının en önemli kanıtıdır.

Yazılı eserlerin birçoğunda haklarında bilgi verilen ilk Türk kavmi İskitler'dir. Bilim adamları arasında İskitler ve Hunlar'ın kökeni konusunda değişik görüşler olmasına rağmen, Göktürklerin kökeni konusunda aşağı yukarı hemfikirdirler. En eski devirlerden bu yana Türk kavimlerinin yaşadığı bir bölge ve Türk tarihinin ayrılmaz bir parçası olan Türkistan ve onun içinde yer alan Sır Derya bölgesinin bilinen ve haklarında bilgi bulunan ilk sakinleri de İskitler'dir.²¹⁷ Sır Derya bölgesinin kadim zamanlardan beri insanoğlunun yaşadığı bir bölge olduğundan bahsedilmişti. Bu bölümde ise ilkel denilen eski devir insanların yaşadığı ve yaşamadığı, İskitler'den önce buralarda kimlerin yaşadığı ve kadim dediğimiz tarihin ne kadar geriye götürülebileceği anlatılacaktır. Bunun için de Güney Kazakistan'da yapılan arkeolojik kazı raporları ve araştırmalarından faydalanılacaktır.

1.4.1. Milattan Önce Bölgedeki Yerleşim Yerleri

Sır Derya bölgesi gerek Orta Çağ'da gerekse daha sonraki dönemlerde daima önem arz eden bir bölge olmuştur. Bu bölgenin eskiden de böyle bir öneme sahip olup olmadığını merak eden bilim adamları arkeolojik araştırmalar yapmaya başlayarak Güney Kazakistan topraklarında eski zamanlara ait çok sayıda taş ve kemik eşya bulmuşlardır. Taş devri Rus araştırmacı uzmanı G.P. Sosnovsky, 1848 yılında elde edilen bulguları inceleyerek "Kazakistan

²¹⁶ Sayden Joldasyabey, *Pozdnesrednevekovie Goroda Na Severnix Sklopax Karatau*, Ahmet Yesevi Üniversitesi, Türkistan 2012, s. 85.

²¹⁷ Durmuş, *İskitler*, s. 48.

topraklarında eski kültür merkezlerinin mevcudiyeti ve eski devir insanların yaşamış olabileceğini” belirtmiştir.²¹⁸ Daha sonraki dönemlerde ilk olarak Kazakistanlı arkeolog H.A. Alpisbayev, Güney Kazakistan topraklarında eski devir insanlarına ait yerleşim yerleri bulmuştur. Daha sonraki dönemlerde bunu diğer buluntular takip etmiştir. Bu şekilde yıllarca devam eden arkeolojik araştırmalar sonucunda bu bölgede eski devirlere ait çok sayıda taş, kemik ve değişik materyallerden yapılmış eşyalar bulunmuştur.²¹⁹ Elde edilen tüm bu buluntular incelendikten sonra, Güney Kazakistan’da yaşayan ilk insanların yaklaşık 500 bin yıl önce yaşamış oldukları düşünülmüştür.²²⁰

Kazakistan topraklarında ortaya çıkarılmış olan eski devir buluntuları çoğunlukla eski neolitik ve yeni neolitik devir olarak adlandırılan taş devrine ait eşyalardır. Bu çeşit malzemelerin bulunmasına karşın henüz ilkel insan kemiğine rastlanmamıştır. Ancak araştırmacılar Güney Kazakistan ikliminin bu çeşit insanların yaşaması için uygun olduğunu söylemektedirler.²²¹ Karatav (Karadağ) bölgesinde yapılan kazılar sonucunda elde edilen bulgular göstermektedir ki Kazakistan’da taş devri M.Ö. 800. binyıl ile 12. bin yıllar arasını kapsamaktadır.²²²

Kazakistan topraklarında Yeni Taş Devri olarak adlandırılan Neolitik devre ait 400’den fazla buluntu gün ışığına çıkartılmıştır.²²³ Bu topraklarda Yeni Taş Devrine ait buluntulara ise Sır Derya nehrinin eski yatağı civarlarında sıkça rastlanmaktadır. Burada elde edilen en eski

²¹⁸ *Sır Oniri Ansiklopedisi (Sır Yöresi Ansiklopedisi)*, İlim yayınları, Almatı, 1998, s. 16; Moldabayeva, “XI-XIV, Yüzyıllarda Sır Derya Yöresinin Siyâsi ve Sosyo-Kültürel Tarihi”, s. 12.

²¹⁹ H.A. Alpisbayev, “Orkryte Pamyatnikov Drevni i Pozdnego Poliolita v Yucnom Kazakistane”, *Sovet Arkeolojisi Dergisi*, S. 1, 1961, s. 16; Moldabayeva, “XI-XIV, Yüzyıllarda Sır Derya Yöresinin Siyâsi ve Sosyo-Kültürel Tarihi”, s. 12-13.

²²⁰ *Arkeologicheskiye İsladovaniye v Kazakistane*, Almatı 1973, s. 64; Moldabayeva, “XI-XIV, Yüzyıllarda Sır Derya Yöresinin Siyâsi ve Sosyo-Kültürel Tarihi”, s. 12-13.

²²¹ Kazak SSR Tarihi, I, İlim yay, Almatı 1980, s. 53; Moldabayeva, “XI-XIV, Yüzyıllarda Sır Derya Yöresinin Siyâsi ve Sosyo-Kültürel Tarihi”, s. 13.

²²² “Arkeologicheskiye İsladovaniye Na Severnih Sklonah Karatau”, *Kazakistan İlimler Akademisi Arkeoloji Araştırmaları Ansiklopedisi*, XIV, Almatı 1962, s. 24; Moldabayeva, “XI-XIV, Yüzyıllarda Sır Derya Yöresinin Siyâsi ve Sosyo-Kültürel Tarihi”, s. 13.

²²³ H.A. Alpisbayev, “Orkryte Pamyatnikov Drevni i Pozdnego Poliolita v Yucnom Kazakistane”, s. 111-112.; Moldabayeva, “XI-XIV, Yüzyıllarda Sır Derya Yöresinin Siyâsi ve Sosyo-Kültürel Tarihi”, s. 13.

buluntular arasında, çamurdan yapılmış tabak, bakırdan yapılmış bıçak ve çakmak taşının, M.Ö. III. bin yılın ilk çeyreğine ait olduğu tespit edilmiştir.²²⁴

Bronz devrine ait buluntular Kazakistan'ın diğer bölgelerine oranla daha azdır ve bulunmuş olanlar da Güney Kazakistan ve Yedisu bölgelerindedir. Yapılan araştırmalar sonucunda bronz devrine ait insanların yaşadıkları meskenler ile birkaç mezarlık bulunmuştur. Ele geçirilen buluntular arasında İnkarderya²²⁵ civarında bulunan Uygarak çayırı yakınlarındaki *Egizkök ve Köksengir* meskenleri söylenebilir.²²⁶ Bronz devrinin son dönemine ait bulgular arasında en önemli olanı İnkarderya boyundaki Tükösken çayırındaki *Kuzey Tükösken Mezarlığı*'nda çıkarılmıştır. İskitlere ait olan bu mezarlığın büyüklüğüne ve gömülen eşyaların zenginliğine bakılınca bir başbuğa ait olduğu söylenilebilir.²²⁷

Sır Derya boyunda bronz devri yerleşim yerleri çok azdır. Bu ise, bronz devrinde Sır Derya bölgesinin ikliminin ve toprak yapısının yerleşik hayat için uygun olmayıp daha çok göçebe hayat için müsait olduğunu düşündürmektedir. Bununla birlikte Sır Derya'nın güney cephesi ve kuzey Tükösken bulguları, buralarda sadece göçebelerin değil aynı zamanda ziraatle uğraşan yarı göçebelerin var olduğunu da göstermektedir²²⁸. Buralarda yaşayan insanların taş ve kemik yerine onlardan daha dayanıklı olan demir ve diğer malzemelerden yapılmış aletleri kullandıkları buluntulardan anlaşılmaktadır. Bu da büyük bir ilerleme kaydettiklerini göstermektedir²²⁹.

Bronz devrinde İskitler, sadece Güney Kazakistan ve Sır yöresinde değil neredeyse Kazakistan'ın her yerinde yaşamışlardır. Fakat buluntulardan anlaşılmaktadır ki yoğun olarak Yedisu ve Güney Kazakistan'da yaşamışlardır.²³⁰ Aşağı Sır Derya bölgesindeki Tükösken ve Uygarak obaları bu bölgede yaşayan İskitler ve Massagetler hakkında bilgiler vermektedir.

²²⁴ H.A. Alpısbayev, "Orkriyte Pamyatnikov Drevni i Pozdnego Poliolyta v Yucnom Kazakistane", s. 115.; Moldabayeva, , "XI-XIV, Yüzyıllarda Sır Derya Yöresinin Siyâsî ve Sosyo-Kültürel Tarihi", s. 14.

²²⁵ İnkarderya, Sır Derya'nın eski yatağı olmakla beraber, Zeki Velidi Togan'ın *Türk İli Haritası*'nda gösterilmiştir. (Ahmet Zeki Velidi Togan, *Türk İli Haritası ve Ona Ait İzahlar*, Alâeddin Kırıl Basımevi, İstanbul 1943).

²²⁶ L.B. Erzakoviç, *Po Sledam Drevny Kultury Kazakistana*, Almatı 1975, s. 60.

²²⁷ Sır Öniri, İlim yay, Almatı 1998, s. 20.; Moldabayeva, "XI-XIV, Yüzyıllarda Sır Derya Yöresinin Siyâsî ve Sosyo-Kültürel Tarihi", s. 15.

²²⁸ Sır Öniri, s. 20.; Moldabayeva, "XI-XIV, Yüzyıllarda Sır Derya Yöresinin Siyâsî ve Sosyo-Kültürel Tarihi", s. 15.

²²⁹ T. Konratbayev, *Erteadaki Eskertkişter*, s. 7.

²³⁰ Durmuş, *İskitler*, s. 22.

Arkeolojik kazılar göstermektedir ki İskitler gelişmiş bir kültüre sahipti ve bu durum M.Ö. I. bin yılın yarısında daha da belirgin hale gelmiştir.²³¹ Bu dönem aynı zamanda Hârezm kültürünün geliştiği ve yayıldığı dönemdir. Bu dönemde Sır Derya İskitleri'nin yaşadıkları bölgelerde surla çevrili kaleler olduğu gibi aynı zamanda büyük yerleşim merkezleri olan şehirlerin kurulduğu da görülmektedir.²³² “*Şirik-Rabat*”, gelişmiş sulama sistemine sahip “*Babiş-Mola*”, Canaderya ve onun civarında ortaya çıkarılan yerler örnek gösterilebilir.²³³ Benzer bir başka yerleşim yeri, İnkardeya yakınlarında bulunan “*Balandı*” kasabasıdır. Burada yapılan kazı sonucunda süs eşyaları ve günlük hayatta kullanılan eşyalar bulunmuştur. Bulunan bu eşyalarda Hârezm kültürü etkisi açıkça görülmektedir.²³⁴

Bu devirde Yedisu bölgesindeki dağ etekleri, İli, Çu, Talas ve diğer nehir kenarlarındaki yaylak ve kışlaklar kavimlerin göç bölgeleridir.²³⁵

1.4.2. Milattan Sonra Bölgedeki Yerleşim Yerleri

Bahsedilecek yüzyıllara ait eserler sınırlıdır. Yer adları konusunda yazılı kaynaklarda bilgiler bulunmaktadır. Bu konuda öncelikle Çin kaynakları bazı bilgiler vermektedir. İskitler'den sonra Sır Derya bölgesinde Kanglı kavminden bahseden Çin kaynakları bulunmaktadır. Kanglı devletinin beş küçük beylikten müteşekkil olduğunu yazan bir kaynak vardır.²³⁶ Bir başka kaynakta ise Kanglıların başkentinin *Bitan* şehri olduğu yazılıdır.²³⁷ Kanglıların Sır Derya'nın aşağı kısmında, Taşkent civarı ve Karatav bölgesinde yaşadıkları bilinip 120 bin aile veya 600 bin insan oldukları düşünülmektedir.²³⁸ Sır Derya'nın orta

²³¹ Sır Öniri, s. 21.; Moldabayeva, “XI-XIV, Yüzyıllarda Sır Derya Yöresinin Siyâsî ve Sosyo-Kültürel Tarihi” s. 16.

²³² K.A. Akışev – K.M. Baypakov, *Drevni Otrar*, Almatı, 1972, s. 61.

²³³ S.P. Tolstov, *Po Drevnim Deltam Oksa Yaksarta*, Moskova, 1962, s. 175.

²³⁴ U. Hamzaoğlu, *Türkterdin Oturukçu Örkenniyeti*, Almatı, 2002, s. 90; Moldabayeva, “XI-XIV, Yüzyıllarda Sır Derya Yöresinin Siyâsî ve Sosyo-Kültürel Tarihi”, s. 17.

²³⁵ Moldabayeva, “XI-XIV, Yüzyıllarda Sır Derya Yöresinin Siyâsî ve Sosyo-Kültürel Tarihi”, s. 17.

²³⁶ Bu beylikler 712 yılına gelindiğinde Göktürk Devleti'nin en batıdaki Türk kolu olarak karşımıza çıkmakta ve Kengeres adını taşımaktadır. Bir hükümdar ve bir yabgu idaresinde olan Kanglılar'ın, Semerkand'a bağlı Kuşaniye, Kiş, Taşkend, Buhârâ ve Hârezm'den ibaret beş eyaletten oluştuğunu fakat bu eyaletlerin daha sonraları Eftalitler ve kendi boylarından gelen Peçenekler içinde eridikleri bilinmektedir. (Hasan Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci (Buhârâ Örneği)*, Fecr Yayınevi, Ankara 1998, s. 30-31)

²³⁷ S. P. Tolstov, *Po Drevnim Deltam Oksa Yaksarta*, Moskova 1962, s. 175.

²³⁸ K. Baypakov, K.M. Nurcanov, *Ulu Cibek Colu Cane Ortugasırlık Kazakistan*, s. 45.; Moldabayeva, “XI-XIV, Yüzyıllarda Sır Derya Yöresinin Siyâsî ve Sosyo-Kültürel Tarihi”, s. 18.

kısımında yaşamış olan Kanglılar, yerleşik hayat sürdüren grubu oluşturmaktadır. Kanglılara ait olan Aktepe 1, Aktepe 2 (Karatav etekleri ile orta Sır Derya kısmı), Aktepe 3 (Taşkent yakınları), Karaultepe (Arıs nehri boyunda), Yediasar (şimdiki Kızılorda şehrindeki Karmakşı ilçesinin batısında Kızılkum tarafında), Altın asar (Kuanderya yakınları) gibi yerleşim yerleri tespit edilmiştir. Kanglılara ait yerleşim yerlerinde yapılan kazılarda çıkarılan materyallerden anlaşılmaktadır ki Kanglı kültürü daha çok yerleşik hayat sürdüren insanların kültürüdür. Kanglılardan kalan yapıların mimari özellikleri, süs ve resim sanatları, gelişmiş el sanatları, günlük hayattaki üretim metotları ve eşyaları, onların kültürel gelişmede ulaştıkları seviyeyi göstermektedir.²³⁹

1.5. Sır Derya Bölgesindeki Şehirlerin Kuruluşuna Genel Bir Bakış

Farsça bir kelime olan “şehir”, çalışma yaşındaki nüfusunun büyük bölümünün ticaret, sanayi ve yönetim gibi işlerle ilgilenen büyük yerleşim merkezlerini ifade eder.²⁴⁰ XI. yüzyıldan itibaren şehir karşılığında “kent” ile “kale ve saray” gibi anlamlara da gelen “balık” kelimeleri kullanılmıştır.²⁴¹

Sır Derya bölgesinde bulunan şehirler genellikle yüksek idareci zümre, han, kağan veya zengin insanlar tarafından kurulmuştur. Bölgede yapılan arkeolojik araştırmalar bu düşüncenin doğruluğunu kanıtlamaktadır. Örneğin Moğolistan’da yapılmış olan arkeolojik araştırmalar Hunların surlarla çevrili yerleşim merkezlerinin olduğunu göstermektedir.²⁴² Yine Göktürklerin halefi olan Uygur hükümdarı Tengride Bolmış İl İtmış Bilge Kağan’ın VIII. yüzyılda Selenge-Orhun vadilerinde Çin ve Soğd’lu mimarlara “*Ordu Balık*”²⁴³ ve buna ilaveten Moyun-Çor

²³⁹ Moldabayeva, “XI-XIV, Yüzyıllarda Sır Derya Yöresinin Siyâsi ve Sosyo-Kültürel Tarihi”, s. 20.

²⁴⁰ Mustafa Sabri Küçükbaşçı, “Şehir”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2010, XXXVIII, s. 441.

²⁴¹ “Balık” kelimesi hakkında detaylı bilgi için bakınız: Nesrin Güllüdağ, “Balık Sözcüğü Üzerine”, *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 2015, s. 54-62; Abdulkadir Donuk, “Balık”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, 1992, V, s. 12.

²⁴² Türk kültüründe yerleşik yaşama dair ilk kayıtlar, Hun hakanı olan Tsü-k’ü Meng-Sün tarafından M.Ö. IV. Yüzyılda “Chou-yüan” veya “Hun kaynağı” olarak isimlendirilen Hun-Çin siyasal-askeri sınır bölgesindeki Kan-Su vadisinde dini-siyasal-yönetimsel merkez/başkent olarak kurulan Ku-T’sang / Ejder kenti ile Orhun yöresi ve Altay Dağları’na uzanan askeri yol üzerinde konumlanmış Hun hakanı Teoman’a atfedilen T’ouman Ch’eng kalesinin varlığına ilişkindir. (Koray Özcan, “Orta Asya Türk Kent Modelleri Üzerine Bir Tipoloji Denemesi (VIII, Yüzyıldan XIII. Yüzyıla Kadar)”, *Gazi Üniversitesi Mühendislik-Mimarlık Fakültesi Dergisi*, XX, No: 2, Ankara 2005, s. 252.

²⁴³ Orduğ: Şaman/Budist inancına göre *temür kazug* diye isimlendirilen suni tepe üzerinde konumlanmış olan hakan sarayı ile beylerin ikametgâhlarının bulunduğu surlarla çevrili alan demektir.

Noyan tarafından kurdurulan zengin kent anlamında *Bay-balık* ve Göktürk kitabelerinde Toğla nehri kıyısında kurulduğu anlaşılan ve doğu kenti anlamına gelen *Toğu-balık* kentlerinin inşa ettirildiği bilinmektedir.²⁴⁴ A. Yakubovski, “şehirler ilk önce mülk sahibi zengin kitlenin evleri ve sarayları etrafında kurulmuştur. Zanaathaneler, ticaret yerleri ve halkın yaşadığı bölge daha sonra duvarla çevrilmiş, böylece şehir merkezi olan “şehiristan” meydana gelmiştir” demektedir.²⁴⁵ Bu VII-VIII. yüzyıl şehirlerine ait genel bir görünümdür. Şehirlerin başka sebeplerle kuruldukları da görülmektedir. Örneğin şehirlerin çoğunlukla dış şehir ile kervansaray arasında bir ticaret yeri ve zanaathane olarak; göçebeler ve yerleşik hayat sürdürenlerin sınır bölgesi, dini bakımdan kutsal olan yerlerde (evliya, din büyükleri vs. türbeleri yakınında) ve son olarak Pazar yeri yakınlarında kuruldukları da görülmektedir.²⁴⁶

Genel olarak Kazakistan topraklarında kurulan şehirlerin göçebelerle olan ilişkilerinin çok önemli olduğu görülmektedir. Çünkü göçebe hayat sürdüren insanların ziraat mahsullerine, yerleşik hayat sürdürenlerin ise ellerinde bulunan mahsullerini satmaya ve hayvanlardan elde edilen ürünleri için bu münasebete ihtiyaç duymakta idiler. İnceleme konusu olarak ele alınan Sır Derya bölgesindeki şehirler genel olarak kale, iç kale (şehiristan) ve Rabat (rıbat) denilen dış kale olmak üzere üçlü sistemden oluşuyordu.²⁴⁷ “Kale” şehrin ilk merkezi olan yerdir. Daha sonra kalede şehrin hakiminin evi olan saray yapıp, çevresi duvarlarla çevrilmiştir. Böylece “iç kale” meydana gelmiştir. Daha sonra ise onun çevresinde kurulan evler sayesinde ise “rıbat” ortaya çıkmıştır.²⁴⁸

İlk başlarda yerleşik hayat sürenler ve göçebeler arasında alışveriş yeri olarak kullanılan yerlerde zamanla küçük yerleşim yerlerinin ortaya çıktığı bilinmektedir. Bu küçük yerleşim

Balık: Orduğ çevresinde yayılmış konut alanlarını içeren ve hendek, sur ve kulelerle çevrilmiş yerleşim alanıdır. Yani kısaca günümüz tabiriyle *şehir* demektir. (Talât Tekin, *Orhon Yazıtları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 125; Ahmet Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul 1968, s. 32; Emel Esin, “Orduğ (Başlangıçtan Selçuklulara Kadar Türk Hakan Şehri”, *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 23, Ankara 1983, s. 135; Sergey P. Tolstov, *Oğuz Şehirleri ve Oğuzlar*, (Çev.: Ekaterina S. Şeremeteva), Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul 2017, s. 59,61; Özcan, s. 259).

²⁴⁴ Faruk Sümer, *Eski Türklerde Şehircilik*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. X.; Özcan, “Orta Asya Türk Kent Modelleri Üzerine Bir Tipoloji Denemesi (VIII, Yüzyıldan XIII. Yüzyıla Kadar)”, s. 259.

²⁴⁵ A. Yu. Yakubovskiy, “Glavni Vapros İstorya Razvitiya Garodov Sredni Azii, *ANSSR*, XXIX, 1951, s. 10.

²⁴⁶ O. G. Bolşakov, *Srednekovaya Goroda Sredni Azii*, Leningrat, 1973, s. 3-4.

²⁴⁷ Cend şehri bu tür yerleşim yerlerindedir.

²⁴⁸ A.K. Akişev, K. Baypakov, L. Erzakoviç, *Drevni Otrar*, Almatı, 1972, s. 205.

yerleri zaman içerisinde gelişerek şehir halini almıştır. Sır Derya bölgesinin göçebe bozkır ile medeniyetin sınır merkezini teşkil ediyor olması bu tipteki şehirlerin kısa zaman içerisinde gelişmesine olanak sağlamıştır. Şehirlerin kuruluş ve yükselişini etkileyen sebeplerden bir diğeri *ticaret*'tir. Ticaret denilince ise akla ilk olarak, Uzak Doğu'yu Batı'ya bağlayan İpek Yolu gelmektedir. Bu bölgedeki şehirlerin gelişmesinde İpek Yolu'nun önemi çok fazladır. Gelişme denilince akla sadece şehirlerin gelişmesi gelmemeli aynı zamanda halkın sosyo-kültürel hayatında, devletlerin siyasî hayatında ve toplumların medeni-kültürel gelişmelerinde de kendini göstermektedir.²⁴⁹

1.6. İpek Yolu'nun Önemi

Yaklaşık 2000 yıllık bir maziye sahip olan ve ilk kez M.Ö. II. yüzyılın sonlarında açıldığı bilinen İpek Yolu; Doğu'nun üretmiş olduğu İpek ve İpekli mallarına pazar aradığı, Batı'nın ise Doğu'da bulunan İpek başta olmak üzere ve diğer kıymetli malları elde etmek amacıyla açtıkları ana ticaret yoludur. Bu yol Doğu'dan ziyade Batı ülkelerinin ihtiyaçları göz önünde bulundurularak açılmış bir yoldur. Batı'da Heredotos'tan itibaren ilk kaynaklarda bu ad'a rastlanmaktadır.²⁵⁰ "İpek Yolu" adını ise ilk kez XIX. yüzyılın ikinci yarısında Alman coğrafyacı *Ferdinand Freiherr von Richthofen* (1833-1905) kullanmış (*Seidenstraße*), daha sonra ise Batı'da ve Doğu'da yaygınlaşmıştır. Bu adı seçmesinin temel sebebi ise Çin ile Ortadoğu arasında yapılan ticarete en çok taşınan malın İpek olmasıdır.²⁵¹

İpeğin mazisi çok daha eskiye dayanmaktadır. Çin, M.S. V. yy ve VI. yy.'lara kadar İpek üreticiliğinin asıl vatani olarak bilinmektedir. Çin'de yapılan bazı arkeolojik araştırmalara göre M.Ö. 3. binde, tahmini olarak 2700 tarihlerinde İpek ipliklerin dokumacılıkta kullanılmaya başlandığı ve M.Ö. I. binin yarısında dışarıda tanınmaya başladığı tarihe kadar Çin'e özgü bir

²⁴⁹ Moldabayeva, "XI-XIV, Yüzyıllarda Sır Derya Yöresinin Siyâsî ve Sosyo-Kültürel Tarihi", s. 22.

²⁵⁰ Batıda "İpek", "ipek halkı" ve "İpek ülkesi" anlamlarında Heredotos'tan itibaren ilk kaynaklarda "İpek" için kullanılan kelime, Grekçe ve Latince "Seres" olup, "ipek ülkesi" anlamında ise "Serica" kullanılmıştır. (Mehmet Tezcan, "İpek Yolu'nun İran Güzergâhı ve İpek Yolu Ticaretine İran Engelleme", *Uluslar arası Türkçe Edebiyat Kültür Dergisi*, S. 3/1, 2014, s. 97).

²⁵¹ Ferdinand Freiherr von Richthofen, *Führer für Forschungsreisende*, Neudruck der Auflage von 1886, s. 517, 548; Nebi Bozkurt, "İpek Yolu", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, XII, 369.; Stavisky, Boris Ya., "İpek Yolu ve İnsanlık Tarihindeki Önemi", *Türkler*, (Çev.: Mehmet Tezcan), III, Ankara 2002, s. 222; Mehmet Tezcan, "İpek Yolu'nun İran Güzergâhı ve İpek Yolu Ticaretine İran Engelleme", *Uluslar arası Türkçe Edebiyat Kültür Dergisi*, S. 3/1, 2014, s. 97; E. E. Kuzmna, *The Prehistory of the Silk Road*, University of Pennsylvania Press Philadelphia, Penssylvania 2008, s. 2.

ürün olarak kaldığı bilinmektedir²⁵². Bu yolda ilk kez Çin'in U-Did Sülalesi İmparatorunun emriyle, 138 yılında batı ülkelerine gönderilen elçiler yürümüştür. Bu elçiler Tjan-Siyan'dan yola çıkarak 13 yıl sonra ülkelere geri dönmüşlerdir. Elçiler günümüzdek Afganistan sınırlarına ulaşmayı başararak, Çin'den İç Asya'ya kara yolunu kullanarak ilk yürüyenler olarak kayıtlara geçmişlerdir. Daha sonraki dönemlerde İpek taşıyan kervanlar onların gittikleri yolları takip ederek, Çin'e, Akdeniz'den, Yakın Doğu ve Orta Doğu'dan mallar getirip-götürmeye başlamışlardır.²⁵³

Daha sonraki yüzyıllarda İpek Yolu gelişerek, birçok kaynakta adı geçmeye başlamıştır. Hindistan'ı Çin'e, Batı'yı Uzak Doğu'ya bağlayan bu yol kültür tarihinde de büyük rol oynamıştır. İpek Yolu'ndan dinler ve felsefeler karşılıklı olarak nakil ve mübadele edildiği gibi, sanat ve geleneklerde yayılmıştır.²⁵⁴ İpek yolunun en önemli görevi şüphesiz bilgi paylaşımını sağlamış olmasıdır. Bunun yanında İpek Yolu insanlığın küreselleştiği ilk mecradır. Bu bakımdan İpek Yolu insanların birbirinden haberdar olabilmeleri, sınırlarının dışına çıkarak birbirlerinden alışverişleri yapabilmeleri ve birbirlerinin kültürünü öğrenerek etkileşimde bulunabilmeleri bakımından günümüzdeki küreselleşmeye benzemektedir. Bu yönü göz önünde bulundurularak dünyada ilk küreselleşme hamlelerinden birinin İpek Yolu ticaretinde ortaya çıktığı kabul edilir.²⁵⁵ İpek Yolu aynı zamanda, yüzyıllar boyunca farklı milletler, dinler, diller, kültürler ve medeniyetler arasında köprü görevi yaparak, birbirine bağlamış olduğu coğrafyalardaki bazı ortak değerlerin, duygu ve düşüncelerin oluşmasına da katkı sağlamıştır.²⁵⁶

Bu ticaret yolunun güzergâhlarına bakılacak olursa: yolun ana güzergâhının yanı sıra küçük kolları da mevcuttur. İpek Yolu'nun uzun tarihi zarfında, yollardan taşınan malların

²⁵² Mehmet Tezcan, "İpek Yolu'nun İran Güzergâhı ve İpek Yolu Ticaretine İran Engellemesi", *Uluslar arası Türkçe Edebiyat Kültür Dergisi*, S. 3/1, 2014, s. 97.

²⁵³ A.R. Bekin, *İpek Yolu*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1981, s. 10; Tezcan, "İpek Yolu'nun İran Güzergâhı ve İpek Yolu Ticaretine İran Engellemesi", s. 97-98.; Moldabayeva, "XI-XIV, Yüzyıllarda Sır Derya Yöresinin Siyâsî ve Sosyo-Kültürel Tarihi", s. 22.

²⁵⁴ Ayrıntılı bilgi için bakınız: Hans Wilhelm Haussig, *İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi*, (Çev.: M. Kayayerli), Ötüken Yaymevi, İstanbul 2001, s. 207-281.

²⁵⁵ Fahri Atasoy, "İpek Yolu'nda Türk Dünyası Ortak Kültür Mirası", *İpek Yolunda Türk Kültür Mirası*, Türk Yurdu Yayınları, Ankara 2014, s. 9.

²⁵⁶ Cengiz Alyılmaz, "İpek Yolu ve Orhun Yazıtları", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 24, Erzurum 2004, s. 181.

çeşidi nasıl değişiyorsa aynı şekilde yollarda değişiyordu. Bu yollardan bazılarının zaman zaman önemi artıp canlanırken, bazıları ise önemlerini yitirerek sönüyordu. Bunun başlıca sebebi ise yollardaki güvensizlik, zaman zaman ortaya çıkan devletler arası siyasî istikrarsızlık ve dağ, çöl gibi oluşumlardır.²⁵⁷

İpek Yolu'nun ana güzergâhı Güney ve Kuzey olmak üzere iki tanedir.²⁵⁸ Ancak ana güzergâh konusunda farklı görüşler mevcuttur.²⁵⁹ II-V. Yüzyıllarda doğudan başlayan ilk yol, Çin'in başkentinden başlayarak Huanhe Nehri Tyan-Şan sisililerinin kuzeyinden Çin Seddi'nin batı cephesine ulaşmakta ve buradan da yol, Taklamakan Çölü'nün kuzey ve güney tarafına ayrılarak, çölü geçtikten sonra üçe ayrılmaktadır. Bunlardan kuzey yolu, Hami, Beşbalık ve Şiho bölgesiyle İli Nehri'ne kadar ulaşmaktadır. İkinci yol, Çaoçanhan Karaşer'e, Aksu'ya ve Issık Gölün güney tarafına varmaktadır. Üçüncü yol Dunhan, Hotan, Yarkent ile Baktriya, Hindistan ve Akdeniz bölgesine kadar ulaşmaktadır. Bu yola "Güney Yolu" denmektedir. "Kuzey Yolu" olarak adlandırılan yol ise Kaşgar'dan Fergana'ya ulaşarak oradan da Semerkand, Buhârâ, Merv ve Hamad Çölü üzerinden Suriye'ye ulaşmaktadır.²⁶⁰

VI-VII. yüzyıllardan XIV. yüzyıla kadar en çok kullanılan kervan yolu, Yedisu ile Güney Kazakistan üzerinden giden yoldur.²⁶¹ Yani VII. VIII. yüzyıllarda kullanılan kervan yolunun güzergâhı, Suriye, İran, Orta Asya, Güney Kazakistan, Talas Bölgesi, Çu Bölgesi, Issık Göl ve Doğu Türkistan üzerinden son olarak Çin olmuştur.²⁶²

Asıl konuyu Kazakistan coğrafyası oluşturduğu için, İpek Yolu'nun bu topraklarda izlediği istikamete bakmak gerekir. İpek Yolu burada Şaş'tan Turbat ile İsficab'a, oradan Şarab,

²⁵⁷ Stavisky, Boris Ya., "İpek Yolu ve İnsanlık Tarihindeki Önemi", *Türkler*, (Çev.: Mehmet Tezcan), III, Ankara 2002, s. 222-223.

²⁵⁸ K. Baypakov, K.M. Nurcanov, *Ulu Cibek Colı Cane Orta Gasırlık Kazakistan*, s. 15.

²⁵⁹ Stavisky, Boris Ya ise "İpek Yolu ve İnsanlık Tarihindeki Önemi" adlı makalesinde bu yollar hakkında şunları söylemektedir: "Büyük İpek Yolu'nun kendilerine "istikamet" ismini vereceğimiz bu şekildeki öncü güzergâhlarının sayısı çok değildir. Hatta onların: ikisi kara, biri deniz yolu olmak üzere topotopu üç tane olduğunu söylemek de mümkündür" demektedir. (Stavisky, Boris Ya., "İpek Yolu ve İnsanlık Tarihindeki Önemi", *Türkler*, (Çev.: Mehmet Tezcan, III, Ankara 2002, s. 226); Cengiz Alyılmaz ise İpek Yolu'nun dört ana koldan oluştuğunu söylemektedir. (Mehmet Tezcan, "İpek Yolu'nun İran Güzergâhı ve İpek Yolu Ticaretine İran Engellemesi, *Uluslar arası Türkçe Edebiyat Kültür Dergisi*, S. 3/1, 2014, s. 97).

²⁶⁰ K. Baypakov, K.M. Nurcanov, *Ulu Cibek Colı Cane Orta Gasırlık Kazakistan*, s. 15.

²⁶¹ V.V. Barthold, *Soçineniya*, II, s. 31.

²⁶² Moldabayeva, "XI-XIV, Yüzyıllarda Sır Derya Yöresinin Siyasî ve Sosyo-Kültürel Tarihi", s. 24.

Buduhet, Kervan-Saray, Tamtac, Abardas üzerinden doğuda bulunan Talas (Taraz)'a kadar devam etmektedir. Bu istikamette İpek Yolu üzerinde bulunan en büyük şehir Talas bölgesindeki Cuvikat (Cuviket)'tir. Talas şehrine Cuvikat üzerinden varılır. İsficab'tan Arıs Nehri boyundaki Arzubanikent'e (Arzubakent), Otrar-Farab'a oradan da Sır Derya'nın aşağı kısmına doğru ilerleyerek Aral Gölü sahiline ulaşılır. "Keder Şehri", Otrar-Farab bölgesine dahil olup, Sır Derya bölgesinde bulunan kervan yolu boyunca mevcut olan şehirlerden biri idi. Otrar, hem sözü edilen bölgenin adı olmakla beraber hemde bölgenin merkezi olan şehrin adıdır. Kervan yollarının buluştuğu nokta olan Otrar'dan bir yol Şabgar'a diğeri ise Sır Derya'yı geçerek Besic şehrine ulaşmaktaydı. Bu şehrin XIII-XIV. yüzyıllarda "Zernuk" adı ile anıldığı da bilinmektedir.²⁶³ Tarih-i Cihangüşâ'da adı geçen ve Seyhun kıyısında uzanan tren yolunun son durağı olarak belirtilen "Zarnuk" şehrinin, Sır Derya'nın aşağı kısımlarında yer aldığı düşünüldüğü, Buhârâ'ya giden yol üzerinde olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü Moğol askerlerinin bu şehre Cend, Barçınlîğkent ve Sır Derya'nın aşağı kısımlarında bulunan şehirlerden sonra vardıkları bilinmektedir. Otrar'dan ayrılan bir kervan yolu Sır Derya'nın yukarı kısmında bulunan Sütkend'e oradan ise Şaş'a ve onun aşağısında bulunan Cend'e varmaktaydı. Yol, buradan Kızılkum Çölü üzerinden Hârezm ve Ürgenç'e, oradan da İtil boyu ile Kafkaslara uzanırdı.²⁶⁴

1.7. X. Yüzyıla Kadar Sır Derya Bölgesinin Siyasî Tarihi

Bu bölümde Sır Derya havzasının X. Yüzyıla kadar ki siyasî durumu hakkında kısaca bilgiler verilip bu bağlamda İskitler, Kanglılar ve Türğişler'den bahsedilecektir.

1.7.1. İskitler

Sır Derya bölgesinde izlerine ilk rastlanılan topluluk İskitler'dir. Pers kaynaklarında haklarında bilgi bulunan İskitler'den, "Saka" olarak bahsedilmektedir. Pers kralı Darius'a ait Behistun kitabesinde Sakalar'a ait bilgiler bulunmaktadır. Bu vesikaya göre Sakalar, yerleşmiş oldukları coğrafya, gelenek ve görenekleri dikkate alınarak üç ayrı grupta ele alınmıştır. Bunlar; *Saka Tigrakhauda (Sivri Başlıklı Sakalar)*, *Saka tiay para daray (Denizin ötesindeki Sakalar)*

²⁶³ C. Zekerya, "Ahmet Yesevi'nin Türk Tarihindeki Yeri", *Yasaugi Taglumi*, Türkistan 1998, s. 46.

²⁶⁴ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 130-132.

ve *Saka Haumavarga*'dır.²⁶⁵ Bunların her biri kendi başlarına birer konfederasyon halindeydiler. Grek ve Pers kaynaklarında Saka Tigrakhauda kavimler birliğinin, “*Massagetler*” olarak adlandırıldığı görülmektedir. Massagetler'in M.Ö. VII-IV. Yüzyıllar arasında Sır Derya bölgesinde yaşadıkları bilinmektedir.²⁶⁶ Bir başka kaynak ise Sakalar'ın Sır Derya'nın kuzey kenarından itibaren büyük stepleri işgal ettiğini yazmaktadır.²⁶⁷ Saka Tigrakhauda konfederasyonu içerisinde bulunan Massaget ve Yaksart kavimleri Aral Gölü'nün güney ve kuzeydoğu bölgeleri ve Sır Derya'nın güney sahilindeki topraklarda yaşıyorlardı. *Dai* veya *Dahai* denilen kavim konfederasyonun diğer üyelerinden olup, Aşağı Sır Derya bölgesi ve Aral Gölü'nün etrafında yaşıyorlardı. “*Abi*” kavmi ise Karadağ'ın yamaçları ve Sır Derya havzasının orta kısmında yaşıyorlardı.²⁶⁸

Yüeciler, komşuları Hunlar'ın baskıları sonucu M.Ö. II. yüzyılda Çin'in kuzey bölgesinden Sır Derya bölgesine doğru göçmek zorunda kalmışlardır. Bu hareketlenme sonucu Orta Asya'da büyük bir “Kavimler Göçü”nün ortaya çıktığı görülmektedir. Maveraünnehir bölgesi de bu göç hareketinden nasibini almıştır. Yüeciler bu göç esnasında önlerine çıkan Saka Tigrakhauda'ları yerlerinden ederek güneybatı taraflarına doğru göçe zorlamışlardır.²⁶⁹ Saka Tigrakhauda'ların büyük çoğunluğu kendi topraklarında kalarak, Yüecilerle birleştiler. Daha sonra ise Wusunlar, Yüecileri de yenilgiye uğrattınca bu bölgedeki Yüeci ve İskit kavimleri Wusunlar, Kanglılar ve Alanların siyasi birliğine dahil oldular.²⁷⁰

1.7.2. Kanglılar

Tarihte Kanglı²⁷¹ adıyla M.Ö. III. yüzyıldan itibaren karşılaşılmaktadır. Tarihî Türk coğrafyasının hemen hemen tamamına dağılmış olan Kanglılar'ın yaşadığı esas bölge Orta Sır

²⁶⁵ İlhami Durmuş, *İskitler*, Akçağ Yayınları, Ankara 2012, s. 43.

²⁶⁶ Durmuş, *İskitler*, s. 44.; *Kazaktın Köne*, haz: M. Ğani, İlim yay., Almatı 1993, s. 57.

²⁶⁷ Bahaeddin Ögel, “Çin Kaynaklarına Göre Wu-Sun'lar ve Siyasi Sınırları Hakkında Bazı Problemler”, *A.Ü.D.T.C.F.D.*, VI, 4, (Eylül-Ekim 1948), s. 269.; Richard Nelson Frye, *Orta Çağın Başarısı Buhârâ*, (Çev.: Hasan Kurt), Ahmet Yesevi Üniversitesi Yardım Vakfı Bilig Yayınları, Ankara 2000, s. 12.

²⁶⁸ *Kazaktın Köne Tarihi*, s. 57.

²⁶⁹ Hasan Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci (Buhârâ Örneği)*, Fecr yay., 1. Baskı, Ankara 1998, s. 30.

²⁷⁰ *Kazaktın Köne Tarihi*, s. 58.

²⁷¹ A. Kaydar, “Kanglı” kelimesinin kökünün “su ve akarsu” anlamındaki “kañ/kan”dan geldiğini ve “Kanglı”nın “akarsu boyundaki memleket” anlamına geldiğini söylemektedir. Müellifin bu konudaki görüşleri için bakınız: (A.Kaydar, *Kañlı*, Almatı, 2004, 13-64.; Yorulmaz, *Geçmişten Günümüze Kanglı Türkleri*, s. 29.). Kanglı ismiyle

Derya bölgesi ve Karatav'ın batı yamaçları olarak gösterilir. Çarlık Rusya'nın önemli tarihçilerinden biri olan N.A. Aristov, “Çinliler M.Ö. 150'lerde Sır Derya boyunca geniş topraklara sahip, Amuderya'nın aşağı kesimlerindeki ve Zereşan'daki küçük yerleşik idarelerin de bağlı olduğu Kanguy (Kang-kuo) idaresini buldular. Küçük hanlar 825-221) devrinde Kanguylular (Kanguy/Kang-ku halkı) veya Kanglılar Aral ve Hazar arasında yaşayan Alanları da kendilerine bağlamışlardı. 568 yılında Türk (Göktürkler) hanı Dizavul (İstemi Yabgu)'a giden Bizans elçisi Zimarh (Zemerkos), o sırada Türklere bağlı olan Holiata (Kanli=Holi) diye adlandırılan Kanglıların topraklarını kullanarak geri döndü” diyerek Zemerkos'un Hazar Denizi ve Aral Gölü arasındaki topraklar üzerinden gittiğini belirterek bu toprakların Kanglıların yönetiminde olduğunu yazmaktadır.²⁷² Zeki Velidi Togan ise eserinde, M.S. 8. asırda yazılmış olan Çin Tu-yan Ansiklopedisi'nde, 5. Asırda Çin ile ticaret yapan Su-de, yani Suğdak (Soğd) ülkesine Tö-kö-möng, yani Türkmen ülkesi denildiğini söyleyerek, “Su-de”nin sadece yalnız Çu havzasındaki Soğdak'ların ülkesi olmayıp, Kang-yu, yani Kanglı ismini taşıyan Maveräünnehir ülkesinin kuzey taraflarına ve Sır Derya havzasına da ait olduğunu yazmaktadır.²⁷³

M.Ö. II. yüzyılın sonlarına doğru parçalanmış Saka Tigrakhauda toprakları olan Sır Derya ve Aral Gölü'nün batısındaki (günümüzdeki Batı Kazakistan toprakları) topraklarda Alan birliği ortaya çıkmıştır. Alanlar uzun bir süre Kanglılara tabii olarak yaşamışlar ve Kanglılar zayıflamaya başlayınca da bağımsız olmuşlardır.²⁷⁴

VI. yüzyılın ikinci yarısında, Güney Kazakistan ve Yedisu bölgesi, Kore'den Karadeniz'e kadar uzanan geniş topraklar üzerinde hakimiyet sağlamış olan Göktürk Devletinin sınırları içerisine girmiştir. Göktürk Kağanlığı VI. yüzyılda Doğu ve Batı olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Sır Derya bölgesinin bu tarihten itibaren Batı Türk Kağanlığının hakimiyeti altına girdiği görülmektedir. Bu tarihten sonra Sır Derya bölgesini geliştirmeye başlamaktadır. Bunun sebebi

az çok benzeşen birçok ismi Kanglılarla ilişkilendiren A. Kaydar'ın Kanglı adının anlamına yönelik ifadesi, Kang-kuo'nun Sır Derya boyunca tarih sahnesine çıkmasına dayanmaktadır.

²⁷² N.A. Aristov, *Zametki ob Etničeskom Sostave Tyurkskih Plemen i Narodnostey i Svedeniya ob ih Çislennosti*, S. Petersburg 1897, s. 403.; Osman Yorulmaz, *Geçmişten Günümüze Kanglı Türkleri*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2012, s. 29.

²⁷³ A. Zeki Velidi Togan, *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981, s. 212.; Yorulmaz, *Geçmişten Günümüze Kanglı Türkleri*, s. 30.

²⁷⁴ *Kazaktın Köne Tarihi*, s. 98.

ise M.Ö. II. yüzyıl ortalarından itibaren ticaretin can damarı haline gelmiş olan “İpek Yolu”nun, Çin’den Fergana vasıtasıyla batıya ulaşan en kısa yol güzergâhı VI-VII. yüzyıllarda buralardaki çatışmalar yüzünden Güney Kazakistan ve Yedisu topraklarına kaymıştır. Bunun sonucu olarak da söz konusu bölgede yerleşik ve yarı göçebe hayatın daha da gelişmesine, şehirlerin büyümesine ve çoğalmasına sebep olmuştur.²⁷⁵

1.7.3. Türgişler

VIII. yüzyıla gelindiğinde Batı Göktürk Devleti zayıflamış ve 657 yılında Türgişler²⁷⁶ tarafından ortadan kaldırılmıştır. Böylece Sır Derya bölgesi Türgişlerin eline geçmiştir.²⁷⁷ Türgişler, On-oklar’ın To-lu kolunun bir kısmını oluşturmaktaydı.²⁷⁸

Maveraünnehir bölgesini fethederek İslam dinini yaymaya çalışan Arap orduları Yedisu ve Sır Derya bölgelerine yeni seferler düzenlemeye başladılar ancak kuvvet kazanmış olan Türgiş Kağanlığı’nın şiddetli savunması ile karşılaştılar. İki taraf arasında çetin bir mücadeleler meydana geldi hatta bir süre üstünlük Türklere geçmiştir. Böylece Maveraünnehir bölgesinde İslam hakimiyeti tehlikeye girmiştir.²⁷⁹

Meşhur İslam coğrafyacılardan Yakut el-Hamevî, Halife Hişam’ın Türk hakanını İslam’a davet etmek için bir heyet gönderdiğini, Türk hakanının elçilik heyetine büyük bir merasimle birliklerini gösterdiğini ve: “*Bu askerler içinde ne bir hekim, ne bir kunduracı ve ne*

²⁷⁵ K. Baypakov, K.M. Nurcanov, *Ulu Cibek Colı Cane Orta Gasırlık Kazakistan*, s. 9.

²⁷⁶ Çin kaynaklarında *Tou-k’i-che*, *Tou-kiue-che* (Fransızca transkripsiyon) ve *T’u-k’i-schi* (Almanca transkripsiyon) şekillerinde yazılan isim Sinologlar tarafından “Türgeş” şeklinde telâffuz olunmuş, ayrıca İslâm kaynaklarında “Türkeş” ve “Türgiş” olarak yazılmış ve okunmuş olup Uygur vesikalarında “Türgiş” ve Eski Türk Yazıtları’nda “Türgiş” şekillerinde geçmektedir. (Hüseyin Salman, *Türgişler*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998, s. 10.); *Batı Türklerinin topraklarındaki Türgişler, İpek Yolu ticaret sisteminin kalbi olan Orta Asya’daki ticaret şehirlerine hâkimdiler. Arap ve Çin kaynaklarındaki çarpıcı tasvirlerle göre bunlar Orta Asya’nın geri kalanında ve Cungarya’da ticaretin patronu ve koruyucusuydular.* (Christopher I. Beckwith, *İpek Yolu İmparatorlukları (Bronz Çağı’ndan Günümüze Orta Asya Tarihi)*, (Çev.: Kürşat Yıldırım), ODTÜ Yayıncılık, Ankara 2011, s. 121.)

²⁷⁷ Türgişler’in VII. yüzyılın ortalarından VIII. yüzyılın ortalarına kadar Altay dağlarının batısından Sır Derya nehrine kadar uzanan geniş düzlüklerde yaşadıkları bilinmektedir. Güneyden Tanrı dağları tarafından çevrilmiş olan bu geniş saha, kuzeyden Balkaş, Alagöl, Zaysan gibi göllere komşu oluyordu. Tanrı dağları, Batı Türkistan için büyük ve tükenmez bir su kaynağıydı. Çünkü bu dağların zirveleri kar ve buzullarla örtülüydü. Kaynaklarını buradan alan İli ve Çu nehirleri Batı Türkistan’da yaşayan insanları için son derece önemli bir nimet idi. (Salman, *Türgişler*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998, s. 11)

²⁷⁸ Edouard Chavannes, *Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux*, Pétersbourg, 1903, s. 34, 60, 269; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2011, s. 135.

²⁷⁹ Hakkı Dursun Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, VI., Çağ Yayınları, İstanbul 1992, s. 22.

*de bir terzi vardır; hepsi askerdirler, eğer bunlar Müslümanlığı kabul eder ve İslam'ın şartlarını yerine getirecek olurlarsa hayatlarını nasıl sürdürürler” dediğini kaydetmektedir.*²⁸⁰

Verilen bu bilgiden elçilik heyetinin ne zaman ve hangi Türk hakanına gönderildiği bilinmemektedir. Ancak muhtemelen o sıralarda Türkistan'ın en güçlü devleti olan Türgiş Devletinin kağanı Sulu'ya gönderilmiş olabileceği yönünde bir görüş vardır.²⁸¹

Orta Asya'da siyasi üstünlüğü elinde bulunduran Türgişler, Karluklar'ın isyan etmeleri sonucu bu üstünlüklerini kaybetmişlerdir. Ancak Sır Derya ötesindeki Türk ülkeleri İç Asya kervan yolu üzerindeki iktisadî hakimiyetlerini ellerinde tutmayı başarmışlardır. Ancak Karluklar'ın, Türgiş Devleti'ne 766 yılında son vererek²⁸², kendi devletlerini kurmaları neticesinde, İslam orduları, Samanîler hükümdarları döneminde Sır Derya'nın orta mecrasına kadar seferler düzenlemeye başlamışlardır.²⁸³

Samanîler, Türk ülkelerine karşı yaptıkları seferlerde zaman zaman sert direnişler ile karşılaşmalarına rağmen akınlarını devam ettiriyorlardı. 905 yılına gelindiğinde İslâm hududunun Balasagun'a kadar uzandığı görülmektedir. IX. yüzyılın ortalarından itibaren gelişmeye başlayan ticarî, askerî ve dinî münasebetler sonucunda Türkler topluluklar halinde Müslüman olmaya başladılar. Talas ve İsficab gibi IX. yüzyılın ikinci yarısında Samanîlerin hakimiyetine girmiş olan şehirlerdeki halkın büyük çoğunluğunun Müslüman olduğu söylenebilir. Ancak esas büyük Müslümanlaşma süreci X. Yüzyıl ve sonrasında meydana gelmiştir. Bundan sonra ise Sır Derya bölgesinde Müslümanlığı yaymaya çalışan tüccarlar ve dervişlerin çoğaldığı görülmektedir.²⁸⁴

IX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Sır Derya bölgesinde Oğuz boylarının var olduğunu İslam müelliflerinden öğrenmekteyiz. Buradan anlaşılmaktadır ki Yedisu bölgesinde Karluklar ile komşu olan Oğuzlar, Karluklar'ın baskılarına dayanamayıp Sır Derya bölgesine yani daha batıya gitmek zorunda kalmışlardır. VIII-IX. yüzyıllar, Orta Asya Oğuz boyları için önemli bir

²⁸⁰ Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldan*, II, Beyrut 1968, s. 23; Hakkı Dursun Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, VI, s. 22.

²⁸¹ Hakkı Dursun Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, VI, s. 22.

²⁸² Bu durum boyların boylara saldırdığı yerde bir güç vakumu meydana getirdiği gibi Çinliler ile Araplara, Orta Asya şehirlerini ele geçirme girişimlerinde serbestlik kazandırdı. (Christopher I. Beckwith, s. 121-122.)

²⁸³ Hakkı Dursun Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, VI, s. 25.

²⁸⁴ Moldabayeva, “XI-XIV, Yüzyıllarda Sır Derya Yöresinin Siyâsî ve Sosyo-Kültürel Tarihi”, s. 50.

dönemdir. Çünkü bu dönemde hızlı bir şekilde Oğuz Konfederasyonunun kurulduğu ve IX. yüzyılın sonu ile X. yüzyılın başlarında Sır Derya Yabgu Devleti'nin buna dayanarak teşekkül ettiği bilinmektedir. Şiddetli süren iktidar kavgaları esnasında, Oğuzlar'ın önemli bir kısmı 766 yılından sonra, Yedisu topraklarını bırakıp Aral sahilleri taraflarına gelmişlerdir. Fakat Sır Derya bölgesi ve Aral civarı bozkırlarında Oğuz beyleri için siyasî otoriteyi kurmak pek de kolay olmamıştır. Oğuzlar, ancak IX. yüzyılın ortalarına doğru bu bölgede yaşamakta olan Kangar-Peçenek boylarını yendikten sonra bu bölgeleri ele geçirebilmiş ve IX. yüzyıldan sonra Sır Derya bölgesi Oğuz yurdu haline gelmiştir.²⁸⁵

²⁸⁵ Moldabayeva, "XI-XIV, Yüzyıllarda Sır Derya Yöresinin Siyâsî ve Sosyo-Kültürel Tarihi", s. 51.

İKİNCİ BÖLÜM

2.1. ORTA ÇAĞ'DA (X-XIII. YY.) CEND'DE SİYASÎ TEŞEKKÜLLER

Kadım Oğuz şehirlerinden olan Cend, bulunduğu konum itibariyle X-XIII. yüzyıllar arasında birçok devlet tarafından ele geçirilmek istenmiş bu nedenle de devletlerin birbirleriyle mücadele ettiği bir bölge olmuştur. Cend şehri, bu süreç içerisinde, Oğuz yabgusu, Selçuk Subaşı, Şah Melik, Kıpçaklar, Hârizmşahlar, Moğol Büyük Hanları ve Çağataylar arasında el değiştirmiştir.

X. yüzyılın ilk yarısında genellikle göçebe halde yaşayan Oğuzlar²⁸⁶'ın, Yeni Kend, Huvare ve Cend adında başlıca üç şehri bulunmaktadır. Bu üç şehrin birlikte anılmasının başlıca sebebi, Oğuz ülkelerinde Müslümanlar tarafından kurulmuş olan koloni şehirler olmalarıdır. Cend şehrini, diğerlerinden ayıran nokta ise, Türk ülkeleri arasında halkı Müslüman olanlar ile Müslüman olmayanların birleştiği yerde yani başka bir deyişle hudut bölgesinde (uc) bulunmasıdır.²⁸⁷ Orta Asya'daki siyasî istikrar, Çin, Moğolistan, İtil havzası ve Ortadoğu ülkeleri ile yapılan ticaretin gelişmesi, Sır Derya boylarındaki şehirleri de kalabalık ve hareketli şehirler haline getirmiştir. Cend şehri de bunlardan birisidir.

2.1.1. Oğuz Yabgu Hakimiyetinde Cend Şehri

Oğuzlar, X. yüzyılda Hazar Denizi'nin doğusundan başlayarak Sır Derya nehrinin orta kısımlarına kadar uzanan bölgelerde yaşıyorlardı. Oğuzların batı tarafında Türk Hazarlar ve Bulgarlar, doğu taraflarında Karluklar, kuzey taraflarında Kimekler, güneylerinde ise İslâm dünyası vardı.²⁸⁸

²⁸⁶ “Oğuz” adına ilk olarak Göktürk yazıtlarında rastlanmaktadır. Bu kelimenin kökeni konusunda çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Bu görüşlerden en isabetli olanı “ok” kelimesiyle en eski Türkçe’de çokluk eki olan “z”den oluşan **okuz**dan (oklar) geldiği yönündeki görüştür. Göktürk yazıtlarına göre Oğuzlar (İslâm kaynaklarında Guz) dokuz boydan meydana gelen bir budundur. Bu yüzden Tokuz (Dokuz) Oğuz diye de anılmaktadırlar. (Faruk Sümer, “Oğuzlar”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2007, XXXII, s. 325); Yine Oğuz adının ilk geçtiği ve haklarında bilgiler bulunan yazıtlardan diğer biri de “*Barlık Yazıtı*”dır (Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, III, Alâeddin Kırıl Basımevi, İstanbul 1940, s. 61,67)

²⁸⁷ Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (Kuruluş Devri)*, I, s. 17.

²⁸⁸ Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, TTK, Ankara 2017, s. 27.

Oğuzların başında *Yabgu*²⁸⁹ adı verilen hükümdarların bulunduğu bir devletleri vardı. Kış mevsiminde Yeni Kent'te oturan bu yabguların yaylaklarının nerede olduğu ise bilinmemektedir. Yabgulara naiplik eden kişiye *Kül Erkin* denilirdi. Orduya komuta eden görevliye ise *Sübaşı*²⁹⁰ denmekte ve *Yinal*, *Tarkan* gibi ünvanları vardı.²⁹¹

X. yüzyılın birinci yarısında Oğuz yabgu devleti müstakil ve de kudretli bir devlet idi. Çok yiğit ve savaşçı bir kavim olan Oğuzlar hiçbir zaman başka bir kavme tâbi olmamışlardır.²⁹²

X. yüzyılda Cend halkı henüz Müslümanlığı kabul etmemiş olan Oğuz yabgusuna tâbi olup, her yıl kendisine haraç ödemekteydi. Selçukluların tarih sahnesine çıkışları ve ilk faaliyetlerini anlatan *Melik-nâme*ye göre, “Temir-Yalığ” (Demir Yaylı) lakabı ile tanınan ve Oğuzlar’ın *Kınık* boyuna mensup olan *Tukak* (*Dukak*), Oğuz Devleti’nde *Subaşı* (*ordu komutanı*) idi. O ölünce, oğlu *Selçuk*²⁹³ hemen babasının yerine geçirilmemiştir. Zaten yaşı da buna müsait değildir. Ancak aradan bir süre geçtikten sonra Yabgu, zaten sarayda büyümüş olan Selçuk Bey’in soyluluk ve ordu kumandanlık vasıflarını görerek onu bu makama

²⁸⁹ Ayrıntılı bilgi için bakınız: Hüseyin Salman – Osman Gazi Özgüdenli, “Yabgu”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2013, XLIII, s. 170-171; Osman Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2014, s. 140; Ayrıca Oğuzlar’ın eski zamanlarda da (Türgişler ve Aşinalar) yabgular tarafından idare edildikleri şüphesizdir. Asıl kaynaklarda bu yabgulardan hiçbirinin adı geçmemesine rağmen, Cami’üt-tevârih’teki Oğuzlara ait destansı tarihlerinde bazı yabguların isimleri geçmektedir (Faruk Sümer, “Oğuzlar’a Ait Destanı Mahiyette Eserler”, *A.Ü.D.T.C.F. Dergisi*, XVII, S. 3-4, s. 375).

²⁹⁰ Orhun kitabelerinde geçen ve bütün Türk devletlerinde de kullanılan bu unvanı, Selçuklular Anadolu’ya getirmişlerdir. Selçukularda bu unvan vilayetlerin valileri tarafından kullanılırken, Osmanlı Devleti zamanında ise özellikle şehirlerin zabıta amirleri anlamında kullanılmıştır. (Faruk Sümer, *Oğuzlar*, s. 81).

²⁹¹ Ahmet Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları (M.Ö. III – M. S. X. Asır)*, Ankara 2013, s. 93. *İbn Fazlan Seyahatnâmesi*, Ramazan Şeşen (Haz.), Bedir Yayınevi, İstanbul 1975, s. 34, 35, 37; Çağatay Uluçay, *İlk Müslüman Türk Devletleri*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2013, s. 50; Zekeriya Kitapçı, *Azerbaycan-Herzem ve Türk Oğuz Boyları Arasında İslâmiyet*, Yedi Kubbe Yayınları, Konya 2005, s. 241; Ali Öngül, *İlk Müslüman Türk Devletleri*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2018, s. 13.

²⁹² V. Minorsky, *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, (Çev.: Abdullah Duman-Murat Ağarı), Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008, s. 67, 76; İzzet Çıvgın, *Ortaçağ Tarihi*, Maya Akademi Yayınları, Ankara 2008, s. 653; Oğuz Yabgu Devleti hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Omeljan Pritsak, “Der Untergang Des Reiches Des Oğuzischen Yabgu”, *60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı*, Mélanges Fuad Köprülü, TTK, Ankara 2010, s. 397-410.

²⁹³ Devlete ismini vermiş olan hükümdar ailesinin atasının isminin telaffuzu konusunda farklı görüşler ortaya atılmıştır. Kısaca *Salçuk*, *Selçük*, *Selçig*, *Salçug*, *Selçuk* şekillerinde söylenen bu kelimenin Türkçe’de *Selçuk* şeklinde telaffuz edilmesi yaygın hale gelmiştir. Kelimenin *Selçük* şekli ile “küçük sel” veya *Salçug* şekli ile “mücadeleci” anlamına geldiği görüşü ileri sürülmüştür. (Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız: L. Râsonyi, “Selçük Adının Menşesine Dair”, *Bellethen Dergisi*, III, S. 10, Ankara Nisan 1939, s. 377-384).

getirmiştir.²⁹⁴ Selçuk Bey, kısa süre içerisinde kuvvet ve şöhret kazanmaya başladı. Birgün yine adet gereğince hükümdar sarayına giden Selçuk Bey kraliçe ve çocuklarının üst tarafına geçip hükümdarın yanına oturmuştur. Bu durum Yabgu'nun eşinin zoruna gitti. Selçuk Bey meclisten gittikten sonra Yabgu'nun eşi “*Bu oğlan daha şimdiden böyle küstah olmuş, haddini aşmıştır. Eğer bu durum bir süre daha devam ederse ve onun haşmet ve kudretinin esbâbı daha da artarsa, işin nereye varacağı bellidir.*” dedi.²⁹⁵ Bunu bahane eden hükümdarın eşi, hızlı bir şekilde ilerleyen, yükselen ve halkın desteğini kazanan Selçuk Bey'e karşı hükümdarın dikkatli olması gerektiğini söyleyerek hükümdarı, Selçuk'u öldürmesi için kışkırttı.²⁹⁶

Oğuz yabgusunun eşinin sarf ettiği sözler, Yabgu'ya te'sir etti ve Yabgu, Selçuk Bey'i ortadan kaldırmanın yollarını düşünmeye başladı. Selçuk Bey bu durumdan kısa bir süre sonra haberdar oldu ve bu tehlikeden kurtulmanın yollarını düşünüp gurbete gitmeye karar verdi.²⁹⁷ Ancak yapılan araştırmalar göstermektedir ki X. yüzyılın sonlarına doğru Oğuz Yabgu Devleti, çözümü gittikçe zorlaşan sorunlarla karşı karşıya kalmıştır.²⁹⁸ Yer ve otlak darlığı ile birleşen bu sorunlar karşısında Oğuz Yabgu Devleti'ni oluşturan bazı boyların, güney yönüne yani Mâverâünnehir ve Horasan istikametine doğru göç ettikleri anlaşılmaktadır.²⁹⁹ Göçebe topluluklarda, üstesinden gelinemeyecek ciddi sorunlar ile karşı karşıya kalındığı zaman, siyasî

²⁹⁴ Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, I, (Çev.: Ömer Rıza Doğrul), TTK, Ankara 1999, s. 292; Erdoğan Merçil, “The Great Seljukid State”, *A Short History of Turkish – Islamic States (Excluding the Ottoman State)*, Edited by: E. Merçil – H. N. Nuhoglu, Turkish Historical Society Printing House, Ankara 1994, s. 88.

²⁹⁵ Muhammed bin Hâvendşâh bin Mahmûd Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l- Mülûk ve'l-Hulefâ (Tabaka-i Selçûkiyye)*, tercüme ve notlar: Erkan Göksoy, TTK, Ankara 2015, s. 15.

²⁹⁶ Mîrhând, s. 15; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, IX, (Çev.: Abdullah Köşe-M. Beşir Eryarsoy-Ahmet Ağırakça-Abdülkerim Özeydin), İstanbul 1985-1987, s. 361; Şadrüddîn Ebu'l-Hasan 'Ali İbn Nâşir İbn 'Ali El-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, (Çev.: Necati Lügal), TTK Basımevi, Ankara 1999, s. 2; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, I, s. 292; İbrahim Kafesoğlu, *Selçuk Ailesinin Menşei Hakkında Düşünceler*, İstanbul 1955; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (Kuruluş Devri)*, I, s. 12.

²⁹⁷ Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l- Mülûk ve'l-Hulefâ (Tabaka-i Selçûkiyye)*, s. 15; V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Hakkı Dursun Yıldız (Haz.), Kronik Yayınları, s. 275-276; Sümer, *Oğuzlar*, s. 86; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (Kuruluş Devri)*, I, TTK, Ankara 2016, s. 16; Osman Karatay, “Selçuk Bey ve Hazarlar: Kim Kime Ne Yaptı?”, *Selçuklu Siyasi Tarihi (Bildiriler)*, TTK, (ss. 509), Ankara 2014.

²⁹⁸ Bu sorunlar arasında, içeriden, yer ve otlak darlığı, kabileler arasında ortaya çıkan anlaşmazlıklar ve Oğuz idarecilerinin basiretsizliği; dışarıda ise kuzeyden gelen Kıpçak boylarının Oğuzlar'ı sıkıştırması gibi sebepler bulunmaktadır. (Pritsak, “Der Untergang Des Reiches Des Oğuzischen Yabgu”, s. 407-410; Peter Golden, “The Migrations of the Oğuz”, *Archivum Ottomanicum*”, IV, 1972, s. 74-78; Agacanov, *Oğuzlar*, s. 225-234; Sümer “X. Yüzyılda Oğuzlar”, s. 146; Osman Gazi Özgüdenli, *Selçuklular*, I, İSAM Yayınları, İstanbul 2017, s. 46).

²⁹⁹ Oğuznâme'de geçen, bu konu ile ilgili bilgi için bakınız: Reşidüddin Fazlullah-ı Hemedânî, *Oğuz Destanı Tercüme ve Tahlili*, (Çev.: Zeki Velidî Togan), İstanbul 1972, s. 72; Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 46-47.

çözümler kaçınılmaz bir hâl almaktadır. Oğuzlar'a ait destanî mahiyetteki eserlerde bu çözülmeyi görmek mümkündür.³⁰⁰ Buradan yola çıkarak Selçuklular'ın, zaten pek çok sebepten dolayı dağılma sürecine girmiş olan bir devletten ayrıldığını kabul etmek daha gerçekçi bir yaklaşım olacaktır.³⁰¹

2.1.2. Selçuk Bey'in Cend'e Göç Etmesi ve İslâmiyeti Kabul Etmesi

X. yüzyılın son çeyreğinde nüfuz ve kudreti iyice artan Selçuk Bey, başta Oğuz yabgusunun eşinin tahriki sonucu kendisine yönelik oluşan tehlikeyi yüzünden ve bunun yanında yukarıda bahsettiğimiz diğer sebeplerden dolayı, kabilesi ve mahiyeti ile Hârezm yöresinden gizlice ayrılarak Cend civarına geldi.³⁰² Bu göçün tam olarak hangi tarihte gerçekleştiğini söylemek zordur.³⁰³ Kaynaklarda, bu göç esnasında Selçuk Bey'in, yüz atlı, bin beşyüz deve ve elli bin koyun ile buraya geldiği yazılmaktadır.³⁰⁴

Maverâünnehir ve Hârezm şehirlerini Kıpçak bozkırlarına bağlayan yollar üzerindeki ana kervan duraklarından biri olan Cend'in, Hârezm ile olan bağlantısı önemlidir. Kazakistan'da

³⁰⁰ Reşidüddin, *Oğuz Destanı*, 1972, s. 71-74, 137-139; Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 47.

³⁰¹ Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 47.

³⁰² İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, IX, (Çev.: Abdullah Köşe-M. Beşir Eryarsoy-Ahmet Ağırakça-Abdülkerim Özaydın), İstanbul 1985-1987, s. 361; El-Hüseyni, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, s. 2; Carl Brockelmann, *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, (Çev.: Neşet Çağatay), TTK, Ankara 2018, s. 141; Jean-Paul Roux, *Türklerin Tarihi*, (Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl, Kabalıcı Yayınları, İstanbul 2013, s. 202; Ali Öngül, *Büyük Selçuklular*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2016, s. 3; Kaynaklarda Selçuk Bey'in Cend'e geliş tarihi konusunda çeşitli görüşler vardır. A. Çuloşnikov'a göre 955 yılında buraya gelmişlerdir. (Agacanov, *Oğuzlar*, s. 261); İbrahim Kafesoğlu, 960'ı takip eden yıllar olduğunu söyler. (İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2016, s. 15); Rene Grousset ise 985 tarihini vermektedir. (René Grousset, *Stepler İmparatorluğu (Attilâ, Cengiz Han, Timur)*, TTK, Ankara 2015, s. 164).

³⁰³ İbn Hassül'un kayıp tarihine dayanarak Selçuklular'ın ilk dönemleri hakkında önemli bilgiler veren Hamdullah Mustevfi-i Kazvîni, eserinde bu göçün 375 (985-986) yılında gerçekleştiğini belirtmektedir. (Hamdullah Mustevfi-i Kazvîni, *Târih-i Güzide (Zikr-i Pâdişâhân-i Selçukiyyân)*, Erkan Göksu (Ed.), Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2015, s. 17-18); İbrahim Kafesoğlu, göçün 960 yılını takip eden senelerde gerçekleşmiş olabileceğini söylemektedir. (İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1980, X, s. 355); Faruk Sümer ise göçün tahminen 375 (985-986) yılında gerçekleştiğini belirtmektedir. (Sümer, *Oğuzlar*, s. 87); Bu göç hakkındaki farklı görüşler için bkz: Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (Kuruluş Devri)*, I, s. 18-20; Agacanov, *Oğuzlar*, s. 261-262, 270-273.

³⁰⁴ Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ fi Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ (Tabaka-i Selçukiyye)*, s. 15; Farklı rakamlar veren kaynaklar için bakınız: Claude Cahen, "yüz atlı, beş bin koyun ve onbeş bin deve" diye kaydetmektedir. (Claude Cahen, "Le Malik-nâmeh et l'histoire des origines Seljukides", *Oriens*, II/1 (1949), s. 43); Abû'l Farac, rakam vermeden, Selçuk'un yanına birçok at, deve, koyun ve inek olarak Turan'dan İran'a göç ettiğini yazmaktadır. (Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, I, s. 292); Köymen, listede tertip hatası olduğunu düşünmektedir. (Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (Kuruluş Devri)*, I, s. 20); Ayrıca bakınız: Sencer Divitçioğlu, *Oğuz'dan Selçuklu'ya (Boy, Konat ve Devlet)*, Eren Yayınları, İstanbul 1994, s. 59-60; Carl Brockelmann, *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, TTK, Ankara 2018, s. 141.

günümüzdeki Kızıl Orda şehrine yakın bir yerde bulunmasından dolayı bozkırdaki konargöçer Türklerin, İslâm dünyasına entegre edilmesinde önemi bir rol oynamıştır.³⁰⁵

Cend, Sır Derya nehrinin sol sahiline yakın bir yerde bulunup, Oğuzlar'ın hakimiyet sahası içinde idi. Selçuk Bey'in Cend'e gelmesi tarihte önemli bir dönemin başlangıcıdır. Çünkü bu bölge Maveraünnehir'den göç ederek gelmiş olan Müslüman ahalinin ikâmet ettiği, Türk ve İslâm ülkeleri arasında bulunan bir sınır şehridir.³⁰⁶ Bu şehirde hem göçebe hem de yerleşik unsurlar bulunduğu gibi aynı zamanda Mâverâünnehir'den gelen tüccarlar tarafından da mekân tutulmuştu. Bu dönemde ayrıca kalabalık Türk kitleleri İslâmiyet'i kabul etmekteydiler. Böyle bir ortamda Selçuk Bey, adamları ile biraraya gelerek *“biz içinde yaşamak istediğimiz bu memleket halkının dinini kabul etmez ve onların türelerine uymazsak bir kimse bize iltifat etmez ve biz tek başımıza yaşamağa mahkûm bir azlık halinde kalırız”* dediler. Bunlar ortak bir karara vardıktan sonra, Hârizm diyarında olan *Zandak* şehrine adam gönderdiler. Burası, onların hayvanlarını otlattıkları çölün yakınlarında idi. Gönderdikleri adam aracılığıyla, şehrin valisinden bir bilgili adam göndererek kendilerine İslâmiyeti öğretmesini istediler. Vali de birçok hediye ile birlikte bunlara yaşlı bir adam gönderdi ve bu adam

³⁰⁵ Devin DeWeese, “Bâbâ Kamâl Jandi and the Kubravi Tradition Among the Turks of Central Asia”, *Der İslam*, s. 61.

³⁰⁶ Bu özelliğinden dolayı Hârizm bölgesinde kurulan devletler için tabii bir asker deposu vazifesi görmekteydi. Hârizmşahlar Devleti zamanında Cend şehrine şehzadelerin tayin edildiği görülmektedir. (Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 345; Aydın Usta, “Moğol İstilâsı Dönemine Kadar Kıpçaklar ve Hârezmşahlar Devleti”, *Türkler*, IV, Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca (Ed.), Ankara 2002, s. 898).

kendilerine İslâmiyeti öğretti.³⁰⁷ Selçuk Bey'in İslâmiyet'i kabul etmesinin en önemli sebebi, İslâmiyet'in cazibesi ve aynı zamanda, bu sayede kazanacağı siyasî imkânlar olmalıdır.³⁰⁸

2.1.3. Cend'de Selçuklu Hakimiyeti

Selçuk Bey, İslâmiyeti kabul ettikten sonra artık, Oğuz Yabgusu ile olan siyasî bağıllığını bitirmeye sıra gelmiştir. İbn Havkal'ın belirttiğine göre “*Cend'de Oğuz sultanı (yabgusu) 'nın idaresi altında müslümanlar*”³⁰⁹ vardı ve onun memurları yıllık verginin tahsili için Cend'e geldikleri zaman, Selçuk Bey, “*Müslümanlar kafirlere haraç vermez*” diyerek memurları kovmuş ve böylelikle İslâm yolunda savaşmaya hazır bir *gazi* olduğunu göstermiştir.³¹⁰ Gazaya istekli olan o bölgedeki Türkler toplanıp savaş hazırlıklarına başladılar. Bu sırada Cend valisi ve o bölgenin ahâlisi, Selçuk Bey'e para ve asker yardımında bulundular. Tüm bunlar olurken, Selçuk Bey'in muhalifleri, bu fırsatı ganimet sayıp Selçuk Bey'in hayvanlarını otlaktan sürdürdüler. Selçuk Bey bu durumu öğrenince, cesur adamlarından bir kısmını yanına alarak onları takip etti. Onun düşmanları karşısındaki üstünlüğü artınca, onlar mallarını bırakıp kaçtılar. Bunun üzerine Zafer kazanmış olan Selçuk Bey, yurduna geri döndü.³¹¹

³⁰⁷ Türkler'in geniş kitleler halinde İslâmiyet'e geçişleri ne Oğuzlar ne de Selçuklular ile başlayan bir hadise değildir. Daha önceki dönemlerde, Orta Asya'da Karahanlılar, Karadeniz'in kuzeyinde ise Bulgarlar IX. yüzyılın sonlarından itibaren İslâmiyet'i kabul etmeye başlamışlardır. Oğuz ülkesini ziyaret eden seyyahlardan olan İbn Fadlan, 922 yılında Oğuz ülkesinden geçmiştir. Bu nedenle İbn Fadlan, Oğuzlar'ın dinî inançlarına dair önemli bilgiler vermektedir. İbn Fadlan'ın anlattıklarından yola çıkarak, büyük çoğunluğu henüz İslâmiyet'i kabul etmemiş olan bu topluluk arasında, az da olsa İslâmiyet'i kabul etmiş olanların varlığına işaret etmektedir. Ayrıca bunun yanında V.V. Barthold'un, Oğuzlar'ın Hıristiyanlığına dair düşünceleri vardır. (Bkz: V.V., Barthold, “Moğol İstilasına Kadar Orta Asya'da Hıristiyanlık”, *TM*, I, 1925, s. 78-80).; Ancak Barthold'un bu düşünceleri, Zeki Velidî Togan tarafından kuvvetli delillere dayanılarak reddedilmiştir. (Bkz: A. Zeki Velidî Togan, “Oğuzların Hıristiyanlığı Meselesine Âid”, *TM*, II, 1928, s. 61-68).; İbn Fadlan'dan yaklaşık yarım asır sonra yazılan ve anonim bir coğrafya kitabı olan *Hudûddü'l-âlem*'deki bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla, Müslümanlarla olan ticari ilişkiler sonucunda X. yüzyılın ortalarından itibaren sınır bölgelerinde yaşayan Oğuzlar'ın hızlı bir İslâmlaşma süreci geçirdikleri görülmektedir. (*Hudûddü'l-âlem*, Menûcihr Sütûde (Nşr.), Tahran 1362, s. 117); X-XII. yüzyıllarda meydana gelmiş olan bu İslâmlaşma olayının sağlıklı analizini yapmak, hem kaynakların azlığından hemde taraflılığından dolayı neredeyse imkansızdır. Aynı şekilde bu sürecin ne şekilde ve hangi boyutta cereyan ettiğini ortaya koyabilmek de mümkün değildir. (Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 48-49).

³⁰⁸ Mîrhând, 17; Abû'l-Farac, I, s. 293; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2014, s. 67.

³⁰⁹ İbn Havkal, 10. Asırda İslâm Coğrafyası, (Çev.: Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2014, s. 389.

³¹⁰ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, IX, s. 362; Öyle ki Selçuk Bey'e katılmış olduğu savaşlardan dolayı “*El-Melikü'l-Gâzi*” unvanı verilmiştir. (Bkz: İbn Funduk, *Târîh-i Bayhak*, Ahmed Bahmanyâr (Nşr.), Tahran, 1317, s. 71; Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, s. 16).

³¹¹ Mîrhând, s. 18; El-Hüseyni, s. 2; Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, TTK, Ankara 2002, s. 66.

Bu olayların sonucunda, devletinin sancağı yükselip, ün kazanan Selçuk Bey'in dergahına, Türkistan halkı büyük gruplar halinde gelmeye başladılar. Gelenler öncekilere göre hem daha uzak ülkelerden hemde sayıca daha fazlaydılar. Selçuk Bey'in ünü, o zamanın büyük devletleri³¹² tarafından duyulup, takdir edilecek kadar geniş bir bölgeye yayılmıştı. Öyle ki bunlardan Samanoğulları Devleti (874-999), Karahanlılar Devleti'ne (takriben 932-1212) karşı onun yardımından faydalanmak istiyordu.³¹³ Buradan anlaşılmaktadır ki Selçuk Bey, ilk kez devletlerarası siyasî hayatta rol oynayacak kadar kuvvetlenmiştir. Yine onun bu teklifi tereddütsüz kabul etmesi de onun kuvvetinin bir göstergesi sayılmaktadır.³¹⁴

2.1.4. Selçuk Bey'in Ölümü, Selçukluların Cend'den Ayrılmaları ve Mâverâünnehir Bölgesi'ndeki Mücadeleler

Selçuk Bey'in kuvvet kaynağını oluşturan temel unsur, şöhretini duyarak etrafına toplanan Müslüman Oğuz Türkleri oluşturmaktaydı. Uc'larda Müslüman olmayan Türkler ile savaşarak Selçuk Bey ve emrindekiler zengin oldular. Bundan sonra Selçuk Bey'in ailesi ile emrindeki Türkler'in sayıları arttı ve burada son derece refah bir hayat sürdüler.³¹⁵

³¹² Selçuk Bey'in, Cend şehrinde kurmuş olduğu beyliğin ilk safhasında, bu bölgede ikisi Türk üç büyük Müslüman devlet vardı. Bunlar; İslâm sınırının doğusunda bulunan ve Müslüman Türk devleti olan *Karahanlılar (840-1212)*, yine bir diğer Türk devleti olan ve bugünkü Afganistan toprakları üzerinde hüküm süren *Gazneliler (963-1186)* ve doğuda bulunan *Samanoğulları Devleti (875-1005)* idi. Güneyde bulunan Abbasî Halifeliği (750-1258) ise artık sadece ismen var olup, siyasî işlerde idare Büveyhî Devleti (932-1005)'nin Irak'a hâkim olan kolunun elinde idi. (Köymen, *Kuruluş Devri*, s. 36-42; Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, (Çev.: Yıldız Moran), İstanbul 1979, s. 38; Erdoğan Merçil, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi", *Türkler*, IV, s. 597-598; Öngül, *Büyük Selçuklular*, s. 4).

³¹³ Mâverâünnehir bölgesindeki Samâni Devleti'nin, Selçuk Bey'den yardım istemesi üzerine, oğlu Arslan'ı göndererek Karahanlılara karşı galibiyet sağlamıştır. Bu savaşın sonucunda Selçuklulara Buhâra-Semerkant arasında ve Karahanlılara karşı olmak üzere, sınır bölgesinde yeni topraklar verilmiştir. (Hamdullah Mustevfi-yi Kazvîni, *Târîh-i Güzîde*, Abdülhüseyn Nevâî (Nşr.), Tahran 1364, s. 427; Osman Gazi Özgüdenli, *Selçuklular*, I, İSAM Yayınları, Ankara 2017, s. 52; Kafesoğlu, "Selçuklular", s. 356); Ancak daha sonraki dönemlerde Karahanlılar, Buhara'yı ikinci defa ele geçirerek (389-999) Sâmani hakimiyetine son verdiler. Bu olaydan sonra Mâverâünnehir'in tamamı Karahanlılar'ın kontrolüne girmiştir. Böyle bir durumda da Selçuklular, Karahanlılar'ın hakimiyetini tanımak zorunda kalmışlardır. (Özgüdenli, s. 53); Narşahi, eserinde Buhara ve ona bağlı yerleri anlatırken şöyle demektedir: *Nûr büyük bir yerdir. Orada Mescid-i Câmî e birçok ribât vardır. Buhârâ halkı her sene başka yerlerden oraya ziyârete giderler. Buhârâlılar bu işe büyük özen gösterirler. Nûr'a ziyarete giden bir kimse, Hac faziletine sahip olur. [Oraya gidenler memleketlerine] geri dönünce, o mübarek yerden geldikleri için şehri gül ve çiçeklerle donatırlardı. Bu Nûr'u diğer vilayetlerden ayırmak için "Nûr-i Buhârâ" derler. Tâbi'inden birçok kimse orada huzur buldular.* (Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer en-Narşahî, *Târîh-i Buhârâ*, (Çev.: Erkan Göksu), Ankara 2013, s. 18-19); Yâkût el-Hemevi, Nûr-i Buhârâ'nın, Buhârâ'ya yirmi fersah uzaklıkta bulunan bir köy olduğunu söylemektedir. (Yâkût el-Hemevi, *Mu'cemü'l-Buldân*, V, s. 310).

³¹⁴ Mîrhând, s. 18.

³¹⁵ Abû'l-Farac, I, s. 293.

Kaynaklarda uzun ömürlü olduğu belirtilen Selçuk Bey, devletin temellerini atıp onu teşkilatlandırdıktan sonra bu büyük Türk-İslâm devletinin kurulduğu ve bir hudut şehri olarak da tarihî ve siyasî önemi daima takdir edilen ³¹⁶ Cend'de, takriben 399 (1009) yılına doğru, yaklaşık 100 yaşlarında ölmüş ve burada defnedilmiştir.³¹⁷ Selçuk Bey'in dört oğlu vardı.³¹⁸ Bunlardan Mikâil daha küçük yaşta iken vefat etmiştir.³¹⁹ Onun vefatından sonra hayatta kalan üç oğlundan³²⁰ Arslan Yabgu, eski Oğuz geleneklerine göre idarenin başına geçmiştir. Arslan'a (Yabgu), kardeşleri Yûsuf (İnal) ve Mûsâ (İnanç) yardımcı olmuştur.³²¹

Selçuk Bey'in ölümünden sonra henüz çocuk yaşta olan torunları, Tuğrul ve Çağrı ise, "bey" olarak idaredeki yerlerini almışlardır.³²² Arslan Yabgu ailenin başına geçip, Selçuk Bey'in oğulları ve torunları da kendilerine bağlı Türkmen beylerini ve emirlerindeki diğer kuvvetleri eski Oğuz geleneklerine göre³²³, merkeze yarı bağlı şekilde yönetmekteydiler.³²⁴

³¹⁶ İbrahim Kafesoğlu, *Hârezmşahlar Devleti Tarihi*, TTK, Ankara 2000, s. 91.

³¹⁷ El-Hüseyni, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, 2; Claude Cahen, "Le Malik-nâme et l'histoire des origines Seljukides", s. 44; El - Bündârî, *Zübdetü'n-nusra ve nuhbetü'l-usra*, (M. Th. Houtsma (Nşr.), Leiden 1889); *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, terc. Kıvameddin Burslan, TTK, 2016, s. LVIII; Ahmed Bin Mahmud, *Selçuknâme*, Erdoğan Merçil (Haz.), Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2011, s. 23; Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, s. 17.

³¹⁸ Kaynaklar bu konuda farklı bilgiler vermektedir. İbnü'l-Esîr, "Selçuk'un Arslan, Mikâil, Mûsâ adlarında üç oğlu vardı." (İbnü'l-Esîr, *Türkçe terc.*, IX, s. 363); el-Hüseyni, "Emîr Selçuk Cend'de öldü ve geriye Emîr Mikâil, Emîr Mûsâ ve İsrail diye çağrılan Emîr Yabgu Arslan'ı bıraktı." (el-Hüseyni, s. 2); er-Râvendî, "İsrâil'den sonra Mikâ'il, Yûnus ve Mûsâ Bigu/Beygu vardı." (Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Ravendî, *Kitâb-ı Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, I, (Çev.: Ahmet Ateş), TTK, Ankara 1999, s. 86); Mîrhând, "Onun Mikâil, Mûsâ, Yabgu lakaplı Arslan ve gençliğinin ilk yıllarında âlem'i bekâya yürüyen başka bir oğlu olmak üzere dört oğlu vardı." (Mîrhând, s. 20); Reşidü'd-dîn, "Selçuk'un hepsi birbirinden büyük beş oğlu vardı: İsrâil, Mikâ'il, Mûsâ Yabgu, Yûsuf ve Yûnus." (Reşidü'd-dîn Fazlullah, Cami'ü't - Tevârih, (Çev.: Erkan Göksu - H. Hüseyin Güneş), Selenge Yayınları, İstanbul 2011, s. 71); Zahîrî'd-dîn Nişâbüri, *Selçuknâme*, İ. Afşar (Nşr.), Tahran 1332, s. 10; Abû'l-Farac, "Emir Selçuk'un dört oğlu oldu. Bunlar Mikail Yabgu (Bigu), Musa ve Arslan adlarını taşıyorlardı." (Abû'l-Farac, I, s. 293); Selçuk Bey'in çocukları hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız: İbrahim Kafesoğlu, "Selçuk'un Oğulları ve Torunları", *Türkiyat Mecmuası*, 13, 1958, s. 117-130.

³¹⁹ İbnü'l-Esîr, IX, s. 362; Mîrhând, s. 20

³²⁰ Kafesoğlu, "Selçuk'un Oğulları ve Torunları", s. 118.

³²¹ "İnal" ve İnanç" sözcükleri için bakınız: Lászlo Rásonyi - Imre Baski, *Onomasticon Turcicum, Turcic Personal Names*, I, Bloomington 2007, s. 318-319; Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 53.

³²² Selçuk Bey, oğlu Mikâil'in bir savaş esnasında ölmesi üzerine onun oğulları olan Tuğrul ve Çağrı'yı bizzat kendisi yetiştirmiştir. (Mîrhând, s. 20).

³²³ Osman Gazi Özgüdenli, "Ülüş Sisteminden Merkezî Devlete: Selçuklu Devlet Telâkkisinin Teşekkülü (1038-1064)", *Türkler*, V, (Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca (Ed.)), Ankara 2002, s. 249-252.

³²⁴ Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 53; Sefer Solmaz, "Selçuklu Tarihini Derinden Etkileyen Bir Olay: Selçuklu-Yabgulu Mücadelesi", *Selçuklu Siyasi Tarihi*, TTK, (ss. 574-575), Ankara 2014.

Selçuklular, Selçuk Bey'in ölümünden sonra Karahanlılar ve Gazneliler'den Ebü'l Fevâris Şah Melik³²⁵'in baskıları yüzünden Cend'den ayrılarak Samanîler tarafından kendilerine tahsis edilen Nur (Nûr-ı Buhara) kasabasına yerleştiler.³²⁶ Böylece Cend şehri, Şah Melik'in kontrolüne geçmiş oldu. Ali Han, oğlu Şah Melik'i naibi ve atabeyi olarak yetiştirerek, kendisine Kılıç Arslan adını vermişti.³²⁷

Selçuklular'ın, Nûr-ı Buhara kasabasına geldikleri dönemde, Mâverâünnehir'deki siyasî durum büyük bir karışıklık içerisindeydi. Bölgede siyasî hakimiyet Samanî Devleti'ne son veren Karahanlılar'ın elindeydi. Ancak Karahanlılar feodal ve parçalanmış bir idarî geleneğe sahip olduklarından dolayı hâkimiyetlerinin ilk yıllarında bölgede istikrarlı bir idare kurmayı başaramadılar. Sâmanî Devleti'nin yıkılması sonucu Doğu İslâm dünyasındaki siyasî ve askerî dengeler altüst oldu. Bu dönemde Gazneliler, Gazneli Mahmud önderliğinde her geçen gün güçleniyordu. Gazneliler önce Horasan, ardından ise 407 (1016-1017) senesinde Hârizm'in hâkimiyetini ele geçirdiler. Mâverâünnehir'deki siyasî kaostan şikayetçi olan halk, Gazneli Mahmud'u bölgeye davet ettiler.³²⁸

Selçuklular Mâverâünnehir'de, iki ayrı topluluk halinde siyasî olayların içerisine girdiler. Bunlardan biri Arslan Yabgu'nun diğeri ise Tuğrul ve Çağrı beylerin yönetiminde idi. Mâverâünnehir bölgesinin Karahanlı hükümdarı olan İlig Han Nasr'ın Tuğrul ve Çağrı beylere karşı takınmış olduğu düşman tavırlar nedeniye Tuğrul ve Çağrı beyler kendilerine bağlı topluluklar ile birlikte doğuda Talas bölgesine hükmeden Buğra Han'ın ülkesine göç ettiler.³²⁹ Ancak Buğra Han'ın da düşmanca tavırlar sergilemesi üzerine tekrardan Mâverâünnehir'e dönmek zorunda kaldılar.³³⁰ Buhara hâkimi Nasr Han'ın 403 (1012-1013) yılındaki ölümü

³²⁵ *Ebü'l Fevaris Şah Melik bin Ali el-Beranî*, Yeni Kent hükümdarı olan *Ali Han*'ın oğludur. (Agacanov, s. 204; Sümer, *Oğuzlar*, s. 85)

³²⁶ Minhâc-i Sirâc el-Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî (Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmşâhlar)*, (Çev.: Erkan Göksu), TTK, Ankara 2015, s. 58-59; Hamdullâh Müstevfi-i Kazvîni, *Târîh-i Güzîde (Zikr-i Pâdişâhân-i Selçukiyân)*, Erkan Göksu (Ed.), Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2015, s. 17-18; V. V. Barthold, *Moğol İstilasna Kadar Türkistan*, s. 276.

³²⁷ Agacanov, s. 225; Sümer, *Oğuzlar*, s. 85; Osman Turan, *Selçuklu Tarihi Araştırmaları*, TTK, Ankara 2014, s. 40.

³²⁸ Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 54.

³²⁹ Mirhând, s. 22; Köymen, *Kuruluş Devri*, s. 97.

³³⁰ İbnü'l-Esir, IX, s. 362; Mirhând, s. 23-24; Köymen, *Kuruluş Devri*, s. 98-99; Kafesoğlu, "Selçuklular", *İA*, X, s. 357; Andrew C. S. Peacock, *Early Seljuk History: A New Interpretation*, London 2010, s. 38-41; Özgüdenli, s. 54.

üzerine bölgeye Ali Tegin b. Harûn/Hasan hâkim oldu. Selçuklular bu kez onunla mücadele içerisine girdiler. Böyle bir durumda kendini baskı altında hisseden Tuğrul Bey çöle çekildi³³¹ ve Çağrı Bey de Anadolu (Rum) seferine çıktı (1016-1021).³³² Modern tarihçilerden bir kısmı bu seferin yapıldığını kabul ederken bir kısmı ise menkıbevi bir mahiyet taşıdığını ileri sürmektedir.³³³ Rivayete göre Çağrı Bey bu seferden Batı ülkeleriyle ilgili kıymetli bilgiler ve bol ganimetlerle döndü.³³⁴

Bu sıralarda Arslan Yabgu, Karahanlı şehzadesi Ali Tegin (Hârûn Buğra Han'ın oğlu) ile yakın ilişkiler içerisinde olup, Mâverâünnehir'deki güç ve kudretini her geçen gün arttırmaktaydı. Öyle ki Arslan Yabgu, 411 (1020-1021) yılında, Ali Tegin'in Buhârâ'yı ele geçirmesine yardımcı olmuştur.³³⁵ Buhârâ ve çevresine hâkim olan Ali Tegin, Yusuf Kadir Han'ın büyük kağanlığını kabul etmeyince, Yusuf Kadir Han ile Gazneli Mahmud 1025 yılında Semerkand yakınlarında bir araya gelerek, Yusuf Kadir Han'ın ortadan kaldırılarak beyliğin başına Yusuf Kadir Han'ın oğlu Yeğen Tegin'in geçirilmesine karar verdiler.³³⁶ Yine bu görüşme esnasında Mâverâünnehir konuları da karara bağlanmıştır.³³⁷ Yusuf Kadir Han bu görüşme esnasında Arslan Yabgu ve Selçukluları, Ali Tegin'e destek verdiğinden dolayı,

³³¹ Mehmet Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1976, s. 3; Mehmet Altay Köymen, "Tuğrul Bey", *İA*, XII/2, s. 26; Özgüdenli, s. 54.

³³² Çağrı Bey'in Anadolu Seferi için bakınız: İbrahim Kafesoğlu, "Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akımı (1015-1021) ve Tarihi Ehemmiyeti", Fuad Köprülü Armağanı, İstanbul 1953, s. 259-274; Kafesoğlu, "Selçuklular", s. 358; Köymen, *Kuruluş Devri*, s. 104-115; Mükrimin Halil Yinanç, "Çağrı Bey", *İA*, III, İstanbul 1978, s. 324; Ali Sevim, "Çağrı Bey", *DİA*, VIII, s. 184; Salim Koca, "Sir Derya (Ceyhun Boylarından Anadolu'ya: Oğuzlar (Türkmenler)", *Türkler*, IV, s. 533-534; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2014, s. 89-90; Özgüdenli, s. 55.

³³³ Menkıbevi mahiyet olduğunu öne süren eserler: Cahen, "Le Malik-nâme et l'histoire des origines Seljukides", s. 31-65; Anadolu'ya ilk Türk akımının 1029 yılında yapıldığını söyleyen Cahen, (*Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, s. 82), bir diğer eserinde "Çağrı Bey'in efsanesini belki de bu tarihe çıkarmak gerekir" demektedir. (Claude Cahen, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi (XI. Yüzyılın İkinci Yarısı)*, (Çev.: Yaşar Yücel-Bahâeddin Yediyıldız, Ankara 1992, s. 7).

³³⁴ Mîrhând, 28.

³³⁵ Omelyan Pritsak, "Karahanlılar", *İA*, VI, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1977, s. 256; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, s. 88-89; Köymen, *Kuruluş Devri*, s. 69; Erdoğan Merçil, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi", *Türkler*, IV, s. 599; Reşat Genç, "Karahanlılar", *DGBİT*, VI, s. 147-148; Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s. 14

³³⁶ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 301.

³³⁷ Gerdizi, *Zeynü'l-ahbâr*, Abdülhay Habîbi (Nşr.), Tahran 1363/1984, s. 406-410; Zahirüddin-i Nişabûri, *Selçuknâme*, A.H. Morton (Nşr.), London 2004, s. 5; Bartold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 299-301; Reşat Genç, "Karahanlılar Tarihi", *Türkler*, H.C. Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca (Ed.), Ankara 2002, IV, s. 450; Özgüdenli, s. 55.

Gazneli Mahmud'a şikayet etti. Bunun üzerine Gazneli Mahmud, bir hile ile Arslan Yabgu'yu yakalatıp Kâlineâr Kalesine hapsetti ve Arslan Yabgu yedi yıl sonunda bu kalede vefat etti (1032).³³⁸

Arslan Yabgu hapsedildikten sonra, Selçuklular, Mâverâünnehir'in içinde bulunduğu siyasî karışıklık durumu neticesinde, Arslan Yabgu'ya bağlı olan Türkmenlerin bir kısmı dağılırken, yaklaşık 4000 çadırdan oluşan diğer bir topluluk ise Gazneli Mahmud'un emriyle Horasan bölgesine girmiştir.³³⁹

Arslan Yabgu'nun ölmesi üzerine Ali Tegin iyi bir müttefikini kaybetmiş oldu. Bu sıralarda Selçuklular'ın başında *Musa (İnanç) Yabgu* vardı ama gerçekte devleti idare eden Tuğrul ve Çağrı Beyler idi. Ali Tegin, Tuğrul ve Çağrı beylere elçi göndererek ittifak kurmak istediysede bunu bir hile zanneden Selçuklu liderleri teklifi kabul etmediler. Bunun üzerine Ali Tegin, Selçuk Bey'in dördüncü oğlu Yusuf'u³⁴⁰, "Yabgu" ilan ederek³⁴¹, Selçuklular'ın birliğini bozmaya çalıştıysa da durumun farkına sonradan varan Yusuf, bu kararından vazgeçti. Bunun üzerine Ali Tegin, Alp Kara Barâni³⁴² kumandasında bir Karahanlı ordusu göndererek Yusuf'u öldürttü. Selçuklular bunun intikamını 420 (1029) yılında Karahanlı ordusunu yenerek ve 421 (1030) yılında ise esir olarak ellerinde bulunan Alp Kara'yı öldürerek aldılar.³⁴³ Yeni birlikler toplayan Ali Tegin, Selçuklular'a tekrar saldırınca, Selçuklular, Gazneliler'in hakimiyetinde bulunan Hârizm'e göç ettiler.³⁴⁴

³³⁸ Feth b. Ali b. Muhammed el-İsfehânî Bundârî, *Zübdetü'n-nusra ve muhbetü'l-usra*, M. Th. Houtsma (Nşr.), Leiden 1889, (Çev.: Kıvâmeddin Burslan), *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, Ankara 2016, s. LVIII; Muhammed b. Ali Râvendî, *Râhatü's-sudûr ve âyetü's-sürûr*, Muhammed İkbâl (Nşr.), London 1921, (Çev.: Ahmed Ateş), I, Ankara 1957, s. 87-90; İbnü'l-Esîr, IX, s. 363; Ahmet b. Lütfullah Müneccimbaşî, *Câmiu'd-düvel, Selçuklular Tarihi*, I, Ali Öngül (Yay.), İzmir 2000, s. 4-6.

³³⁹ Gerdîzî, s. 411; Özgüdenli, s. 56.

³⁴⁰ Kaynaklarda Yusuf genellikle Musa Yabgu'nun oğlu olarak gösterilmektedir. (İbnü'l-Esîr, IX, 363; Mîrhând, s. 34.

³⁴¹ Mîrhând, s. 34-35; İbnü'l-Esîr, IX, s. 363.

³⁴² Alp Kara Barâni, Ali Tegin'in hizmetine geçmiş olan bir Oğuz komutanıdır. Muhtemelen Şah Melik b. Ali'nin de mensubu olduğu Oğuz Barânileri arasından çıkmıştır. Bu nedenle kuvvetle muhtemeldir ki, Alp Kara ile Cend ve Yenikent'in Oğuz boyundan gelen hâkimleri arasında akrabalık bağları bulunmaktadır. Buradan anlaşılmaktadır ki, Ali Tegin, Mâverâünnehir Selçukluları'na karşı Sır Derya Oğuz yabgularının komutanlarından faydalanmıştır. (Agacanov, *Oğuzlar*, s. 293.)

³⁴³ Mîrhând, s. 35-36; İbnü'l-Esîr, IX, s. 364.

³⁴⁴ İbnü'l-Esîr, IX, s. 364 Agacanov, *Oğuzlar*, s. 293.

Bu esnada Hârezm bölgesi, Gazneliler'e bağlı bulunan Hârezmşah Altuntaş'ın (1017-1032) idaresi altındaydı. Gazneli Mahmûd'un 421 (1030) ölümünden sonra başa geçen oğlu Mesud, Karahanlılar'a ve başkaldıran Hârizm valilerine karşı Şah Melik ile ittifak yapmıştı. 423 (1032) yılında Altuntaş vefat edince yerine oğlu Harun geçti.³⁴⁵

425 (1034) yılında Selçuklular'ın ezeli düşmanı olan Yenikent Yabgusu Ali Han'ın oğlu ve aynı zamanda Cend hâkimi olan Ebü'l Fevâris Şah Melik, Selçuklular'ın Hârezm topraklarında olduğunu haber alınca ani bir baskınla Selçuklular'ı vurdu.³⁴⁶ Bu baskın sonucunda Selçuklulardan 7000-8000 kişi ölmüş, kadın ve çocuklardan birçoğu ise esir düşmüştür. Baskın sonucu büyük sıkıntılar içerisine giren Selçuklular Ceyhun'un diğer yakasına geçerek *Ribât-ı Nemek* denilen yere geldiler. Ancak Hârezmşah Harun, Selçuklular'ın desteğini kaybetmek istemiyordu bu nedenle onlara birçok mal verip, vaatte bulunarak Hârezm bölgesine geri dönmelerini sağladı ve onları, Hârezm sınırında yer alan Dargan'a yerleştirdi.³⁴⁷

Selçuklular kısa sürede toparlandılar ancak bu esnada iki sıkı müttefiklerini kaybettiler. 426 (1035) yılında önce Hârezm hâkimi olan dostları Harun'u ve yine aynı yıl diğer müttefikleri olan Buhara hâkimi Ali Tegin'i kaybettiler. Ali Tegin vefat ettikten sonra yerine oğulları geçmiştir ancak Selçuklular'ın, Ali Tegin'in oğulları ile arası iyi değildir.³⁴⁸ Bir taraftan Şah Melik, diğer taraftan ise Ali Tegin'in oğullarının tehdidi karşısında, yeni bir durum değerlendirmesi yaparak artık Mâverâünnehir ve Hârezm bölgesinde kalamayacaklarını anladılar. Bunun üzerine Ceyhun nehrini geçerek Gazneliler'in hakimiyetinde bulunan Horasan bölgesine göç etmeye karar verdiler (Mayıs 1035).³⁴⁹

Şah Melik, 429 (1038) tarihinde Gazneli Sultanı olan Mesud tarafından Hârizm valiliğine tayin edildi ve Hârizmşah Altuntaş'ın oğlu İsmâil'i buradan uzaklaştırdı. Bunun üzerine İsmâil, Selçuklular'a sığınıp onlardan yardım istedi. İsmâil ile birlikte Hârezm üzerine yürüyen Çağrı Bey, eski düşmanı Şah Melik önünde yenilgiye uğradı. Daha sonra Tuğrul

³⁴⁵ Abdülkerim Özeydin, "Hârizm", *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1997, XVI, s. 218.

³⁴⁶ İbnü'l-Esir, IX, s. 364; Mîrhând, s. 38.

³⁴⁷ Ebü'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin el-Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, Ali Ekber Feyyâz (Nşr.), Meşhed 1375/1996, s. 930-933; Köymen, *Kuruluş Devri*, s. 158; Agacanov, *Oğuzlar*, s. 298; Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 60.

³⁴⁸

³⁴⁹ el-Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, Ali Ekber Feyyâz (Nşr.), s. 939; Minhâc-i Sirâc el-Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, (Çev.: Erkan Göksu), TTK, Ankara 2015, s. 67; Özgüdenli, s. 60.

Bey'in de onlara katılması ile Şah Melik'i yenilgiye uğrattılar. Böylece geçmişte uğramış oldukları baskının intikamını almış oldular. Şah Melik bu bozgunundan sonra ailesi ve ağırlığı ile birlikte Gazneliler'e sığınmak için Dihistan üzerinden Mekrân'a kaçtı³⁵⁰ ve 434'te (1042-1043) yakalanarak Çağrı Bey'e teslim edildi ve Çağrı Bey tarafından derhal öldürtüldü³⁵¹

2.1.5. Cend'in Kıpçakların Eline Geçmesi

XI. yüzyılın başlarında, Karahanlı hanedanına mensup yöneticilerin mekân tuttuğu Yedisu hariç Kazakistan bozkırlarının neredeyse tamamı Kıpçakların³⁵² kontrolü altındaydı.

XI. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde Kıpçak boylarının askeri aristokrasisi Oğuz Yabgularını Aral ve Hazar Denizi yakınlarındaki bozkırlardan, Sır Derya'nın aşağı ve orta kısımlarından uzaklaştırdılar. Kıpçak yöneticilerinin, Oğuz Yabgularının topraklarını istila etmelerinin çeşitli sebepleri vardı. Bunlardan en önemlileri, o dönemde bölgede yaşanan iktisadi ve siyasi olayların yaratmış oldukları durumlarla alakalı idi. Bölgenin öncelikle dış olaylara ilişkin siyasi durumu, XI. yüzyıl başlangıcında Orta Asya kavimlerinin batıya doğru yönelmeleri ile bağlantılı şekilde gelişmiştir. Ayrıca bunun yanı sıra bazı Kıpçak gruplarının

³⁵⁰ Şah Melik'in bu yenilgiden sonra Cend'e değil de Mekrân'a kaçması, Cend'in bu sırada onun hakimiyetinden çıkıp tekrardan Selçukluların eline geçtiğini göstermektedir. (Sümer, *Oğuzlar*, s. 116).

³⁵¹ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, IX, s. 385-387; Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ (Tabaka-i Selçûkiyye)*, s. 76; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 319.

³⁵² "Kıpçak" adına ilk olarak 760 yılında eski Türkler'in runik yazıtlarında rastlanmaktadır. İslâm kaynaklarında ise "Kıpçak" adını ilk olarak Arağ coğrafyacılarından İbn Hurdazbih'in kullandığı bilinmektedir. Bu adın İbn Hurdazbih'in eserinde, VIII. yy. Türk kabileleri arasında zikredildiği görülmektedir. (*Eski Devirlerden Günümüze Kazakistan ve Kazaklar*, Kazakistan İlimler Akademisi, (Çev.: Abdulvahap Kara), Selenge Yayınları, İstanbul 2013, s. 112); Kıpçak, bir Türk kavmi ve bu kavmin rehberliğinde kurulan kavimler birliğine verilen isimdir. Kelimenin asıl şekli "Kıvcak" olup daha sonraki dönemlerde seslerin değişime uğramasıyla "Kıfçak, Hıfçak; Hıfçah" şekillerinde söylenmiştir. (Ahmet Gökbel, "Kıpçaklar ve Kumanlar", *Türkler*, II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 729); "Kıpçaklar'ı Bizanslılar ve Latinler "Kumanos, Cumanus, Komani", Ruslar "Polovets Kıpçaki" (*Ferganskiye*), Almanlar ve diğer Batılı milletler "Falben, Valani, Pallidi", Ermeniler "Khartes", Macarlar "Kun" adlarıyla zikretmişlerdir. Bu adların ortak anlamı "sarı, sarımsı, solgun"dur. İslâm kaynaklarında "Kıbcâk, Kıbşâk, Kıfçak", Gürcü kaynaklarında "Kıfşak, Hıfşah" şekillerinde geçen kelimenin etimolojisi hakkında kesin bir sonuca varılamamıştır. Kıpçaklar'ın adının ilk defa geçtiği Rus yıllıklarında Türkmen, Peçenek ve Uzlar'la aynı kavimden oldukları vurgulanmaktadır." (Muallâ Uydu Yücel, "Kıpçaklar", *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2002, XXV, s. 420); Müverrih Vardan ise eserinde, Kıpçakların, Hunlar'dan ayrılan bir topluluk olduğunu söylemektedir. (Müverrih Vardan, *Türk Fetihleri Tarihi*, Post Yayınları, İstanbul 2017, s. 94).

merkezi hakimiyete bağılı olmaya pek sıcak bakmadıkları gibi müstakil kalma ve kendilerine ait devletlerini kurma istekleri de bu bakımdan önem taşımaktadır.³⁵³

XI. yüzyılda güçlenen Kıpçakların sığır sayılarının gittikçe artması ve mal olarak hızlı mübadelesi nedeniyle, bozkır halklarının Orta Asya ve Güney Kazakistan vahalarında hayatlarını sürdürmekte olan yerleşik haldeki ziraatçı topluluklarla ticari ilişkiler içerisine girmeleri ve pazarlara serbestçe girmek için de meraların genişletilmesi ihtiyacı ortaya çıkmıştı. Kıpçaklar, güney tarafında Orta Asya, batıda ise Rusya şehirlerine giden yolu kontrol altına almayı çok istiyorlardı. Ancak bu yollar Oğuz Yabgu Devleti'nin kontrolü altında olduğu için, Kıpçaklar, Oğuz Yabguları ile mücadele etmek zorundaydı.³⁵⁴

Sır Derya Oğuz Yabgu Devleti³⁵⁵, X-XI. yüzyıllarda iç çekişmeler sebebiyle gerileme dönemine girmiştir. Oğuz beylerinin feodalleşme isteği ve üst düzey yöneticilerin hür toplumlara kendilerine bağımlı hale getirmeye çalışmaları, kendilerine karşı bir tepkinin oluşmasına sebebiyet vermiştir.³⁵⁶

X. yüzyılın ortalarında Cend yakınlarına yerleşen Selçuklu beyleri, Sır Derya Oğuz Yabgu Devleti'ndeki siyasi hoşnutsuzluktan yararlanmasını bilmişler ve Yeni Kent Oğuz hanlarına karşı isyan eden kitleleri kendi çıkarları doğrultusunda kullanmışlardır.³⁵⁷

Sır Derya Oğuz Yabgu Devleti, yıllarca devam eden kıyam hareketleri ve Selçuklular ile yapılan savaşlar nedeniyle iyice zayıflamış durumdaydı. Böyle bir durumda iken, Kıpçak kabilelerinin doğudan ve kuzeyden indirdikleri sert darbeler karşısında duramamışlardır.³⁵⁸

XI. yüzyıl ortalarından Oğuzları yenilgiye uğratan Kıpçaklar, daha sonra Aral Gölü yakınlarına ve Sır Derya'nın orta ile aşağı kısımlarına geldiler. Böylece doğuda İrtiş'dan batıda

³⁵³ Bolat Kumekov, "Kıpçak Hanlığı", *Türkler*, II, Hasan Celâl Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca Ed.), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 776.

³⁵⁴ Sercan M. Ahincanov, *Türk Halklarının Katalizör Boyu Kıpçaklar*, (Çev.: Kürşat Yıldırım), Selenge Yayınları, İstanbul 2014, s. 197; *Eski Devirlerden Günümüze Kazakistan ve Kazaklar*, s. 101-102.

³⁵⁵ Tahsin Banguoğlu'nun, Oğuzlar üzerine kaleme aldığı özel çalışmasında, X. yüzyılda Oğuz boylarının Sır Derya, Üstyurt, İrtiş ve Volga arasındaki kalan bölgelerde yaşadıklarını söylemektedir. (Tahsin Banguoğlu, "Oğuzlar ve Oğuzeli Üzerine", *TDAY Belleten*, 1959, s. 4).

³⁵⁶ Sercan M. Ahincanov, *Türk Halklarının Katalizör Boyu Kıpçaklar*, s. 197.

³⁵⁷ Agacanov, s. 228; Sercan M. Ahincanov, s. 198.

³⁵⁸ Sercan M. Ahincanov, s. 198.

İdil'e kadar uzanan geniş bölge Kıpçakların eline geçmiştir.³⁵⁹ Bu sırada Selçuklular'ın, Cend'den ayrılarak hakimiyet sahalarını İran'a ve batıya doğru genişletmeye başlamaları ile bu şehir de Kıpçakların kontrolüne geçmiştir.³⁶⁰

2.1.6. Sultan Alparslan'ın Cend'i Geri Alması

Tuğrul Bey öldüğü zaman, yerine geçecek bir evladı yoktu. Ancak ölmeden önce Çağrı Bey'in oğlu Süleyman'ı veliyaht tayin etmişti.³⁶¹ Bu veliyaht tayininde Tuğrul Bey'in, Çağrı Bey'in ölümünden sonra Süleyman'ın annesi ile evlenmiş olmasının rolü büyük olmalıdır.³⁶² Vezir Amidülmülk'te buna uyararak, o dönemde Isfahan'da bulunan Süleyman'ı başşehir Rey'e getirterek, sultan sıfatıyla tahta çıkarmıştı.³⁶³ Ancak Alparslan başta olmak üzere, bu dönemde isyan halinde olan Kutalmış, Musa (İnanç) Yabgu, emirlerden ve şehzadelerden de bir kısmı Süleyman'ın sultanlığını tanımadılar. Zaten Selçuklu Devleti'nin kurulmasında³⁶⁴ büyük rolü olan Çağrı Bey'in Receb 451'de (Ağustos 1059) ölümü üzerine, Alparslan, Horasan meliki olduğu zaman hânedanın diğer mensupları arasından itiraz eden çıkmamış, ayrıca onun tutum ve davranışlarından ilerleyen yıllarda Selçuklu sultanlığı için de güçlü bir aday olduğu anlaşılmaktaydı.³⁶⁵

³⁵⁹ Banguoğlu, s. 6; Sercan M. Ahincanov, s. 198.

³⁶⁰ Özaydın, "Cend", s. 360.

³⁶¹ Zahirüddin-i Nişâbüri, *Selçûknâme*, A.H. Morton (Nşr.), London 2004, s. 19; Abû'l-Farac, I, s. 316; İbnü'l-Esir, X, s. 26, 43; Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 135.

³⁶² Bündârî, s. 25.

³⁶³ İbnü'l-Esir, X, s. 43-44.

³⁶⁴ Çağrı ve Tuğrul beylerin yeni yurt arayışları içerisine girmeleri ve bu sebeple de Gazneliler üzerine sürekli akınlarda bulunmaları, bu iki devletin uzun yıllar birbirleriyle mücadele etmelerine sebebiyet vermiştir. Bu mücadelelerin çoğunu Selçuklular kazandığı gibi Gazneliler'e ait birçok şehri de ele geçirmişlerdir. Yine bu dönemde Selçuklular'ın bağımsızlıklarını ilan etmeleri, Gazneli Devleti'nin itibarını sarsmaktaydı. Gazne Hükümdarı Sultan Mesud, Selçuklu tehlikesine son vermek amacıyla 1038 yılında Selçuklular'ın üzerine yürüdü. 16 Ocak 1040 tarihinde Nişabur'a ardından Merv'e yürüyen Sultan Mesud'un ordusu ile Selçuklular 24 Mayıs 1040'ta Merv ve Serah arasındaki Dandanakan'da çatışmaya başladılar. Bu çatışma Selçuklular'ın büyük galibiyeti ile sonuçlanmıştır. Böylece Selçuklular bölgede hakimiyeti ele geçirdikleri gibi Büyük Selçuklu Devlet'ni de kurmuş oldular. (Detaylı bilgi için bkz: Ali Sevim, "Dandanakan Savaşı", *DİA*, VIII, İstanbul 1993, s. 456-457; B. Zahoder, "Dendanekan", Terc. İ. Kaynak, *Belleten*, XVIII/72, 1954, s. 581-587; Köymen, *Kuruluş Devri*, I, s. 315-343; Erdoğan Merçil, *Afganistan ve Hindistan'da Bir Türk Devleti Gazneliler (Siyaset, Teşkilât, Kültür)*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2014, s. 118; Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 80-89).

³⁶⁵ İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-taleb fi Tarihi Haleb (Biyografilerle Selçuklular Tarihi)*, (Çev.: Ali Sevim), TTK, Ankara 1989, s. 10; İbrahim Kafesoğlu, "Alparslan", *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, II, s. 526; Mîrhând, s. 88.

Selçuk Bey'in torunlarından Erbasan ve Erdem, Kazvin şehrinde, Alparslan adına hutbe okutmaktaydılar.³⁶⁶ Alparslan Merv şehrinde harekete geçtiği vakitlerde, kalabalık Türkmen kitleleri tarafından desteklenen Kutalmış'ta Girdkûh kalesinden inerek başşehir Rey'e gelerek sultanlığını ilan etti (15 Kasım 1063).³⁶⁷ Kutalmış daha sonra Rey şehri önüne gelerek şehri kuşattı. Bunun üzerine vezir Amîdülmülk Kündürî, Alparslan'dan yardım istemek zorunda kaldı. Alparslan güçlü bir orduyla Rey üzerine yürüdü. Bunu öğrenen Kutalmış doğuya hareket etti. 25 Aralık 1063 yılında Nişâbur'dan yola çıkarak Damgan'a gelen Alparslan burada Kutalmış'a bir mektup göndererek yaptığı yanlıştan dönmesini istedi. Ancak Kutalmış hükümdarlığın kendi hakkı olduğunu Alparslan'a bildirmiştir. Böyle bir ortamda savaş artık kaçınılmaz bir hâl almıştır. İki ordu Damgan yakınlarında Milh (Dih-i Nemek) vadisinde karşı karşıya geldi. Buradaki kanlı meydan muharebesinde zafer Alparslan'ın olduğu gibi, Kutalmış'ın kardeşi Resul Tegin ve büyük oğlu esir düştüler. Kutalmış ise savaş meydanında öldü.³⁶⁸ Bu olaylar sonunda Alparslan Rey şehrinde büyük bir merasimle tahta çıktı. Halife'de 9 Nisan 1064 tarihinde Bağdat'ta Alparslan adına hutbe okutarak sultanlığını tasdik etti.³⁶⁹

Sultan Alparslan rakiplerini bertaraf edip tahta geçtikten sonra devlet kademelerine bir düzen verip fetih hareketlerine başladı. İlk olarak Tuğrul Bey'in ölümünden sonra karışıklıkların çıktığı devletin batı kısmına yöneldi. 1 Rebülevvel 456 (22 Şubat 1064) yılında başşehir Rey'den hareket ederek, kalabalık bir ordu ile Azerbaycan ve Kafkasya Seferi'ne çıktı. Sultan Alparslan gerçekleştirmiş olduğu bu sefer sonucunda Ermeni ve Gürcülerin oturduğu birçok Bizans memleketini fethederek, buraların yönetimini beraberinde sefere katılan vassal emirlere bıraktı.³⁷⁰

³⁶⁶ Bûndârî, s. 26; İbnü'l-Esîr, X, s. 44; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 147.

³⁶⁷ Bûndârî, s. 27; Hamdullâh Müstevfi-i Kazvîni, *Târîh-i Güzîde (Zikr-i Pâdişâhân-i Selçukiyân)*, Erkan Göksu (Ed.), Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2015, s. 31; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 148.

³⁶⁸ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 149; Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 138.

³⁶⁹ Abdurrahman İbnü'l-Cevzî, *El-Muntazam Fî Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular*, (Çev.: Ali Sevim), TTK, Ankara 2014, s. 89; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân Fî Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular*, (Çev.: Ali Sevim), TTK, Ankara 2011, s. 129-131; Kamâl al-Dîn İbn al-'Adîm, *Buğyat at-Talab Fî Târîh Halab*, s. 66; İbnü'l-Esîr, X, s. 48-49; el-Hüseynî, s. 21-22; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (Alp Arslan ve Zamani)*, III, TTK, Ankara 2016, s. 12.

³⁷⁰ Detaylı bilgi için bakınız: *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (Alp Arslan ve Zamani)*, III, s. 14-40; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 154-157; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi (Siyaset, Teşkilât ve Kültür)*, TTK, Ankara 1995, s. 50-51; Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 140-142; Kafesoğlu, "Selçuklular", s. 368.

Sultan Alparslan gerçekleştirmiş olduğu bu büyük sefer esnasında kardeşi Kavurd'un bazı itaatsiz tavırlar takındığını³⁷¹ haber alınca bu başarılı askerî harekâtı yarıda keserek, pek çok ganimet ile Rey şehrine geri döndü.³⁷²

Bu dönemde Kıpçaklar'ın Hazar Denizi'nin doğu kısımlarında gittikçe güç kazanmaları, Sultan Alparslan'ın Deştikıpçak Seferi'ne çıkmasına sebebiyet vermiştir. Sultan, ticaret yollarının güvenliğini sağlamak amacıyla kuzeye doğru yöneldi ve 457 (1065) yılında Ceyhun nehri üzerinden Maverâünnehir'e ulaştı.³⁷³ Hazar Denizi'nin yanında bulunan Mangışlak'ta Kıpçak reisi ile savaşarak, kendisine itaat etmesini sağladı. Daha sonra tüccarlara zarar veren Türkmenler üzerine harekete geçerek, onlara da ağır bir darbe vurdu.³⁷⁴

Sultan Alparslan daha sonra Aral Gölü'nün doğusunda ve kuzeyinde bulunan göçebe halde yaşayan Türk boyları üzerine harekete geçerek buradakileri itaat altına aldı. Sultan Alparslan buraya kadar gelmiş iken, devletlerinin mebdei ve menşei olan aziz bir belde kabul ettikleri ve dedesi Selçuk Bey'in de mezarının bulunduğu Cend şehrine yöneldi. Cend hâkimi, birçok hediye ile birlikte sultan'ı Sabran'da karşıladı ve itaatini sundu. Sultan Alparslan Cend hanına dokunmadı fakat Selçuklular için mukaddes bir belde ve Müslüman olmayan Türklere karşı önemli bir üs olarak kullanılan bu şehri oğlu Nasîrüddin Melik-şâh'ın hakimiyetine verdi. Burada dedesi Selçuk Bey'in mezarını ziyaret eden Sultan Alparslan, bölgeyi Selçuklu Devleti'ne bağlayarak buradan Hârezm'e geçti ve bu bölgenin idaresini oğlu Arslan Argun'a vererek Horasan'a döndü.³⁷⁵

³⁷¹ Kavurt Bey'in isyanları hakkında detaylı bilgi için bakınız: Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi (Siyaset, Teşkilât ve Kültür)*, s. 52-53; Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 143-144; Erdoğan Merçil, *Kirman Selçukluları*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1980, s. 40-43; Ali Öngül, *Kirman Selçukluları*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2017, s. 8-10

³⁷² Savaş Eğilmez, "Büyük Selçuklu Sultanı Alp Arslan'ın Kafkasya Politikası", *Türkler*, IV, Ankara 2002, s. 709; Nebi Gümüç, "Büyük Selçuklu-Gürcü İlişkileri", *Türkler*, IV, Ankara 2002, s. 715, Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 142.

³⁷³ Kamâl al-Dîn İbn al-'Adîm, *Buğyat at-Talab Fî Târîh Halab*, s. 68; Abdurrahman İbnü'l-Cevzî, *El-Muntazam Fî Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular*, s. 91-92; Kafesoğlu, "Selçuklular", *İA*, X, s. 368.

³⁷⁴ El-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, s. 28; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân Fî Târîhi'l-Ayân'da Selçuklular*, (Çev.: Ali Sevim), TTK, Ankara 2011, s. 148-150; *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (Alp Arslan ve Zamanı)*, III, s. 41; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 159; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 145.

³⁷⁵ İbnü'l Esîr, *Türkçe tercüme*, X, s. 58; El-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, s. 28; Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l- Mülûk ve'l-Hulefâ (Tabaka-i Selçukiyye)*, s. 109; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (Alp Arslan ve Zamanı)*, III, Ankara 2016, s. 41; Merçil, "The Great Seljûkid State", *A Short History of Turkish – Islamic States (Excluding the Ottoman State)*, s. 95; Hakkı Dursun Yıldız, "The Turks' Adoption of İslam", *A Short History of Turkish – Islamic States (Excluding the Ottoman State)*, E. Merçil – H.

Sultan Alparslan bundan sonraki süreçte batıya yöneldi ve Anadolu'da birçok şehir ve kaleyi fethetti. Dünya tarihinin en önemli hadiselerinden biri olan Malazgirt Savaşı (26 Ağustos 1071) ile Anadolu'nun kapıları Türkler'e sonuna kadar açıldı ve artık Türkler, Anadolu'ya yerleşerek buraları yurt edinmeye başladılar.³⁷⁶

Malazgirt zaferinin ardından Hemedan üzerinden Isfahan'a gelen Sultan Alparslan burada tebrikleri kabul etti. Bu esnada Selçuklu Devleti'nin doğusunda meydana gelen olaylar, Sultanın dikkatini bir kez daha doğuya çevirmesine sebebiyet vermiştir. Sultan Alparslan kalabalık bir orduyla 464 (1072) yılında Maverâünnehir seferine çıktı.³⁷⁷ Ceyhun nehrini geçerek Maverâünnehir'e doğru ilerleyen Selçuklu kuvvetleri, *Yusuf el-Hârezmî* adlı bir kumandanın idaresinde olan *Berzem* kalesinin direnişi ile karşılaştılar. Selçuklu ordusu karşısında daha fazla dayanamayacağını anlayan Yusuf el-Hârezmî bir suikast planı hazırlayarak teslim oldu. Sorgulanmak üzere Sultanın huzuruna çıkarılan Yusuf, çizmesine sakladığı hançeri çıkararak Sultan Alparslan'ı yaraladı (20 Kasım 1072).³⁷⁸ Ağır şekilde yaralanan ve ölmeden önce oğlu Melikşah'ı veliaht tayin eden Sultan, olayın dördüncü günü 10 Rebîülevvel 465 (20 Kasım 1072) tarihinde vefat etti.³⁷⁹ Naaşı Çağrı Bey'in Merv'deki türbesinin yanına gömüldü.

N. Nuhoğlu (Ed.), Turkish Historical Society Printing House, Ankara 1994, s. 41; İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2014, s. 41.

³⁷⁶ *Malazgirt Savaşı* hakkında detaylı bilgi için bakınız: *İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı (Metinler ve Çevirileri)*, (Çev.: Faruk Sümer-Ali Sevim), TTK, Ankara 2018; Erdoğan Merçil, *Alp Arslan ve Malazgirt*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi (Kültür A.Ş.) Yayınları, İstanbul 2014; Mustafa Alican, *Malazgirt (Kıyametin İlk Günü)*, Kronik Yayınları, İstanbul 2017; Cihan Piyadeoğlu, *Sultan Alp Arslan (Fethin Babası)*, Kronik Yayınları, İstanbul 2017; *Malazgirt Zaferi (Bin Yıllık Miras)*, Mustafa Alican (Haz.), Kronik Yayınları, İstanbul 2018; John Julius Norwich, *Bizans (Yükseliş Dönemi) (M.S. 803-1081)*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2013, s. 267-284; İbrahim Kafesoğlu, "Malazgirt", *İA*, VII, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1978; Ali Sevim, "Malazgirt Muharebesi", *DİA*, XXVII, İstanbul 2003, s. 481-483;

³⁷⁷ İbnü'l-Cevzî, *El-Muntazam Fî Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular*, s. 110; İbnü'l-Esîr, X, s. 78; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 189; Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 159.

³⁷⁸ Zahîrüddin-i Nişâbüri, *Selçûknâme*, A.H. Morton (Nşr.), s. 23; Ravendî, *Kitâb-ı Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, I, (Çev.: Ahmet Ateş), s. 121; Bündârî, s. 44-46; İbnü'l-Cevzî, *El-Muntazam Fî Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular*, s. 110; İbnü'l-Esîr, X, s. 78-79; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân Fî Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular*, 183-186; Reşidü'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'ü't-Tevârih (Zikr-i Târîh-i Âl-i Selçûk)*, (Çev.: Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş), s. 85-86; Abû'l-Farac, I, s. 325.

³⁷⁹ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân Fî Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular*, s. 184; Abû'l-Farac, I, s. 325.

2.1.7. Cend'de Hârezmşah – Selçuklu Mücadelesi

Kaynaklarda Cend şehrine, Sultan Alparslan'dan sonra Sultan Sencer döneminde tekrardan rastlanmaktadır. Sencer, Melikliği döneminden itibaren doğuda bulunmuş ve bu bölgeyi başarılı şekilde idare etmiştir. Kendisinden önceki Sultanlar ise çoğunlukla batı ile ilgilenmişler bu nedenle de onların dönemlerinde, Cend şehri hakkında pek bir bilgiye rastlanmamaktadır. Ancak konu bütünlüğü açısından Sencer'den önceki önemli olaylara ana hatlarıyla bakmak faydalı olacaktır. Alparslan'dan sonra Selçuklu tahtına sırasıyla Melikşah (1072-1092), Mahmud (1092-1094), Berkyaruk (1092-1104), Muhammet Tapar (1105-1118) ve Sencer (1119-1157) geçmiştir.

Sultan Melikşah döneminde devlet en parlak dönemini yaşamıştır. Bu dönemde Anadolu fetihleri devam ettiği gibi, devletin doğu topraklarında da fetihler yapılmıştır. Doğuda, Batı Karahanlı Devleti, Semerkand, Doğu Karahanlı Devleti ve Kaşgar fethedilip Selçuklular'ın egemenliğine giren yerler arasındadır.³⁸⁰ Melikşah'ın ölmesi (18-19 Kasım 1092) üzerine Selçuklu Devleti bir duraklama devri yaşamaya başladı. Bunun başlıca sebebi ise Mahmud ve Berkyaruk arasında meydana gelen saltanat mücadelesidir. Bu mücadeleler sonucu galip gelen taraf Mahmud olmuştur ancak onun kısa bir süre sonra vefat etmesi üzerine Berkyaruk sultan ilan edilmiştir.³⁸¹ Berkyaruk, sultan olduktan sonra kendisi için büyük tehdit oluşturan amcası Tutuş ile Rey yakınlarında savaşa girdi (26 Şubat 1095). Tutuş bu savaşı kaybederek, savaş esnasında öldü.³⁸² Ancak Tutuş'un ölümünden sonra küçük oğlu Dukak, Şam'da, büyük oğlu Rıdvan ise Halep'te sultanlıklarını ilan ettiler. Böylece Berkyaruk döneminde Suriye'de Halep Melikliği ve Şam Melikliği kuruldu. Sultan Berkyaruk batıda Mahmud ve Tutuş ile mücadele ederken doğuda ise Arslan Argun bağımsızlığını ilan

³⁸⁰ Sultan Melikşah dönemi hakkında detaylı bilgi için bakınız: İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2014; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi (Siyaset, Teşkilât ve Kültür)*, s. 76-136; Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 163-192; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 197-221; Abdülkerim Özeydın, "Melikşah", *DİA*, XXIX, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2014, s. 54-57; İbrahim Kafesoğlu, "Melikşah", *IA*, VII, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1978, s. 665-673.

³⁸¹ Bündârî, *Zübdetü'n-nusra ve nuhbetü'l-usra*, s. 84; Abû'l-Farac, I, s. 335; Abdülkerim Özeydın, "Berkyaruk", *DİA*, V, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s. 515.

³⁸² Tutuş'un taht mücadelesi hakkında detaylı bilgi için bakınız: Ali Sevim, "Tutuş'un Büyük Selçuklu Saltanatını Ele Geçirme Teşebbüsü (Kasım 1092-Şubat 1095)", *TTK Belleten*, XXVII/107, 1963, s. 411-435; Ali Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, TTK, Ankara 1989, s. 137-160;

ediyordu.³⁸³ Arslan Argun'un bu dönemde üst üste yapmış olduğu itaatsizlikler neticesinde Sultan Berkyaruk, kardeşi Sencer ile Atabeg Kumaç'ı öncü olarak üzerine gönderdi. Ama onlar yolda iken Arslan Argun'un kölesi tarafından öldürüldüğü haberi geldi. İsyanın kendiliğinden sona ermesi üzerine, Sencer, Sultan Berkyaruk tarafından Horasan meliki tayin edildi ve Sencer Maverâünnehir bölgesini kendine göre teşkilatlandırmaya başladı.³⁸⁴

Sultan Berkyaruk döneminde birçok iç isyan meydana gelmesine rağmen Sultan bu isyanları bastırmayı başarmıştır. Ancak iç isyanların bastırılmasının üzerinden uzun bir süre geçmemiştir ki bu defa kardeşi Gence Meliki Muhammet Tapar 492 (1099) yılında isyan etti. Sultan Berkyaruk ve Muhammet Tapar arasında uzun sürecek olan bu mücadele çok zorlu geçtiği gibi Selçuklu Devleti'ni derinden sarsmıştır. 27 Aralık 1101 tarihinde iki taraf arasında bir anlaşma yapılmış ve bu anlaşmaya göre Berkyaruk "Sultan", Muhammet Tapar ise "Melik" olarak tanınmıştır.³⁸⁵

Bu anlaşmanın üzerinden henüz iki-üç ay geçmemiştir ki Muhammet Tapar'ın kendi sultanlığını tekrardan ilan ettiği görülmektedir. Berkyaruk bunun üzerine tekrar Muhammet Tapar'ın üzerine yürüyerek onu Rey yakınlarında yenilgiye uğrattı 495 (Şubat-Mart 1102). Bu yenilginin ardından savaş meydanından kaçan Muhammet Tapar topladığı yeni ordu ile Berkyaruk'a tekrardan savaş açtı. 19 Şubat 1103 tarihinde Hoy şehri yakınlarında meydana gelen bu savaşı da Berkyaruk kazandı. Ancak Muhammet Tapar yeni bir savaş hazırlığı içerisine girince Berkyaruk, Selçuklu Devleti'nin bu mücadeleden çok zarar gördüğünü, çok kardeş kanı aktığını ve ülkenin harap olduğunu söyleyerek kendisine bir anlaşma teklif etti. Bu anlaşmaya göre Irak-ı Acem ve Irak-ı Arap bölgeleri Berkyaruk'a ait olduğu gibi, Bağdat'ta hutbe de onun adına okunacaktı. Muhammet Tapar'da kapısında beş vakit nevbet çaldirabilecek ve Azerbaycan, Doğu Anadolu, el-Cezire ve Musul bölgeleri onun idaresine verilecekti. Horasan bölgesi ise Sencer'in idaresi altında kalacaktı (Ocak 1104).³⁸⁶ Ayrıca Berkyaruk'un

³⁸³ İbnü'l-Esîr, X, 219-220; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 227; Osman Gazi Özgüdenli, "Nişâbur", *DİA*, XXXIII, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2007, s. 150.

³⁸⁴ Zahirüddin-i Nişâburî, s. 38-39; İbnü'l-Esîr, X, 219; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi (Siyaset, Teşkilât ve Kültür)*, s. 150; Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 206.

³⁸⁵ İbnü'l-Esîr, X, s. 271; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi (Siyaset, Teşkilât ve Kültür)*, s. 166.

³⁸⁶ İbnü'l-Esîr, X, s. 300.

vefatından sonra Muhammet Tapar sultan olacaktı.³⁸⁷ Bu suretle Sencer'in de Horasan'daki bağımsız durumu göz önüne alınca Selçuklu Devleti'nin üçe bölündüğünü söyleyebiliriz.

Sükûnet sağlandıktan kısa bir süre sonra Sultan Berkyaruk verem hastalığına yakalandı. Sultan hayattan ümidini kesince de oğlu Melikşah'ı veliaht tayin etti ve 2 Rebûlâhir 498 (22 Aralık 1104) yılında henüz 24 yaşındayken vefat etti.³⁸⁸

Bu sırada Musul kuşatmasında olan Muhammet Tapar, Berkyaruk'un ölüm haberini alınca hemen Bağdat'a gitti. Ancak bu sırada Bağdat'ta hutbe, daha önce veliaht tayin edilen ve henüz 5 yaşında olan Melikşah b. Berkyaruk adına okutulmuştu.³⁸⁹ Muhammet Tapar ilk iş olarak yeğeni Melikşah'ın atabeyi ile anlaşmıştı ardından da saltanat iddiasında bulunup isyan eden diğer rakiplerini bertaraf ederek Selçuklu Devleti'ne hâkim oldu (13 Şubat 1105).³⁹⁰

Muhammet Tapar'ın sultanlığı döneminde, Karahanlılar ile Selçuklular arasındaki ilişkiler zaman zaman bozulmakla birlikte Karahanlılar, Muhammed Tapar'ı tanımaya devam ettiler. Gazneli Sultanı III. Mesud döneminde (1099-1115) Gazneliler ile Selçuklular arasındaki ilişkiler barış içerisinde olduğu gibi siyasi evlilikler yoluyla da dostluklarını iyice pekiştirdiler. Sonraki yıllarda Muhammed Tapar, Arslan Şah ile Behram Şah arasındaki taht kavgalarına müdahale ederek Behram Şah'ın sultan ilan edilmesinde etkili olmuştur.³⁹¹ Böylece Gazneliler'i kendisine tabi kıldı (510/1117). Yapılan antlaşmaya göre hutbede önce Muhammed Tapar'ın, ardından Sencer'in ve nihayet Behram Şah'ın adı okunacak ve Gazneliler Selçuklular'a yıllık vergi ödeyeceklerdi.³⁹²

Sultan Muhammet Tapar, sultanlığı süresince iç mücadelelerin bozmuş olduğu birliği yeniden kurarak Büyük Selçuklu Devleti'ne eski kudretini ve itibarını yeniden kazandırmıştır.

³⁸⁷ El-Hüseynî, s. 54; İbnü'l-Esîr, X, s. 300-301; Abdülkerim Özeydın, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, İstanbul 2001, s.79-80; Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 216.

³⁸⁸ Bündârî, s. 91; İbnü'l-Esîr, X, s. 308; Abû'l-Farac, II, s. 343; Özeydın, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, s. 130; Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 217.

³⁸⁹ Bündârî, s. 91; Abû'l-Farac, II, s. 344; İbnü'l-Esîr, X, s. 309.

³⁹⁰ Zahîrüddin-i Nişâbüri, s. 45; Abdülkerim Özeydın, *Sultan Muhammet Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, Ankara 1990, s. 30-31, 35.

³⁹¹ Muhammed bin Hâvendşâh bin Mahmûd Mîrhând, *Gazneliler [Ravzatu's-Safâ (Mülûk-i Gazneviyye)]*, (Çev.: Erkan Göksu), Kronik Yayınları, İstanbul 2017, s. 164-165; Abdülkerim Özeydın, "Muhammed Tapar", *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2005, XXX, s. 581; Arslan Şah ve Behram Şah, Gazneli III. Mesud'un çocuklarıdır.

³⁹² Özeydın, "Muhammed Tapar", *DİA*, s. 581.

Onun özellikle Batıniler ve Haçlılar ile yaptığı mücadele İslâm dünyasında takdirle karşılanmıştır.³⁹³

Aralık 1117 tarihinde rahatsızlanan Sultan Muhammed Tapar, hastalığının amansız olduğunu ve bu hastalıktan kurtulamayacağını anlamıştır. Bunun üzerine 13 yaşındaki oğlu Mahmud'u veliyaht tayin etmiş ve bütün emirlerden onun için biat almıştır. Kısa bir süre sonra da 38 yaşında iken vefat etmiştir (17 Nisan 1118).³⁹⁴

Muhammed Tapar vefat ettikten sonra, veliyaht tayin edilen Mahmud, devlet erkânı tarafından Büyük Selçuklu Devleti tahtına çıkarıldı. Ancak bu dönemde Horasan'a sıkı bir şekilde yerleşmiş durumda olan Sencer, yeğeni Mahmud'un hakimiyetini tanımayarak kendi sultanlığını ilan etti.³⁹⁵ Ardından hazırlıklarını yaparak batıya, yeğeni Mahmud'un üzerine yürüdü.³⁹⁶ 11 Ağustos 1119 yılında, Sâve yakınlarında karşı karşıya gelen iki rakip savaşa tutuştu ve Sencer, ordusunda bulunan fillerin sayesinde galip gelmeyi başardı ve böylece Büyük Selçuklu Devleti Sultanı oldu.³⁹⁷ Sultan olduktan sonra, Büyük Selçuklu Devleti'ni yeniden tanzim eden Sencer, yeğeni Mahmud'u yanına çağırarak kızı ile evlendirdi ve yeni kurmuş olduğu "Irak Selçukluları" devletinin başına, kendisine tâbi olması şartıyla sultan olarak oturttu.³⁹⁸

Sencer, Sultan olduktan sonra başşehri İsfahan'dan Merv şehrine taşıyarak, devletin batı taraflarının yönetimini yeğeni Mahmud'a bıraktı. Sencer, başşehri, melikliğine geçirmiş olduğu Horasana taşıyarak burayı devletin merkezi haline getirdi. Bundan sonraki süreçte vaktinin

³⁹³ Muhammed Tapar dönemi hakkında detaylı bilgi için bakınız: Abdülkerim Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, Ankara 1990; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi (Siyaset, Teşkilât ve Kültür)*, s. 174-203; Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 219-234; Özaydın, "Muhammed Tapar", *DİA*, s. 581.

³⁹⁴ Azîmî, *Azîmî Tarihi (Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler (H. 430-538=1038/39-1143/44))*, (Çev.: Ali Sevim), Ankara 2006, s. 49; Bündârî, s. 115; Abû'l-Farac, II, s. 355; İbnü'l-Esîr, X, s. 417; Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 231.

³⁹⁵ Mehmet Altay Köymen, "Sencer", *İA*, Milli Eğitim Basımevi, X, s. 488; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 234

³⁹⁶ İbnü'l-Esîr, X, s. 437.

³⁹⁷ İbnü'l-Esîr, X, s. 437-438; Hüseyin Kayhan, *Irak Selçukluları (514-590/1120-1194)*, Konya 2001, s. 42-43; Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 236; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi (Siyaset, Teşkilât ve Kültür)*, s. 207.

³⁹⁸ Mehmet Altay Köymen, "Meskûkata Göre Büyük Selçuklu İmparatoru Sancar'la Irak Selçuklu Devleti Hükümdarı Mahmud'un Vasallık Münasebetleri", *Zeki Velidi Togan'a Armağan (Doğumunun 12. Yılı Münasebetiyle Tıpkıbasım)*, TTK, Ankara 2010, s. 132-134; Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 236-237.

çoğunu doğu işleriyle ilgilenerak geçiren Sultan Sencer, doğuda isyan eden Gurlular'ı itaat altına aldı³⁹⁹ ve ardından Karahanlılar'dan Arslan Han'ın ülkesinde çıkan iç karışıklıklar sebebiyle Sencer'den yardım talep etmesi üzerine, Sultan be defa da Maverâünnehir Seferine çıkarak 1130 yılı ilkbaharında Semerkant'ı ele geçirdi.⁴⁰⁰ Gazneli hükümdarı Behramşah'ın (1118-1157) itaatsiz tavırlar içerisine girdiğini öğrenen Sultan Sencer sinirlendi⁴⁰¹ ve 1135 yılında Gazne Seferi'ne çıktı. Gazne'ye giren Sultan Sencer devlet idaresine el koydu. Kaçan Behramşah bir mektup göndererek Sultan Sencer'den af diledi. Sultan Sencer de kendisini affederek Gazneli tahtını ona iade etti ve Merv'e geri döndü.⁴⁰²

Sultan Sencer 1138 yılında Hârezm Seferi'ne çıktı. Hârezm⁴⁰³ bölgesi Sultan Sencer'in melikliği döneminde itaat altına alınmıştı ve bu bölgenin idaresi Sultan tarafından Anûş Tegin'in⁴⁰⁴ oğlu ve aynı zamanda Hârezmşahlar hanedanının kurucusu Kutbüddin Muhammed'e (1097-1128) verilmişti. Onun 1128 yılında vefat etmesi üzerine Hârezm valiliği oğlu Kızıllarlan Atsız'a (1128-1156) verildi.

Bilgi ve fazilet bakımından kısa zamanda ün salmaya başlayıp Sultan Sencer'in hizmetinde birçok yerleri fethederek büyük hizmetlerde bulunan⁴⁰⁵ Atsız'ın hükümdarlığını iki

³⁹⁹ Ayrıntılı bilgi için bakınız: Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 135-138; Köymen, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, (İkinci İmparatorluk Devri)*, s. 156-158.

⁴⁰⁰ Nişâbü'rî, *Selçûknâme*, A.H. Morton (Nşr.), s. 55; Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l- Mülük ve'l-Hulefâ (Tabaka-i Selçûkiyye)*, s. 181-183. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, (İkinci İmparatorluk Devri)*, s. 158-163; Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 264.

⁴⁰¹ İbnü'l-Esir, XI, s. 36.

⁴⁰² İbnü'l-Esir, XI, s. 36-37; Bündârî, s. 265; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, (İkinci İmparatorluk Devri)*, s. 306-309; Merçil, *Afganistan ve Hindistan'da Bir Türk Devleti Gazneliler (Siyaset, Teşkilât, Kültür)*, s. 120.

⁴⁰³ "Hârezm", Amuderya'nın döküldüğü Aral gölünün güney tarafında ve bu nehrin iki tarafında uzanan araziye verilen isimdir. Sağ tarafında Kazak bozkırları ve Kızılkum çölü, sol tarafında Üstyurt düzlüğü ve Karakum Çölü ile çevrili olup, Batı Türkistan'ın merkezinde yer almaktadır. Uçsuz bucaksız bozkırlar ve çöllerin ortasında bir vaha durumunda olan Hârezm ülkesi, coğrafi bir bütünlük gösterir. Ayrıca Türkistan bölgesinin Maverâünnehir gibi bağımsız özellik gösteren önemli bir parçasını oluşturur. (İbrahim Kafesoğlu, *Hârezmşahlar Devleti Tarihi*, TTK, Ankara 2000, s. 30; Abdullah Gündoğdu, "Selçuklu Çağında Hârezm", *Selçuklu Siyasi Tarihi (Bildiriler)*, TTK, (ss. 25), Ankara 2014); Zeki Velidî Togan, Hârezm'in, Orta Asya'nın kültür hayatında tıpkı Ön Asya'da Mezopotamya'nın, Afrika'da ise Mısır'ın oynadığı role benzer bir rol oynadığını düşünmektedir. (Zeki Velidî Togan, "Hârizm", *İ.A.*, V/I, M.E.B., İstanbul 1978, s. 240).

⁴⁰⁴ Anûş Tegin, Türk asıllı olup Sultan Melikşah'ın taştâdırıdır. Sultan Melikşah döneminde Hârezm eyaletinin idaresi kendisine verilmiştir.

⁴⁰⁵ Atsız'ın Sultan Sencer'e yapmış olduğu hizmetlerin en önemlilerinden birisi şudur: 524/1129-1130 yılından Sultan Sencer, Tamgac Han'ın isyan etmesi üzerine Maverâünnehir'e yürümüştü. Bu sırada daha yeni hizmete alınmış olan bir grup asker ve köle, av yerinde Sultan'ı öldürmek için anlaştılar. O gün Sultan Sencer'in yanında değildi. Vakit öğleye doğru iken uykudan uyanan Atsız, hemen etrafındakilerden bir at istedi ve atına binip hızlıca

bölüme ayırabiliriz: Birincisi Sultan Sencer'e sadakatle bağlı olduğu devre, ikincisi ise Sultan Sencer'e isyan ettiği devredir.⁴⁰⁶

Gençliğinde Selçuklu sarayında eğitim gören Atsız, hükümdarlığının ilk yıllarında Sultan Sencer'e sadakatle hizmet etti. Sultan Sencer'in ona karşı artmakta olan sevgisi ve güveni, diğer melik ve emirlerin Atsız'a karşı kıskançlık duygularının artmasına sebep oldu. Atsız, 524 (1129-30) yılında Mâverâünnehir'e, 526 (1132)'de Irak'a, 529 (1135) yılında da Gazne'ye yapılan seferlerde Sultan Sencer'in yanında bulunmuştur. Ancak bu seferler sırasında emirlerin kendisine karşı kin beslediğini hisseden Hârezmşah Atsız, ülkesine dönmek için Sultan Sencer'den izin istedi. Sultan'dan izin alan Atsız, ülkesi Hârezm⁴⁰⁷e döndü.⁴⁰⁸

Hârezmşah Atsız ülkesine döndükten sonra, Sultan Sencer'e karşı isyan bayrağını açtı ve etrafında bulunan komşu göçebeleri itaat altına alarak idaresini iyice kuvvetlendirdi. 527 (1132-33) yılında, göçebelerin hayatında mühim bir yere sahip olan Seyhun boylarındaki meşhur Cend şehri üzerine yürüyüp buranın hükümdarını yenilgiye uğratarak birçok ganimet ele geçirdi.⁴⁰⁹ Hârezmşah Atsız'ın Cend seferindeki asıl amacı Türk bozkırlarında yaşayan insanların gücünden, askerî alanda faydalanmaktı.⁴¹⁰ Bu durumdan rahatsız olan Sultan Sencer, Atsız'ı Müslüman şehirlerinin gazilerini yok etmek ve Cend ile Mangışlak'ta Müslüman kanı dökmekle suçlayıp, 533 (Eylül 1138) yılında Hârezm üzerine sefere çıktı.⁴¹¹

Sultan Sencer'in bulunduğu yere doğru yola çıktı. Sultan Sencer bu sırada asiler tarafından köşeye sıkıştırılmış ve hayatı tehlike altına girmişti. Atsız, olay yerine varıp Sultan'ı asilerin elinden kurtarmıştır. Bunun üzerine Sultan Sencer, kendisine "Durumumu nasıl öğrendin?" diye sorunca Atsız, "Rüyamda sizin tehlikede olduğunuzu gördüm ve hiç vakit kaybetmeden geldim" cevabını verdi. Bu ve buna benzer başka olaylardan dolayı Atsız'ın yıldızı parlamaya başladı ve gün geçtikçe daha da güçlendi. (Cüveynî, s. 256).

⁴⁰⁶ Kafesoğlu, *Hârezmşahlar Devleti Tarihi*, s. 44.

⁴⁰⁷ İslâm coğrafyacılarının bazılarına göre Hârizm (Hârezm, Harzem), doğuda Mâverâünnehir, batıda Oğuz Türkleri'nin ülkesi, güneyde Horasan, kuzeyde yine Türk topraklarıyla çevrili bir ülke olarak tanımlanır. (Abdülkerim Özeydin, "Hârizm", *DİA*, XVI, s. 217).

⁴⁰⁸ Cüveynî, s. 256; Faruk Sümer, "Atsız b. Muhammed", *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, 1991, IV s. 91.

⁴⁰⁹ Cüveynî, s. 260; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 340; Erdoğan Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul 2013, s. 73; Sümer, "Atsız b. Muhammed", s. 91.

⁴¹⁰ Cüveynî, s. 256; Sümer, "Atsız b. Muhammed", s. 91; Erdoğan Merçil, "The Hârizmshâhs", *A Short History of Turkish – Islamic States (Excluding the Ottoman State)*, E. Merçil – H. N. Nuhoğlu (Ed.), Turkish Historical Society Printing House, Ankara 1994, s. 153-154.

⁴¹¹ İbrahim Kafesoğlu, *Hârezmşahlar Devleti Tarihi*, TTK, Ankara 2000, s. 47; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, (İkinci İmparatorluk Devri)*, s. 313-314; Ziya Bünyatov, *Hârezmşahlığı ve Enuştekinler Devleti*, (Çev.: Tural Rızayev), İstanbul 2003, s. 5-7; Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 267.

Cend, bu dönemde Sır Derya bölgesi ve Mangışlak yarımadası ile birlikte gayrimüslim topluluklardan olan Kıpçaklar'a karşı yapılan gazalarda en önemli uç şehirlerinden biriydi.⁴¹²

Sultan Sencer ve Atsız arasında 16 Kasım 1138 tarihinde meydana gelen savaşta Atsız ağır bir yenilgi alarak savaş meydanından kaçtı. Ele geçirilen esirlerin canları bağışlanırken Atsız'ın oğlu Atlıg (atlı) yakalanarak, Sultan'ın emri ile öldürüldü. Hârezm'e hâkim olan Sultan Sencer burayı kardeşi Muhammet Tapar'ın oğlu Melik Gıyaseddin Süleymanşah'a vererek⁴¹³ Şubat 1139 tarihinde Merv'e döndü.⁴¹⁴

Sultan Sencer 1139 yılında Horasan'a döndü. Bunu fırsat bilen Atsız ise tekrardan Hârezm'e hareket etti. Hârezm halkı, Süleymanşah idaresindeki askerlerin tavır ve hareketlerinden memnun olmadıkları için Atsız'ın gelmesinden büyük mutluluk duydular. Atsız burada Süleymanşah'ı mağlup ederek yeniden Hârezm'e hâkim oldu. Süleymanşah ise Hârezm'den ayrılarak amcası Sencer'in yanına döndü.⁴¹⁵

1141 yılında Karahıtaylar ve Büyük Selçuklu Devleti arasında meydana gelen Katvan Savaşı⁴¹⁶nda, Büyük Selçuklular ağır bir yenilgi aldılar. Bu savaştan sonra Mâverâünnehir toprakları, Karahıtay ordusu tarafından istila edildi.⁴¹⁷ Sultan Sencer'in mağlubiyet haberini alan Atsız bu durumdan istifade ederek Horasan'ı istila etme girişimlerine başladı. Ekim 1141 tarihinde Serahs'ı, 19 Ekim 1141 tarihinde ise başşehir Merv'i savaşıarak ele geçirdi ve birçok kişiyi kılıçtan geçirerek Selçuklu hazinesine el koydu.⁴¹⁸ Atsız, Merv'de birçok din âlimini öldürürken birçoğunu da Hârezm'e dönerken beraberinde getirmiştir.⁴¹⁹ Ertesi yıl Nişâbü

⁴¹² Müeyyed el-Bağdadî, et-Teveşül ile't-Teşessül, Ahmed Bahmanyâr (Nşr.), Tahran 1315, s. 159; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, (İkinci İmparatorluk Devri)*, II, Ankara 2017, s. 315; Kafesoğlu, *Hârezmşahlar Devleti Tarihi*, s. 47-48; Bünyatov, *Hârezmşahlığı ve Enuştekinler Devleti*, s. 5-7; Osman Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, Ötüken Yaynevi, İstanbul 2014, s. 179; Özaydın, "Cend", s. 360.

⁴¹³ İbnü'l-Esîr, XI, s. 67; Cüveynî, s. 256-257; Kafesoğlu, *Hârezmşahlar Devleti Tarihi*, s. 48; Mehmed Fuad Köprülü, "Harizmşahlar", *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1987, V/1, s. 266-267.

⁴¹⁴ İbnü'l-Esîr, XI, s. 67; Cüveynî, s. 257.

⁴¹⁵ Cüveynî, s. 257; Kafesoğlu, *Hârezmşahlar Devleti Tarihi*, s. 48-49.

⁴¹⁶ Katvan Savaşı hakkında detaylı bilgi için bakınız: Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, (İkinci İmparatorluk Devri)*, s. 323-342; Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 270-276

⁴¹⁷ E. Bretschneider, *Medieval Researches From Asiatic Sources*, I, London 1910, s. 215-216; Michal Biran, *The Empire Of The Qara Khitai in Eurasian History Between China and the Islamic World*, Cambridge 2005, s. 44; Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 274.

⁴¹⁸ Nişâbüri, s. 59; Bünyatov, *Hârezmşahlığı ve Enuştekinler Devleti*, s. 11; Kafesoğlu, *Hârezmşahlar Devleti Tarihi*, s. 54-55.

⁴¹⁹ İbnü'l-Esîr, XI, s. 58; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, (İkinci İmparatorluk Devri)*, s. 337.

şehrini ele geçiren (28 Mayıs 1142) Atsız, hutbelerde Sultan Sencer'in adını kaldırarak kendi adını koydu fakat halk bu durumu kabullenmeyince, Atsız olası bir isyandan çekinerek Sultan Sencer'in adını tekrardan hutbeye koymak zorunda kaldı.⁴²⁰

Bu sıralarda Sultan Sencer büyük uğraşlar sonucu yeni bir ordu kurmayı başarmış ve öncelikle başşehir Merv'e (1142), ardından ise Horasan'ın tamamına hâkim olmuştu.⁴²¹ Horasan'a hâkim olan Sultan Sencer ilk iş olarak Atsız üzerine yürüdü (1143). Birinci Hârezm Seferi'nden büyük bir yenilgi alan Atsız bu defa da savaşmayı göze alamayarak Gürgenç'e çekildi ve burada Sultan Sencer'den af diledi. Sultan Sencer'in kendisini affetmesi üzerine, Sultan'a bağlılığını sunup, Merv'de ele geçirdiği Selçuklu hazinesini geri vermek şartıyla, iki taraf arasında anlaşma yapıldı.⁴²² Atsız bundan sonra Sultan Sencer'e tâbi olarak hüküm sürmeyi kabul etti.⁴²³

Sultan Sencer'e bağlılığını sunan Atsız aynı zamanda eski tutumunu da devam ettirdi ve 540 (Ekim 1145) yılında Cend şehrini ikinci kez zaptetti.⁴²⁴ Sultan Sencer, Atsız'ın bu itaatsizliği karşısında, dönemin ünlü şairlerinden olan Edîb Sâbir'i elçi olarak kendisine gönderdi. Edîb Sâbir, Atsız'ı iknâ edebilmek için uzun süre yanında kaldı. Bu esnada, Atsız'ın Sultan, Sencer'i öldürmek için iki Batınî'yi Horasan'a gönderdiğini öğrenince Batınîleri şeklini şemalini tarif eden bir mektubu Sultan'a gönderdi. Bu mektup sayesinde, Sultan'ı öldürmeye giden Batınîler, Merv şehrinde yakalanarak öldürüldüler. Bunu öğrenen Atsız ise Edîb Sâbir'i Ceyhun nehrine attırdı.⁴²⁵

Sultan Sencer elçisinin öldürülmesi olayını öğrenince çok sinirlendi ve bu durumu Atsız'ın başlattığı yeni bir isyan olarak kabul etti. 542 (1147-48) yılında üçüncü kez sefere çıktı. Yaklaşık yedi ay süren bir muhasaradan sonra Hezârseb Kalesi ele geçirilip, Gürgenç,

⁴²⁰ Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, (İkinci İmparatorluk Devri)*, s. 342; Özgüdenli, *Selçuklular, I*, s. 276.

⁴²¹ İbnü'l-Esîr, XI, s. 58; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, (İkinci İmparatorluk Devri)*, s. 342.

⁴²² Bündârî, s. 251; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 343; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, (İkinci İmparatorluk Devri)*, s. 344; Bünyatov, *Hârezmşâhlığı ve Enuştekinler Devleti*, s. 14; Özgüdenli, *Selçuklular, I*, s. 277.

⁴²³ Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, (İkinci İmparatorluk Devri)*, s. 316; Kafesoğlu, *Hârezmşahlar Devleti Tarihi*, s. 47-48; Özaydın, "Cend", s. 360.

⁴²⁴ Bünyatov, *Hârezmşâhlığı ve Enuştekinler Devleti*, s. 15-17; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 277.

⁴²⁵ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 343-344; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, (İkinci İmparatorluk Devri)*, s. 345-345; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 277.

Selçuklular tarafından kuşatıldı. Bu durum karşısında çaresiz kalan Atsız, barış isteğinde bulundu. Sultan Sencer, karşısına çıkıp itaat etmesi şartıyla isteğini kabul edeceğini bildirdi. 12 Muharrem 543 (2 Haziran 1148) tarihinde yapılan görüşmede Atsız, itaatini sundu ancak Sultan'ın karşısında atından inmediği gibi yeri de ödmedi. Yalnızca başını eğmekle bu itaati sundu. Bu hürmetsizliğe rağmen Sultan Sencer savaşmaya gerek duymamış ve Cend şehri, Hârezmşahlar'ın elinden çıkıp Selçuklular'ın kontrolüne geçince, Sultan buradan ayrılarak başşehir olan Merv'e geri döndü.⁴²⁶

Atsız, bundan sonraki süreçte kuzeye ve doğuya doğru genişleme siyasetini yeniden ele aldı ve ilk iş olarak Sultan Sencer karşısında başarısız olmasının en büyük sebeplerinden biri olarak gösterilen Cend havalisine yöneldi. Bu sırada Cend'in hakimiyeti, Karahanlılar'dan Arslan Han Muhammed'in torunu olan Kemâleddin b. Arslan Han Mahmud'un elindeydi ve Atsız'ın Kemaleddin ile arası çok iyidi. Atsız, Kemâleddin ile bir anlaşma yaparak 1152 yılında Kıpçaklar'ın ülkesine (Suğnak) karşı birlikte bir sefer yapmaya karar verdiler. Atsız hareket edip Cend'e yaklaşmış bu şehrin etrafındaki birçok bölgeyi fethettikten sonra 547 yılının Muharrem (Nisan – Mayıs 1152) ayında Cend üzerine yürüdü. Kemâleddin, Atsız'ın yaklaştığını öğrenince korkup kaçtı.⁴²⁷ Atsız, Kemâleddin'in kaçtığını öğrenince, emrindeki adamlarından bir grubu kendisine gönderip canına ve malına dokunmayacağını söyleyerek

⁴²⁶ Bündârî, s. 248; Bünyatov, *Hârezmşâhlığı ve Enuştekinler Devleti*, s. 15-17; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 344; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, (İkinci İmparatorluk Devri)*, s. 347-350; Sultan Sencer'in büyük zorluklar içinde Hârezm'e yapmış olduğu seferlerin tek olumlu yanı, Atsız'ın içinde bulunacağı her isyan hareketinde, Selçuklu ordusunun karşısında olacağını göstermektir. Bundan gerekli dersi çıkararak Atsız, bundan sonraki süreçte (Sultan Sencer'in Oğuzlar'ın elinde tutsak olduğu dönem de dahil olmak üzere) Selçuklular'a karşı doğrudan bir harekete cesaret edememiştir. Atsız, 9 Cemâziyelâhir 551 (29 Temmuz 1156) tarihinde Sultan Sencer'e bağlı muhtar bir vali olarak vefat etti. (Mehmed Fuad Köprülü, "Hârizmşâhlar", *İA*, MEB, İstanbul 1987, V/1, s. 268; Allahyâr Hil'atberî – Mahbûbe Şerefî, *Tarih-i Hârezmşâhiyân*, Tahran 1381 / 2002, s. 21; Kafesoğlu, *Hârezmşahlar Devleti Tarihi*, s. 72; Ghulam Rabbani Aziz, *A Short History of Khwarazmshhs*, Karachi 1978, s. 10; Bünyatov, *Hârezmşâhlığı ve Enuştekinler Devleti*, s. 27; Abdülkerim Özyayın, "Hârezmşahlar Devleti", *Türkler Ansiklopedisi*, IV, Hasan Celâl Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca Ed.), Ankara 2002, s. 886; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 278).

⁴²⁷ Cüveynî, s. 260; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 344; Mehmet Altay Köymen'in bildirdiğine göre, Atsız, putperest Kıpçakların payitahtı olan Suğnak şehrine yapacağı sefere Kemâlüddin'in katılmasını istedi. Kemâlüddin de bu isteği kabul etti. Ancak Atsız, Cend şehrine yaklaşıncı (Muharrem 547 / Nisan 1152), Kemâlüddin bu seferin Suğnak şehrine değil de doğrudan kendisine yapıldığını anladı ve etrafındakilerle birlikte Cend şehrinde kaçtı. (Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, (İkinci İmparatorluk Devri)*, s. 352).

yanına getirtti. Ancak Atsız, verdiği bu sözde durmadı ve Kemâleddin'i hapsedtirdi. Kemâleddin ölümüne kadar hapiste kaldı.⁴²⁸

Atsız'ın ordusu bazı zorluklardan dolayı başka bölgelerde meşgul oldukları esnada Cend şehri âsiler tafaından zaptedilmiştir. Ancak Atsız geri dönerek Cend şehrindeki âsileri bertaraf edip, burayı yönetmesi için veliaht olan oğlu *Ebu'l-Feth İl Arslan*'ı vali olarak gönderdi.⁴²⁹ Bundan sonraki dönemlerde Hârezmşahlr, veliaht olan evlatlarını Cend şehrine vali olarak göndermeyi gelenek haline getirdiler. *Ebu'l-Feth İl Arslan*'dan sonra bu göreve *Alâeddin Tekiş* getirildi. Atsız'ın 527 (1133) ve 547 (1152) yıllarında düzenlemiş olduğu seferlerinden sonra, 591 (1195) yılında Alâeddin Tekiş, 606 (1209) yılında ise Alâeddin Muhammed, Kıpçaklar üzerine düzenlemiş oldukları seferlerde Cend şehrini bir üs olarak kullandılar.⁴³⁰

2.1.8. Cend'de Moğol Hakimiyeti

X-XII. yüzyıllarda Moğol asıllı kabileler tarafından Kuzey Çin ile İç Asya'da Curcen, Kitan ve Karahitaylar gibi devletler kuruldu ve XIII. yüzyılın başlarında Timuçin'in kurmuş olduğu Moğol İmparatorluğu, dünya tarihinde önemli rol oynamaya başladı.⁴³¹

Timuçin, uzun mücadelelerin ardından bütün Moğol aşiretlerini tek bir devlet çatısı altında toplamayı başardı. 1206'da Cengiz (Çingiz) Han⁴³² unvanını aldıktan sonra 1209 yılına kadar sırasıyla, 1207 yılında Kırgız hükümdarına bir elçi göndererek kendisine tâbi olmasını istedi. Kırgız hükümdarı da Cengiz Han'a ak renkli doğan kuşu göndererek bağlılığını bildirdi. 1208 yılında Merkitler üzerine yürüyerek onları mağlup etti. 1210 yılında Tangutlar üzerine yürüdü ve Tangutlar'da kendisine tâbiyetini bildirdi. 1211 yılında Karluk Arslan Han, Cengiz Han'a tâbiyetini bildirdi. 1212-1214 yılları arasında Cengiz Han, ard arda dört kez Hitay

⁴²⁸ Cüveynî, s. 260; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 344; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, (İkinci İmparatorluk Devri)*, s. 352.

⁴²⁹ Cüveynî, s. 261; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 345.

⁴³⁰ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 345, 370; Özyaydın, "Cend", s. 360.

⁴³¹ Osman Gazi Özgüdenli, "Moğollar", *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, 2005, XXX, s. 225.

⁴³² Moğolların gizli tarihinin 123. kısmında Cengiz'e "han, kağan" unvanının verildiği gerçektir. (*Moğolların Gizli Tarihi*, I, (Çev.: Ahmet Temir), TTK, Ankara 2010, s. 57-58; İlyas Kamalov, *Moğolların Kafkasya Politikası*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2003, s. 14; Dinçer Koç, "Cengiz Han Sonrasında Moğollar", *Türk-Moğol Tarihi (Bozkırın Avazı)*, Kürşat Yıldırım (Ed.), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2018, s. 151.

ülkesine girerek kendisine bağladı. 1215 yılında Balasagun taraflarına gönderdiği orduları sayesinde bu bölgeyi hakimiyeti altına aldı. 1217 yılında ordularını, Merkitler ve Tumatlar üzerine yolladı. Daha sonra oğullarında Cuci'yi Kırgız ülkesine göndererek burayı hakimiyeti altına aldı.⁴³³

Cengiz Han, 1219 yılının sonbaharında İrtiş Suyu kıyılarından hareket ederek Tajik⁴³⁴ İli üzerine yürüdü. Hiçbir zorlukla karşılaşmadan Seyhun kıyısından Otrar yakınlarına geldi ve Maverâünnehir'i ele geçirmenin planlarını hazırladı. Bu sırada Maverâünnehir'deki şehirlere birçok Arap ile Acem yerleşmişti ve Moğol ordularının burayı istilası sırasında, buralar gelişmiş ve bakımlıydı.⁴³⁵

Cengiz Han, Maverâünnehir'e gelince ordusunu 4'e ayırdı. Oğulları Çağatay ve Ögedey'i birinci kıta ile Otrar muhasarasına, büyük oğlu Cuci'yi ikinci kıta ile Cend'e, üçüncü kıtayı Benâket üstüne, kendisi de merkez ordusuyla birlikte Buhara üzerine yürüdü.⁴³⁶

Otrar, zorlanmadan ele geçirildi ve şehrin valisi de idam edildi. 1220 yılının başında sırasıyla Buhara, Semerkand, Hocend ve devrin önemli kültür ve ticaret merkezi olan Ürgenç alındı.⁴³⁷

1220 yılında Cuci komutasındaki Moğol orduları Cend şehrine yaklaşınca, Vali Kutluk Han, geceleyin şehirden kaçarak gitti. Cuci, Cin Timur adlı birini göndererek Cend şehrindeki insanları teslim olmaya davet etti. Ancak valisi kaçmış olan bu şehirdeki insanlar birbirleriyle anlaşmazlığa düşerek ne yapacaklarını bilmediler. Cin Timur elçi olduğunu söyleyince onu

⁴³³ *Moğolların Gizli Tarihçesi*, (Çev.: Mehmet Levent Kaya), Kronik Yayınları, İstanbul 2018, s. 82; Jean Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2001, s. 175; Mustafa Kafalı, "Cengiz Han", *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, 1993, VII, s. 367-368; Özgüdenli, "Moğollar", s. 225.

⁴³⁴ "Eski İraniler Araplara Tazî derlerdi. Suriyeliler Araplara Tazî, Ermeniler Araplara Dajik derlerdi. İran ile hem hudut olan Türkler de araplara dedikleri Tajik kelimesini Acemlerden almışlardır. Araplar, İran'ı ve Maverâünnehr'i fethedince, Türkler buralara da Tajik İli dediler. Çünkü buralar da Arapların oluyordu. Türkler gibi Moğollar da Müslümanlara Tajik dediler. Arap gayri millete Acemderse, Türk de gayri millete Tajik derdi." (Abraham Constantin Mouradgea D'ohsson, *Moğol Tarihi*, Ekrem Kalan (Haz.), IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2014, s. 99).

⁴³⁵ D'ohsson, s. 99-100; Kamalov, *Moğolların Kafkasya Politikası*, s. 15; Kafalı, "Cengiz Han", s. 268.

⁴³⁶ Cüveynî, s. 121; Abû'l-Farac, II, s. 496; D'ohsson, *Moğol Tarihi*, s. 100; Abdulkadir Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2017, s. 69.

⁴³⁷ İlyas Kemaloğlu, "Büyük Moğol İmparatorluğu", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, Hayrunnisa Alan – İlyas Kemaloğlu (Haz.), Ötüken Yayınları, İstanbul 2016, s. 35; Moğol-Hârezmşah ilişkileri, özellikle de Celaledin Hârezmşah'ın mücadelesi için bakınız: (Minhâc-ı Sirâc el-Cüzcanî, *Tabakât-ı Nâsiri (Moğol İstilasına Dair Kayıtlar)*, (Çev.: Mustafa Uyar), Ötüken Yayınları, İstanbul 2016, s. 55-102.

öldürmeyi düşündüler ancak Cin Timur, Suğnak şehrinin hazin sonunu anlatıp, Moğollar'ı Cend şehrinde geri çekeceğini vaadetti.⁴³⁸

Cend ahalisinin bu olaylar karşısındaki tepkileri, şehrin kapılarını kapayıp içeri kapanmak oldu. Ancak bir süre sonra Moğol orduları gelip merdivenler kurarak şehrin duvarlarını aştılar ve şehrin içine girdiler. Şehir halkını şehrin dışındaki ovalara kovdular. Bunu yapmalarındaki amaç şehri daha kolay yönetmekti. Daha sonra Cin Timur'a karşı kötü söz söylemiş olanlar öldürüldü. 9 gün boyunca şehir Moğol orduları tarafından yağmalandı ve bu süre zarfında şehir halkı ovalarda kalmak zorunda kaldı. Gürgenç'e yaptığı seferlerde Cend'i bir üs olarak kullanan ve ertesi yıl şehirden ayrılarak Hârezm üzerine yürüyen Cuci, Cend'e vali olarak, Cengiz Han'ın sadık taraftarlarından Buharalı Ali Hoca'yı bıraktı. Ali Hoca ölümüne kadar bu görevi sürdürdü.⁴³⁹ XIV. yüzyıldan sonra ise kaynaklarda Cend şehri hakkında herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır.

⁴³⁸ D'ohsson, s. 101; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 426.

⁴³⁹ D'ohsson, s. 101; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 427; Özeydin, s. 360.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3.1. CEND'DEKİ MİMARİ YAPILAR

Cend şehri kuruluş itibariyle üç bölümden meydana gelir. Bunlar iç kale (kuhendaz), dış kale (şehristan) ve rabat bölümleridir. İç kalede bir adet camii, saraya benzeyen büyük bir yapı ve Selçuk Bey'e ait olduğu düşünülüp halk arasında, yalnız kaldığı için *Karaovul (bekçi) Munarası* olarak adlandırılan bir türbenin kalıntısı bulunmaktadır.⁴⁴⁰ (Foto. 1-9).

Şehrin dış kalesinin kalın sur ile çevrili olduğu anlaşılmaktadır ve kerpiçten yapılmış olan bu sur'un temelleri günümüzde halen görülmektedir (Foto. 1, 10). İç kale ve dış kale arasında kalan alanda çok sayıda yapı kalıntısına rastlanmaktadır. Bunlar arasında temelleri kerpiçten olan ve yarısına kadar yıkık duvarları ayakta olan bir yapının hamam olduğu tahmin edilmektedir (Foto. 11). Bunun yanı sıra çok sayıda, kare planlı kerpiç ve tuğlalarla yapılmış yapılar mevcuttur. Tuğlaların bir kısmı çevreye dağılmış vaziyettedir ve çevreye dağılmış olan bu tuğlaların ölçüleri 24 x 24 x 5 cm'dir (Foto. 12). Bunlara ek olarak henüz duvarlarının bir kısmı ayakta olan üç adet türbe bulunmakta fakat bu yapıların hiçbiri sağlam vaziyette değildir (Foto. 13-16). Çevreye dağılmış, parçalanmış halde olan firuze renkli çini parçaları ile firuze renkli ve tek renk yeşil sırlı seramikler, tek renk yeşil sırlı kandiller ve günümüze bir kısımları sağlam gelebilmiş seramik buluntulardan döneminde yapıların bazılarının çinilerle süslendiği anlaşılmaktadır. Jalagaş müzesinde sergilenen madeni kandil, kılıç ve kama parçaları ve paslı paralar, bölgede yapılacak olan kazı çalışmaları neticesinde pek çok küçük buluntunun ortaya çıkarılabileceğini göstermektedir.⁴⁴¹ (Foto. 17-21)

Çok geniş bir alana yayılan rabatın, şehrin güney tarafında yer alan Sır Derya nehrine kadar uzandığı tahmin edilmektedir. Rabat'ta birçok yapı kalıntısı ve iç kalenin de yaklaşık olarak 3-4 km. batısında bir kervansaray bulunmaktadır.⁴⁴² (Ş 1, 10, 22-24

⁴⁴⁰ Bekir Deniz, "Kazakistan'da İpek Yolu Üzerinde Bulunan Bazı Oğuz Şehirleri", *İpek Yolunda Türk Kültür Mirası*, Türk Yurdu Yayınları, Ankara 2014, s. 398; Deniz, "Kazakistan'daki Cend", s. 223.

⁴⁴¹ Deniz, "Jand City in Kazakhstan and its Caravanserai", s. 32; Deniz, "Büyük Selçuklu Devletinin Kurulduğu Şehir: Cend", s. 199.

⁴⁴² Deniz, "Jand City in Kazakhstan and its Caravanserai", s. 32; Deniz, "Kazakistan'da İpek Yolu Üzerinde Bulunan Bazı Oğuz Şehirleri", s. 399; Deniz, "Kazakistan'daki Cend", s. 224.

3.1.1. Camiler

3.1.1.1. Ulu Cami

Ulu Camii olarak adlandırılan bu yapı İç Kale’de Selçuk Bey’in türbesinin bulunduğu yerin güneybatısındadır. Bölgede bulunan Jalagaş Avdanı müzesi yetkililerince ise burası medrese olarak tanımlanmaktadır. Ancak Türk şehir geleneğine bakıldığında zaman, medreseler İç Kale’de değil, Dış Kale (şehristan) sınırları içerisinde inşa edilmektedir. Bu yapının henüz kazısı yapılmadığı için şimdilik camii olarak kabul etmek doğru olacaktır.⁴⁴³

Kerpiç malzeme ile düz bir alan üzerine inşa edilmiş olan bu yapı günümüzde yıkık durumdadır. Bu yapının kalıntılarından yola çıkılarak, ön tarafında bir avlusunun olduğu anlaşılmaktadır. Kitabesi mevcut olmayan bu yapının inşa malzemesine bakılarak X-XIII. yüzyıllarda yapıldığı söylenebilir.⁴⁴⁴ (Foto. 2, 4).

3.1.2. Türbeler

Günümüzde çok az kısımları sağlam gelmiş üç adet isimsiz türbe bulunmaktadır. Bu türbeler kare plânlı olup, üzerleri kubbe örtülü yapılardır. Bölgede Oğuz Yabgu dönemine ait olan şehirlerde iki adet türbe vardır. Bunlardan birincisi, isimsiz türbe adıyla tanıtılan tek kubbeli türbelerle benzerlik göstermektedir. İkinci grup türbelere ise bölge halkı “munara” adını vermişlerdir ve bu yapılar oldukça gösterişlidir. Cend şehrinde, Aral Gölü’ne ortalama 400 km. sonra, Oğuz Yabgu dönemine ait türbelerin varlığına da rastlanmaktadır. Bu yapıların bilinen örnekleri arasında, *Uzuntam Munara Türbesi*, *Saraman Hoca Munara Türbesi* ve *Begim Ana Türbesi* gösterilebilir. Minareye benzer şekilde yüksek olan bu türbelerin de kerpiç malzemeyle yapıldığı görülmektedir. Yuvarlık plânlı olan bu yapıların Kızılorda Müzesi kayıtlarında VIII-XI. yüzyıllara tarihlendirilmiştir.⁴⁴⁵

⁴⁴³ Bekir Deniz, “Kazakistan’daki Cend”, *Selçuklu Tarihi Kültür ve Medeniyet (Bildiriler)*, I, TTK, Ankara 2014, s. 224; Deniz, “Büyük Selçuklu Devletinin Kurulduğu Şehir: Cend”, s. 200.

⁴⁴⁴ Deniz, “Büyük Selçuklu Devletinin Kurulduğu Şehir: Cend”, s. 200.

⁴⁴⁵ Oğuzların, Aral Gölü ve çevresine VIII. yüzyılda geldikleri düşünüldüğünde, söz edilen türbelere atfedilen tarihlendirme oldukça uygun görünmektedir. (Deniz, “Büyük Selçuklu Devletinin Kurulduğu Şehir: Cend”, s. 207).

3.1.2.1. Anonim Türbe 1

Dış Kale (şehiristan)'de bulunan bu yapı, Selçuk Bey'in türbesinin yaklaşık olarak bir kilometre güneybatı kısmındadır (Foto. 13). Kerpiç malzemeyle yapılmış olan bu yapı çöl içinde düz bir alanda inşa edilmiştir. Kerpiçler 35 x 15 x 6 cm. boyutlarındadır. Günümüzde sadece doğu ve batı duvarlarının çok az bir kısmı ayakta olan bu yapı yıkık durumdadır. Şu an ki şekliinden anlaşıldığı kadarıyla kare planlıdır. Yapının üst örtüsü yıkık olmasına rağmen plân şekliinden anlaşıldığı kadarıyla, döneminde kubbeyle örtülüdür.⁴⁴⁶ (Şekil 1)

Kitabesi bulunmayan bu yapı, Jalagaş Müzesi yetkililerince XI-XIII. yüzyıla konumlandırılarak, Büyük Selçuklu döneminde inşa edilen bir yapı olduğu söylenmektedir.⁴⁴⁷

3.1.2.2. Anonim Türbe 2

Bu türbe Dış Kale'de bulunmakta olup, Selçuk Bey'in türbesinin bulunduğu alanın yaklaşık 500 m. batısında kalmaktadır. Kerpiç malzemeyle yapılmış olan bu yapı düz bir alanda, makiler arasında yer almaktadır. Kerpiçlerin ölçüleri 43 x 30 x 8 cm'dir. Günümüzde kuzeybatı duvarının bir parçası ile güney ve güneydoğu duvarının bir bölümü ayakta olan bu yapının büyük bir bölümü yıkılmış haldedir. Kalan kısımlarından anlaşıldığı kadarıyla, girişinin güney taraftan sağlandığı ve giriş kısmının ön tarafında dışarıya doğru taşkıntı yapan bir taç kapının var olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁴⁸ (Foto. 14-15).

Kare planlı (Şekil 2) olarak inşa edilen bu yapının üzeri, yaklaşık 80 cm. kalınlığındaki duvarların taşıdığı bir kubbe ile örtülüdür. Geçiş sistemi yıkıldığı için belli olmayan bu kubbenin içerisi toprak yığını halindedir.⁴⁴⁹

⁴⁴⁶ Deniz, "Kazakistan'daki Cend", s. 224-225; Deniz, "Büyük Selçuklu Devletinin Kurulduğu Şehir: Cend", s. 200.

⁴⁴⁷ Cend şehrine giderek araştırma yapan Prof. Dr. Bekir Deniz'de Jalagaş müzesi yetkililerince belirtilen görüşe katılmaktadır. (Deniz, "Kazakistan'daki Cend", s. 225; Deniz, "Büyük Selçuklu Devletinin Kurulduğu Şehir: Cend", s. 200.)

⁴⁴⁸ Deniz, "Büyük Selçuklu Devletinin Kurulduğu Şehir: Cend", s. 201.

⁴⁴⁹ Deniz, "Kazakistan'daki Cend", s. 225; Deniz, "Büyük Selçuklu Devletinin Kurulduğu Şehir: Cend", s. 201.

Kitabesi bulunmayan bu yapı, Jalagaş Müzesi yetkililerince XI-XIII. yüzyıla konumlandırılarak, Büyük Selçuklu döneminde inşa edilen bir yapı olduğu söylenmektedir.⁴⁵⁰

3.1.2.3. Anonim Türbe 3

Selçuk Bey'in türbesinin yaklaşık bir kilometre batısında olan bu yapı Dış Kale'de yer almaktadır. Çöl ortasında, düz bir alanda bulunan bu yapı kerpiç malzemeyle inşa edilmiştir. Yerden yaklaşık 1 m. yükseklikte bulunan duvarları günümüzde halen sağlamdır. Enine dikdörtgen planlı olan bu yapının üst örtüsü çökmüş haldedir. Bu nedenle de halk arasında burası "çökük yapı" anlamında "mortuk" olarak tanınmaktadır (Foto. 16). Yapıya üst taraftan bakıldığı zaman yan yana iki tonoz ile örtülü halde imiş gibi görünmektedir. Bu yüzden plânda üst örtü tonoz şeklinde gösterilmiştir.⁴⁵¹ (Şekil 3)

Kitabesi bulunmayan bu yapı, Jalagaş Müzesi yetkililerince XI-XIII. yüzyıla konumlandırılarak, Büyük Selçuklu döneminde inşa edilen bir yapı olduğu söylenmektedir.⁴⁵²

3.1.2.4. Selçuk Bey Türbesi

İç Kale'de bulunan bu yapı İç Kale'yi kuşatan sur duvarlarının bitişiğinde olup, şehrin merkezindedir. Halk arasında "ıssız yeri bekleyen yapı" anlamına gelen "Karaovul Munarası (bekçi munara-türbesi)" diye adlandırılmaktadır (Foto. 7-9). Düz bir alan üzerine kurulan bu yapının güney tarafında "saray" olarak adlandırılan bir bina ve "medrese" adı verilen camiye benzeyen bir başka yapı daha mevcuttur.⁴⁵³

Kerpiç malzeme ile inşa edilen bu yapının çok sert olduğu görülmektedir. Bunun nedeni ise kerpicin çevrede bulunan makilerin dalları ile karıştırılarak yapılmış olmasıdır. Kerpiçlerin yaklaşık olarak 33 x 25 x 5 cm. ölçülerinde olduğu görülmektedir. Duvarları 2 m. kalınlığında olan bu yapının şu an ki haliyle dış yüksekliği 15 m., iç yüksekliği ise (4 metrelik çöküntü hariç

⁴⁵⁰ Cend şehrine giderek araştırma yapan Prof. Dr. Bekir Deniz'de Jalagaş müzesi yetkililerince belirtilen görüşe katılmaktadır. (Deniz, "Kazakistan'daki Cend", s. 225; Deniz, "Büyük Selçuklu Devletinin Kurulduğu Şehir: Cend", s. 201).

⁴⁵¹ Deniz, "Büyük Selçuklu Devletinin Kurulduğu Şehir: Cend", s. 201.

⁴⁵² Cend şehrine giderek araştırma yapan Prof. Dr. Bekir Deniz'de Jalagaş müzesi yetkililerince belirtilen görüşe katılmaktadır. (Deniz, "Büyük Selçuklu Devletinin Kurulduğu Şehir: Cend", s. 201).

⁴⁵³ Deniz, "Kazakistan'daki Cend", s. 226; Deniz, "Büyük Selçuklu Devletinin Kurulduğu Şehir: Cend", s. 202.

tutularak) 7 m.'dir. Yapının üst örtüsü yıkık olup, yerden yukarıya doğru daralarak yükselmektedir.⁴⁵⁴

Yuvarlak plânlı (Şekil 4) olan yapının iç çapı 5.75 cm.'dir. Günümüzde güney ve kuzey kısımlarında bulunan duvarlarının bir bölümü sağlam halde olan bu yapının diğer bölümleri tamamen yıkık haldedir. Yapının içerisi zeminden yaklaşık 4 m. yüksekliğinde kerpiç-toprak çöküntüsü ile doludur. Bu çöküntü büyük ihtimalle yapının üst örtüsünün ve kendi duvarlarının çöküntüsüdür. Kitabesi bulunmayan bu yapının, Jalagaş Müzesi yetkililerince Selçuklu Devleti'nin kurucusu olan Selçuk Bey'e ait olduğunu söylemektedirler.⁴⁵⁵

3.3. Saraylar

3.3.1. Cend Sarayı

Çöl ortasında, düz bir alan üzerine inşa edilen bu saray, İç Kale'de Selçuk Bey'in türbesinin bulunduğu alanın 3-4 km. batı kısmında bulunmaktadır (Foto. 22-24). Enine dikdörtgen plânlı olan bu yapı 22 x 24 x 8 cm. ölçülerine sahip kerpiç malzemeler ile inşa edilmiştir. Üst örtüsü çökmüş olan bu yapının, duvarları yerden yaklaşık bir metre yükseklikte olup, duvarları sağlamdır. Yapı, ortasından geçen bir koridorla ikiye bölünmüş gibi görünmektedir. Başlangıç kısımlarında birer girişleri bulunan bu kordior doğu-batı yönlü uzanmaktadır. Yıkık haldeki girişlerden doğuda olanın, ana giriş olduğu düşünülmektedir. Batı taraftaki girişin önünde, avlu duvarıyla çevrili olup, bahçe görünümü veren bir kalıntı vardır. Yapının iki bölümünde de, orta kısımda bulunan koridora açılan, birbirine geçmeli birçok oda mevcuttur (Şekil 8).⁴⁵⁶

Jalagaş Müzesi yetkililerince, Selçuk Bey'in mezarı olduğu iddia edilen, kitabesi olmayan bu yapı X-XI. yüzyıla tarihlendirilmektedir.⁴⁵⁷

⁴⁵⁴ Deniz, "Kazakistan'daki Cend", s. 226; Deniz, "Büyük Selçuklu Devletinin Kurulduğu Şehir: Cend", s. 202.

⁴⁵⁵ Deniz, "Büyük Selçuklu Devletinin Kurulduğu Şehir: Cend", s. 202; Selçuk Bey'e ait olduğu söylenen bu türbe, yuvarlak plânlı ve yüksek inşa edilmesi bakımından, Orta Asya'da bulunan Oğuz Yabgu dönemine ait türbeler ile benzerlik göstermektedir. Bu türbe gerçekten Selçuk Bey'e ait ise, Selçuk Bey'in 900-1007 tarihleri arasında yaşadığı kabul edilmektedir. (Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, I, s. 34). Dolayısıyla türbenin de bu yıllarda inşa edilmiş olma ihtimali yüksektir.

⁴⁵⁶ Deniz, "Kazakistan'daki Cend", s. 228; Deniz, "Büyük Selçuklu Devletinin Kurulduğu Şehir: Cend", s. 205.

⁴⁵⁷ Prof. Dr. Bekir Deniz'in aktardığına göre, bu bilgiyi 27.08.04 tarihinde, Jalagaş Müzesi asistanlarından *Ahmed Tiloşlief* şifahen vermiştir. Prof. Dr. Bekir Deniz'de inşa malzemesi ve diğer yapılarla olan benzerliğini göz önünde

3.4. Kervansaraylar

3.4.1. Cend Kervansarayı

Şehrin dışında, Rabat'ta yer alan bu yapı, Selçuk Bey'in türbesinin yaklaşık 3-4 km. batı tarafında yer almaktadır. İki bölümden meydana gelen bu yapı çöl ortasında, düz bir alanda inşa edilmiştir. Birinci bölüm, bugünkü mevcut kalıntının önünde, günümüzde toprak hizasına kadar yıkılmış, dikkatli bakıldığı zaman temel izleri görülen bir avludan oluşur. İkinci bölüm ise bu avlunun ardındaki kısımdır. Ön taraftaki bölüm 25 x 35 m. ölçülerinde olup, yıkıntısı incelendiği zaman doğu yönüne bakan, bir taç kapısının olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁵⁸ Kazak arkeologlar ise yapının ön kısmının olmadığı görüşünü savunmaktadırlar.⁴⁵⁹ (Şekil 5-6).

İkinci bölüm 32 x 22 x 8 cm. ölçülerinden oluşan kerpiç malzemeyle inşa edilmiştir. Oldukça yıkık halde olan bu yapı dikdörtgen şeklinde bir plâna sahiptir (Şekil 6-7). Dışarıya doğru taşkıntı yapan bir kapı mevcut olup, bu yapının sağ ve sol tarafında ikişer adet oda mevcuttur. Girişleri tahminen yapının içinden sağlanan bu odaların, kalıntılardan anlaşıldığı kadarıyla, döneminde, geçişleri pandantiflerle sağlanan kubbelerle örtülüydü. Kapının ardında büyük bir eyvan, eyvanın gerisinde ise ikinci bir taç kapı bulunmakta ve bu ikinci taç kapı ile yapının içine girilmekteydi.⁴⁶⁰

Yapının ortasında kareye yakın dikdörtgen planlı, üstü açık bir avlu mevcuttur. Bu avlunun güney ve kuzey taraflarında dörder adet eyvan mevcuttur. Bu eyvanlar, orta kısımlarında bulunan bir kemerle iki bölüme ayrılmıştır. Ön tarafta bulunan bölümler tonoz, arka taraflardaki kare mekânlar ise kubbe örtülüdür. Çoğunlukla yıkılmış halde olan bu bölümlerdeki kubbe geçişlerinin pandantiflerle sağlandığı görülmektedir. Avlunun batı kısmında kalan bölümde ise üzeri kubbeyle örtülü olan beş oda bulunmakta ve bu odalar bir

bulundurarak aynı tarihlerde inşa edildiği fikrine katılmaktadır. (Deniz, "Büyük Selçuklu Devletinin Kurulduğu Şehir: Cend", s. 205).

⁴⁵⁸ Deniz, "Jand City in Kazakhstan and its Caravanserai", s. 32; Deniz, "Büyük Selçuklu Devletinin Kurulduğu Şehir: Cend", s. 203.

⁴⁵⁹ K. M. Baypakov – D. A. Voyakin-A. A. Ummarhodjiev, "Arheologiceski İssledovaniya Gorodişa Djan-Kala V Priararale", *Habarlar/İzvestia*, Kazakistan Respublikası Uttuk Glim Akademiyası, Ceria Obçestvennih Nauk, I, 2010, (Rusça), Almatı Nauk 2010, 107; Deniz, "Kazakistan'daki Cend", s. 227.

⁴⁶⁰ Deniz, "Jand City in Kazakhstan and its Caravanserai", 33; Deniz, "Kazakistan'daki Cend", s. 227; Deniz, "Büyük Selçuklu Devletinin Kurulduğu Şehir: Cend", s. 203.

duvarla ayrılmıştır. “Mihmanhane” (misafirhane) olarak adlandırılan bu bölümdeki kubbelerin geçişleri de, yapının diğer bölümlerindeki kubbelerde olduğu gibi pandantiflerle sağlanmıştır. Günümüzde batı duvarının orta kısmında, üçüncü odanın iç tarafında bir açıklık görülmektedir. Bu yapının iç ve dış tarafında herhangi bir süsleme yoktur.⁴⁶¹ (Şekil 6-7).

İnşa kitabesi olmayan bu yapı incelendiği zaman, plân şeması olarak, Büyük Selçukluların Maverâünnehir’de, Anadolu Selçukluların ise Anadolu’da inşa etmiş oldukları, hem açık hem kapalı kısmı bulunan ve iki bölümden meydana gelen kervansaraylara benzemektedir. Nişabur ve Merv arasında bulunan *Ribat-ı Şerif (1114-1115)* (Şekil 9)⁴⁶² ile Merv-Hârezm yolu üzerinde bulunan ve XI-XII. yüzyıla tarihlendirilip, Karahanlılar dönemine ait olan *Ode Morguen Kervansarayı* ve *El Asker Kervansarayı* ile benzerlik göstermektedir. Ode Morguen Kervansarayı ile ortak bir başka yönü ise arka cephesinde bir kapısının bulunmasıdır (Şekil 10).⁴⁶³ 1206 yılında Konya-Beyşehir yolunda inşa edilen Kızılören Hanı ve XIII. yüzyılda II. Gıyaseddin Keyhüsrev döneminde Burdur-Antalya arasında inşa edilen Kırkgöz Hanı, plân bakımından Cend kervansarayı ile büyük benzerlik göstermektedir.⁴⁶⁴ Anadolu’daki yapıların öncüsü olarak kabul edilebilecek Cend kervansarayı, inşa malzemesi ve plân özelliği göz önünde bulundurularak X-XIII. yüzyıla tarihlendirilebilir.⁴⁶⁵

⁴⁶¹ Deniz, “Jand City in Kazakhstan and its Caravanserai”, s. 33; Deniz, “Kazakistan’daki Cend”, s. 227; Deniz, “Büyük Selçuklu Devletinin Kurulduğu Şehir: Cend”, s. 204.

⁴⁶² Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı*, Remzi Kitabevi, 5. Basım, İstanbul 1999, s. 87.

⁴⁶³ İnci Kuyulu, “Anadolu Selçuklu Kervansarayları ile Orta Asya Kervansaraylarının Karşılaştırılmasına Yönelik Bir Deneme”, *Sanat Tarihi Dergisi*, VIII, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, İzmir 1996, s. 53.

⁴⁶⁴ Aslanapa, *Türk Sanatı*, 170, s. 171.

⁴⁶⁵ Deniz, “Jand City in Kazakhstan and its Caravanserai”, s. 35; Deniz, “Kazakistan’daki Cend”, s. 228; Deniz, “Büyük Selçuklu Devletinin Kurulduğu Şehir: Cend”, s. 204-205.

SONUÇ

Orta Asya'da, Sır Derya boyunda bulunan Cend şehri tarihte önemli bir yer tutmaktadır. Öyle ki Oğuz Yabgusu bu şehirde oturuyordu. Hârizmşahlar devrinde bu şehir, Orta Sır Derya mecrası ve Mangışlak yarımadası ile birlikte gayri müslim Kıpçaklar'a karşı yapılan gazâlarda en önemli uç şehirlerinden biri olmuştur. Öyle ki 591'de (1195) Alâeddin Tekiş, 606 (1209) yılında da ise Alâeddin Muhammed Kıpçaklar'a karşı düzenledikleri seferlerde burayı bir üs olarak kullanmışlardır.

Çalışmamızın I. bölümünde, Cend bağlamında Sır Derya bölgesinin coğrafi durumunu ele alıp, bu bölgedeki akarsular, dağlar çöller ve yine bu bölgeden geçen İpek Yolu hakkında kısaca bahsettik. Ayrıca yine bu bölgedeki şehirlerin kuruluşu hakkında bilgi verip, M.Ö. ve M.S. kurulmuş olan devletlerden, konunun dışına çıkmadan bahsettik. Bu bölümde ayrıca, Sır Derya bölgesindeki şehirlerin kuruluşuna genel bir göz atıp, asıl konumuz olan Cend şehrinin kuruluşu ve coğrafi konumu hakkında bilgiler verdik.

Tezimizin II. bölümünde Cend şehrinin siyasî tarihini anlattık. Bu bağlamda bölgede egemenlik kurmuş olan Oğuz Yabguluğu, Selçuklular, Kıpçaklar, Hârezmşahlar ve Moğollar hakkında bilgiler verildikten sonra, devletler arası mücadelelerden bahsedildi.

Tezimizin III. ve son bölümünde ise Cend şehrinde bulunan tarihi yapılardan bahsedildi. Bu bağlamda şehirde bulunan camii, türbe, saray ve kervansaraylar anlatıldı.

Yapmış olduğumuz bu çalışma ile Oğuzlar'ın kadîm şehirlerinden olan Cend'i anlatmaya çalışıp bilim dünyasına katkı sunmaya çalıştık

Cend şehrinin arkeolojik kazısı henüz yeterli ölçüde yapılmadığı için, şehrin eskiçağına dair sağlıklı bilgiler vermek şimdilik mümkün değildir. Ancak ilerleyen dönemlerde yapılacak olan araştırmalar sayesinde şehir hakkında daha fazla bilgiye sahip olunacaktır.

KAYNAKÇA

- “Arkeologicheskie İsledovaniye Na Severnih Sklonah Karatau”, *Kazakistan İlimler Akademisi Arkeoloji Araştırmaları Ansiklopedisi*, XIV, Almatı 1962.
- Abdurahman, Varis, “Divanü Lügat-it Türk’deki Türk İllerinin Çağdaş Çin Kaynakları ile Mukayesesi ve Değerlendirilmesi”, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Ankara, 1997.
- Abdurrahman İbnü’l-Cevzî, *El-Muntazam Fî Târîhi ’l-Ümem ’de Selçuklular*, (Çev.: Ali Sevim), TTK, Ankara 2014.
- Agacanov, Sergey Gregoryeviç, *Oğuzlar*, (Çev.: Ekber N. Necef-Ahmet Annaberdiyev), Selenge Yayınları, İstanbul 2015.
- Ağarı, Murat, “İstahrî ve Mesâlikü’l-Memâlik’i”, *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, Vol. 4, No. 1, (Mart 2015), s. 80-104.
- Ağarı, Murat, “Ya’kübî”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2013, XXXXIII, s. 287-288.
- _____, *İslâm Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar (Doğuşu-Gelişimi ve Temsilcileri)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2002.
- Ahincanov, Sercan M., *Türk Halklarının Katalizör Boyu Kıpçaklar*, (Çev.: Kürşat Yıldırım), Selenge Yayınları, İstanbul 2014.
- Ahmed Bin Mahmud, *Selçuknâme*, (Çev.: Erdoğan Merçil), Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2011.
- Ahmetbeyoğlu, Ali, *Sorularla Eski Türk Tarihi*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2015.
- Ak, Mahmut, “İklim”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, XXII, s. 28-30.
- Akalın, Şükrü Halûk, *Bin Yıl Önce Bin Yıl Sonra Kâşgarlı Mahmud ve Dîvânü Lugâti ’t-Türk*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2017.
- Akbulak, Özlem, “Divanü Lûgati-İt-Türk’te Geçen Su ile İlgili Terimler Üzerine Bir İnceleme”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl:3, 9, (Mart 2015), s. 385-410.
- Akişev, A.K., Baypakov, K., Erzakoviç, L., *Drevni Otrar*, Almatı, 1972.
- Akün, Ömer Faruk, “Kâşgarlı Mahmud”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2002, XXV, s. 9-14.
- Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşâ*, (Çev.: Mürsel Öztürk), Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 2013.
- Alican, Mustafa, *Malazgirt (Kıyametin İlk Günü)*, Kronik Yayınları, İstanbul 2017.

- Aliev, Saleh Muhammedoğlu, “İbn Fadlân”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1999, XIX, s. 477-479.
- Allahyâr Hil’atberî – Mahbûbe Şerefi, *Tarih-i Hârezmşâhiyân*, Tahran 1381.
- Alpısbayev, H.A., “Orkriyte Pamyatnikov Drevni i Pozdneho Poliolita v Yucnom Kazakistane”, *Sovet Arkeolojisi Dergisi*, 1, 1961, s. 1-24.
- Alyılmaz, Cengiz, “İpek Yolu ve Orhun Yazıtları”, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, XXIV, (Erzurum 2004), s. 181-192.
- _____, “Moğolistan’da Eski Türk Kültür Medeniyetine Ait Bazı Eserler ve Buldukları Yerler”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 21, 2003, s. 181-199.
- Aristov, N.A., *Zametki ob Etničeskom Sostave Tyurkskih Plemen i Narodnostey i Svedeniya ob ih Çislennosti*, S. Petersburg 1897.
- Arkeologičeskiye İsladovanoye v Kazakistane*, Almatı 1973.
- Atasoy, Fahri, “İpek Yolu’nda Türk Dünyası Ortak Kültür Mirası”, *İpek Yolunda Türk Kültür Mirası*, Türk Yurdu Yayınları, (ss. 9-13), Ankara 2014.
- Avcı, Casim, “Mes’ûdî Ali b. Hüseyin”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2004, XXIX, s. 353-355.
- _____, “Yâkût el-Hamevî”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2013, XXXXIII, s. 288-291.
- Ayan, Ergin, “Moğol Devri Avrupalı Seyyahlara Göre Karadeniz’in Kuzeyi”, *Karadeniz Araştırmaları*, 30, (Yaz 2011), s. 43-70.
- _____, *Plano Carpini’nin Moğolistan Seyahatnâmesi (1245-1247)*, Gece Kitaplığı, Ankara 2015.
- Aydın, Erhan, *Eski Türk Yer Adları*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2016.
- _____, *Orhon Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor)*, Kömen Yayınları, Konya 2014.
- _____, *Şine Usu Yazıtı*, Karam Yayınları, Çorum 2007.
- _____, *Uygur Yazıtları*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2018.

- Azîmî, *Azîmî Tarihi (Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler (H. 430-538=1038/39-1143/44))*, (Çev.: Ali Sevim), Ankara 2006.
- Bala, Mirza, “Karakum”, *İ.A.*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1977, VI, s. 305-308.
- _____, “Kızılkum”, *İ.A.*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1977, VI, s. 802-803.
- Bang, W. – Rahmeti, G. R., *Oğuz Kağan Destanı*, Burhaneddin Basımevi, İstanbul, 1936.
- Banguoğlu, Tahsin, “Oğuzlar ve Oğuzeli Üzerine”, *TDAY Belleten*, 1959, s. 1-26.
- Barthold, V. V., *Orta Asya (Tarih ve Uygarlık)*, (Çev.: Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2010.
- _____, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (Çev.: Hakkı Dursun Yıldız), Kronik Yayınları, İstanbul 2017.
- _____, “Moğol İstilasına Kadar Orta Asya’da Hıristiyanlık”, *TM*, I, 1925, s. 47-92
- _____, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, (Çev.: Râgıp Hulusi Özdem), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2017.
- _____, “İstoriya Turkestana”, *Soçineniya*, II, Moskova 1963.
- _____, “Oçerk İstorii Turkmenskogo Naroda”, *Soçineniya*, Bostoçnii Leterature yay, II, Moskova 1963.
- _____, *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, (Çev.: Râgıp Hulusi Özdem), Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 2013.
- _____, “Aral Gölü”, *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1978, I, s. 551-552.
- _____, “Sır-Derya”, *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1980, X, s. 566-568.
- Baypakov, K.- Nurcanov, K.M., *Ulu Cibek Colu Cane Ortogasırlık Kazakistan*, Bilim Yayınları, Almatı 1992.
- Baypakov, K. M. –Voyakin, D. A.- Ummarhodjiev, A. A., “Arheologiceski İssledovaniya Gorodişa Djan-Kala V Priararale”, *Habarlar/İzvestia*, Kazakistan Respublikası Uttuk Glum Akademiyası, Ceria Obçestvennih Nauk, I, 2010, (Rusça), Almatı Nauk 2010, 100-122.
- Beckwith, Christopher I., *İpek Yolu İmparatorlukları (Bronz Çağı’ndan Günümüze Orta Asya Tarihi)*, (Çev.: Kürşat Yıldırım), ODTÜ Yayıncılık, Ankara 2011.
- _____, *İpek Yolu İmparatorlukları (Bronz Çağı’ndan Günümüze Orta Asya Tarihi)*, (Çev.: Kürşat Yıldırım), ODTÜ Yayıncılık, Ankara 2011.

- Bekin, A.R., *İpek Yolu*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1981.
- Bilgin, Orhan, “Cüveynî, Atâ Melik”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, VIII, s. 140-141.
- Biran, Michal, *The Empire Of The Qara Khitai in Eurasian History Between China and the Islamic World*, Cambridge 2005.
- Blachere, Richard, “Yâkût Rûmî”, *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1988, XIII, 357-358.
- Bolşakov, O. G., *Srednevekovaya Goroda Sredni Azii*, Leningrat, 1973.
- Bozkurt, Nebi, “İpek Yolu”, *DİA* Diyanet Vakfı Yayınları, XXII, s. 369-373.
- Bretschneider, E., *Medieval Researches From Asiatic Sources*, I, London 1910.
- Brockelmann, Carl., “Yâkûbî”, *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1986, XIII, s. 351-352.
- _____, *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, (Çev.: Neşet Çağatay), TTK, Ankara 2018.
- Bünyatov, Ziya, *Hârezmşâhlığı ve Enuştekinler Devleti*, (Çev.: Tural Rızayev), İstanbul 2003.
- Caferoğlu, Ahmet, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul 1968.
- Cahen, Claude, "Le Malik-nâmeh et l'histoire des origines Seljukides", *Oriens*, II/1 (1949), s. 31-65.
- _____, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, (Çev.: Yıldız Moran), İstanbul 1979.
- Cezar, Mustafa, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, 1. Baskı, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1977.
- Chavannes, Edouard, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, (Çev.: Mustafa Koç) Selenge Yayınları, İstanbul 2013.
- _____, *Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux*, Pétersbourg, 1903.
- Çakan, Varis “Hoca Ahmed Yesevi ve Divân-ı Hikmet”, *Milli Folklor*, 68, 2005, s. 201-207.
- Çınar, Serhan, “*Sır Derya Boyundaki IX-X. Yüzyıllarda Oğuz Şehirciliği (Yengi Kend ve Farab Örneğinde)*”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Çorum 2016.
- Çıvgın, İzzet, *Ortaçağ Tarihi*, Maya Akademi Yayınları, Ankara 2008.
- Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, (Çev.: Kürşat Yıldırım), Ötüken Yayınevi, İstanbul 2013.
- D' Herbelot, *Bibliothèque Orientale, ou Dictionnaire Universel*, I-III, La Haye 1789.

- D'ohsson, Abraham Constantin Mouradgea, *Moğol Tarihi*, (Çev.: Ekrem Kalan), IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2014.
- Deniz, Bekir, "Büyük Selçuklu Devletinin Kurulduğu Şehir: Cend", *Doğumunun 65. Yılında Prof. Dr. Ahmet Özgiray'a Armağan Tarihin İçinden*, (ss. 179-217), A. Erdoğan (Ed.), IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2006.
- _____, "İpek Yolu Üzerinde Bulunan Eski Türk Şehirleri", *İpek Yolunda Türk Kültür Mirası*, (ss. 381-424), Türk Yurdu Yayınları, Ankara 2014.
- _____, "Jand City in Kazakhstan and its Caravanserai", *The Art of The Islamic World and The Artistic Relationships Between Poland and Islamic Countries*, (ss.23-40), (Ed.: Beata Biedrońska-Slota, Magdalena Ginter-Frolow and Jerzy Malinowski), Krakow 2011.
- _____, "Kazakistan'daki Cend", *Selçuklu Tarihi Kültür ve Medeniyet (Bildiriler)*, I, (ss. 211-256) TTK, Ankara 2014.
- _____, "Oğuz Yabgu Dönemi Şehirlerinden Bir Örnek Cend", *X. Ortaçağ Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu (Prof. Dr. H. Örcün Barışta'ya Armağanı)*, Ankara 2009.
- DeWeese, Devin, "Bābā Kamāl Jandi and the Kubravi Tradition Among the Turks of Central Asia", *Der İslam*, 91, 1994, s. 58-94.
- Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, III, (Çev.: Besim Atalay), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1985.
- Divitçioğlu, Sencer, *Oğuz'dan Selçuklu'ya (Boy, Konat ve Devlet)*, Eren Yayınları, İstanbul 1994.
- Doğan, Lütfi, "İbni Fadlan Seyahatnamesi (Rihletu'bnı Fadlan)", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3 (1), 1954, s. 59-80.
- Donuk, Abdulkadir, "Balık", *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, , İstanbul 1992, V, s. 12.
- Durmuş, İlhami, *İskitler (Sakalar)*, Genelkurmay Yayınları, Ankara 2008.
- _____, *İskitler*, 4. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara 2012.
- E. E. Kuzmına, *The Prehistory of the Silk Road*, University of Pennsylvania Press Philadelphia, Penssylvania 2008.

- Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer en-Narşahî, *Târîh-i Buhârâ*, (Çev.: Erkan Göksu), Ankara 2013.
- Ebû İshâk İbrahim İstahri, *Mesâlik ve Memâlik*, İrâc Efşâr (Haz.), Tahran 1961.
- Ebu Reyhan el-Birûnî, *Maziden Kalanlar (El-âsâr el-Bâkiye)*, (Çev.: Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2011.
- _____, *Tahdîdü Nihâyâtî'l-Emâkin*, (Çev: Kıvâmeddin Burslan), Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 2013.
- Ebulgazi Bahadır Han, *Şecere-i Terâkime (Türkmenlerin Soy Kütüğü)*, (Çev.: Zuhâl Kargı Ölmez), Ankara 1996.
- _____, *(Şecere-i Terakime) Türklerin Soy Kütüğü*, Muharrem Ergin (Haz.), Tercüman 1001 Temel Eser, Tercüman Yayınları, İstanbul, 1974.
- Ebü'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin el-Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, Ali Ekber Feyyâz (Nşr.), Meşhed 1375/1996; a.e. Saîd Nefisî (Nşr.), I-III, Tahran 1332/1953.
- Eğilmez, Savaş, "Büyük Selçuklu Sultanı Alp Arslan'ın Kafkasya Politikası", *Türkler*, IV, H.C. Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca (Ed.), Ankara 2002, s. 705-712.
- el- Bündârî, *Zübdetü'n-nusra ve nuhbetü'l-usra* (Nşr.:M. Th. Houtsma), Leiden 1889: *Zübdetü'n-nusra ve nuhbetü'l-usra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, (Terc.: Kıvameddin Burslan), TTK, 2016.
- el Ya'kubi, *Ülkeler Kitabı*, (Çev.: Murat Ağarı), Kitabevi Yayınları, İstanbul 2002.
- el-Belâzurî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Davud, *Fütûhu'l Büldân*, (Çev.: Mustafa Fayda), Siyer Yayınları, İstanbul 2013.
- el-Farukî, İsmâil Râci - el-Farukî, Luis Lâmia, *İslâm Kültür Atlası*, (Çev.: Mustafa Okan Kibaroglu-Zerrin Kibaroglu), İnkılâb Yayınları, İstanbul 1999.
- Eraslan, Kemal, "Ahmed Yesevî", *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1989, II, s. 159-161.
- _____, "Dîvân-ı Hikmet", *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, IX, s. 429-430.
- Ergin, Muharrem, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, 51. Baskı, İstanbul 2017.
- er-Râvendî (Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Ravendî), *Kitâb-ı Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, (Neşr. Muhammed İkbâl-Tashîhat-ı lâzım Müctebâ Meynovî), Tahran 1333, (Türkçe terc.: Ahmet Ateş), I-II, TTK, Ankara 1999.

- Erzakoviç, L.B., *Po Sledam Drevny Kulturu Kazakistana*, Almatı 1975.
- Esin, Emel, “Orduğ (Başlangıçtan Selçuklulara Kadar Türk Hakan Şehri”, *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, 23, Ankara 1983, s. 135-215.
- _____, *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Târîhi ve İslâma Giriş (Türk Kültürü El-Kitabı, II. Cild I/b'den Ayrı Basım)*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1978.
- _____, *Milâdî VII.-X. Yüzyıllarda Sır-Deryâ Oğuzlarının Maddî Kültürü Hakkında Notlar*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1981.
- _____, *Türk Kültür Tarihi (İç Asya'daki Erken Safhalar)*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 1997.
- Eski Devirlerden Günümüze Kazakistan ve Kazaklar*, (Çev.: Abdulvahap Kara), Kazakistan İlimler Akademisi, Selenge Yayınları, İstanbul 2013.
- Fayda, Mustafa, “Fütûhu'l-Büldân”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, XIII, s. 258-259.
- Fazlullah b. Rûzbihân, *Mihmân-nâme-i Bûhara*, M. Sutûde (Haz.), Tahran 1976.
- Freiherr von Richthofen, Ferdinand, *Führer für Forschungsreisende*, Neudruck der Auflage von 1886.
- Gedikli, Yusuf “Sır Derya ve Sır Derya”nın Tarihi Adları Olan Oreksartes, Danu –Tanais, Yak-Sartes, Silis Yinçü Üğüz, Öğüz, Seyhun ile Ceyhun, Seyhan ile Ceyhan; Sıt, Sirab Nehir Adlarının Etimolojisi”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Ankara 2014, 208, s. 81-97.
- Ghulam Rabbani Aziz, *A Short History of Khwarazmshhs*, Karachi 1978.
- Genç, Reşat, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, TTK, Ankara 2002.
- _____, “Karahanlılar”, *DGBİT*, VI, s.137-179.
- _____, “Karahanlılar Tarihi”, *Türkler*, H.C. Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca (Ed.), Ankara 2002, IV, s. 445-459.
- Gerdîzî, *Zeynü'l-ahbâr*, Abdülhay Habîbî (Nşr.), Tahran 1363/1984.
- Golden, Peter B, *Dünya Tarihinde Orta Asya*, Ötüken Yayınevi, (Çev.: Yahya Kemal Taştan), İstanbul 2018.
- _____, “The Migrations of the Oğuz”, *Archivum Ottamanicum*, IV, 1972, s. 45-84.

- _____, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, Ötüken Yayınevi, (Çev.: Osman Karatay), İstanbul 2016.
- Goncharov, E.Y-Nastiç, V.N, “Moneti Sırdarinskix Oguzov”, *Turkologiceskiy Sbornik*, Moskova 2012.
- Gökbel, Ahmet, “Kıpçaklar ve Kumanlar”, *Türkler*, II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 729-756.
- Gökyay, Orhan Şaik, *Dedem Korkudun Kitabı*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2006.
- Gömeç, Saadettin, “İslam Öncesi Türk Tarihinin Kaynakları Üzerine”, *A.Ü.D.T.C.F Tarih Araştırmaları Dergisi*, XX, 31, Ankara 2000, s. 51-92.
- _____, “Kök Türkçe Yazıtlarda Geçen Göller ve Nehirler Üzerine”, *A.Ü.DTCF. Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ankara 2008, XXVII, s. 1-20.
- _____, “Şine-Usu Yazıtında Geçen Yer Adları Üzerine”, *Belleten*, LXIV (240), (Ağustos 2000), s. 427-433.
- Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, I-II, (Çev.: Ömer Rıza Doğrul, TTK, Ankara 1999.
- Grousset, René, *Stepler İmparatorluğu (Attilâ, Cengiz Han, Timur)*, TTK, Ankara 2015.
- Guignes, Joseph De, *Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sâir Batı Tatarlarının Tarih-i Umûmisi*, (Çev.: Hüseyin Cahit), Ötüken Yayınevi, İstanbul 2018.
- Güllüdağ, Nesrin, “Balık Sözcüğü Üzerine”, *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 2015, s. 54-62.
- Gümüş, Nebi, “Büyük Selçuklu-Gürcü İlişkileri”, *Türkler*, IV, H.C. Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca (Ed.), Ankara 2002, s. 713-721.
- Günaltay, M. Şemsettin, *İslam Tarihinin Kaynakları (Tarih ve Müverrihler)*, Yüksel Kanar (Haz.), Endülüs Yayınları, İstanbul 1991.
- Gündoğdu, Abdullah, “Selçuklu Çağında Hârezm”, *Selçuklu Siyasi Tarihi (Bildiriler)*, TTK, Ankara 2014, s. 25-38.
- Hamd-Allah Mustawfi of Qazwîn, *Nuzhat-Al-Qulûb*, (Çev.:Guy Le Strange), London 1919.
- _____, *Târîh-i Güzîde*, Abdülhüseyin Nevâî (Nşr.), Tahran 1364.
- _____, *Târîh-i Güzîde (Zikr-i Pâdişâhân-i Selçukiyân)*, Erkan Göksu (Ed.), Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2015.

- Hamilton, James, “Tokuz-Oğuz ve On-Uygur”, (Çev: Yunus Koç-İsmet Birkan), *Türk Dilleri Araştırmaları*, 7, 1997, s. 187-232.
- Hamzaoğlu, U., *Türkterdin Oturukçu Örkenniyeti*, Almatı, 2002.
- Haussig, Hans Wilhelm, *İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi*, (Çev.: M. Kayayerli), Ötüken Yayınevi, İstanbul 2001.
- Heredotos, *Tarih, IV: 21, 7. Baskı*, Türkiye İş Bankası Yayınevi, İstanbul 2011.
- Hoca Ahmed Yesevî, *Dîvân-ı Hikmet*, Mustafa Tatçı (Ed.), Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yayınları, Ankara 2016.
- Howorth, Henry Hoyle, *History of the Mongols (From the 9th to the 19th Century)*, II, London 1880.
- Hudayberganov, Revşen, “Önemli Bir Tarihi Kaynak Olarak İstahri’nin Mesâlik el-Memâlik İsimli Eseri”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 1 (2), (Sonbahar 2014), s. 1-11.
- Hudud al- Alam, Rukopis Tumanskovo, S vivedeniyem i ukazatelem*, (Çev.: V.V Bartolda), Leningrad 1930.
- Hudûdü’l-âlem*, Menûçihir Sütûde (Nşr.), Tahran 1362.
- İbn Fazlan Seyahatnâmesi*, Ramazan Şeşen (Haz.), Bedir Yayınevi, İstanbul 1975.
- İbn Funduk, *Târîh-i Bayhak*, Ahmed Bahmanyâr (Nşr.), Tahran 1317.
- İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, (Çev.: Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2014.
- İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, (Çev.: Murat Ağarı), Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008.
- İbnü’l Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târîh Tercümesi*, IX, (Çev.: Abdullah Köşe-M. Beşir Eryarsoy-Ahmet Ağırakça-Abdülkerim Özaydın), İstanbul 1985-1987.
- İbnü’l-Adîm, *Bugyetü’t-taleb fi Tarihi Haleb (Biyografilerle Selçuklular Tarihi)*, (Çev.: Ali Sevim), TTK, Ankara 1989.
- İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı (Metinler ve Çevirileri)*, (Çev.: Faruk Sümer-Ali Sevim), TTK, Ankara 2018.
- İstahri, *Kitabu Mesâlik il-Mamâlik*, M. J. De Goeje (Yay.), (BGA), İkinci Basım, Leiden 1929.

- İzgi, Cevat, “el-Kānūnū'l-Mes'ūdî”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, XXIV, 24, s. 337-338.
- Jandarbek, Ziya, *Nasab-Name (Nuskalarıjane Türki Tarihi)*, Almatı 2002.
- Jirmunskiy, V.M, “Sır Derya Boyunda Oğuzlara Dair İzler”, (Çev. İsmail Kaynak), *TTK Belleten*, Ankara 1961, XXV, s. 471-483.
- Joldasyabey, Sayden, *Pozdnesrednevekovie Goroda Na Severnix Sklopax Karatau*, Ahmet Yesevi Üniversitesi, Türkistan 2012.
- Kaçalin, Mustafa S., “Dîvânü Lugâti't-Türk”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, IX, s. 446-449.
- _____, “Orhun Yazıtları”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2007, XXXIII, s. 390-393.
- Kafalı, Mustafa, “Cengiz Han”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, 1993, VII, s. 367-369.
- _____, “Ebülğazi Bahadır Han”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, X, s. 358-360.
- Kafesoğlu, İbrahim, “Alparslan”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, II, s. 526-530.
- _____, “Malazgirt”, *İA*, VII, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1978.
- _____, “Melikşah”, *İA*, VII, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1978, s. 665-673.
- _____, “Selçuk'un Oğulları ve Torunları”, *Türkiyat Mecmuası*, 1958, XIII, s. 117-130.
- _____, “Selçuklular”, *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1980, X, s. 353-416.
- _____, *Hârezmşahlar Devleti Tarihi*, TTK, Ankara 2000.
- _____, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2016.
- _____, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2014.
- _____, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2011.
- _____, *Umumi Türk Tarihi Hakkında Tespitler, Görüşler, Mülâhazalar*, Ötüken Yayınevi, 2017.

- _____, “Doğu Anadolu’ya İlk Selçuklu Akımı (1015-1021) ve Tarihi Ehemmiyeti”, Fuad Köprülü Armağanı, İstanbul 1953, s. 259-274
- Kamāl al-Dīn İbn al-‘Adīm, *Buğyat at-Talab Fī Tārīh Halab*, Ali Sevim (Yay.), TTK, Ankara 2011.
- Kamalov, İlyas, *Moğolların Kafkasya Politikası*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2003.
- Karatay, Osman, “Selçuk Bey ve Hazarlar: Kim Kime Ne Yaptı?”, *Selçuklu Siyasi Tarihi (Bildiriler)*, TTK, (ss. 503-511) Ankara 2014.
- Kaşgarlı Mahmud, *Divan-ı Lügati’t-Türk*, (Çev.: Besim Atalay), I, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1985.
- _____, *Divânü Lügâti’t -Türk*, Kabcacı Yayınevi, İstanbul 2005.
- Kaydar, A., *Kaňlı*, Almatı, 2004.
- Kayhan, Hüseyin, *Irak Selçukluları (514-590/1120-1194)*, Konya 2001.
- Kazak SSR Tarihi*, I, İlim yay, Almatı 1980.
- Kazaktın Köne*, M. Ğani (Haz.), İlim yay., Almatı 1993.
- Eski Devirlerden Günümüze Kazakistan ve Kazaklar*, Kazakistan İlimler Akademisi, (Çev.: Abdulvahap Kara), Selenge Yayınları, İstanbul 2013
- Kemaloğlu, İlyas, “Büyük Moğol İmparatorluğu”, *Avrasya’nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, Hayrunnisa Alan – İlyas Kemaloğlu (Haz.), Ötüken Yayınları, İstanbul 2016.
- Kitapçı, Zekeriya, *Azerbaycan-Herzem ve Türk Oğuz Boyları Arasında İslâmiyet*, Yedi Kubbe Yayınları, Konya 2005.
- Klyaştorıny, S.G.-Sultanov, T.İ. , *Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı*, (Çev.: Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2013.
- _____, “Yaksart-Sır Derya”, (Çev.: Abdulkadir İnan), *Türk Dili*, 38, (Kasım 1954), s. 70-72.
- _____, *Kadim Avrasya’nın Bozkır İmparatorlukları*, (Ed. Ayşen Anadol), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2018.,
- Koca, Salim, “Sir Derya (Ceyhun Boylarından Anadolu’ya: Oğuzlar (Türkmenler)”, *Türkler*, IV, s. 529-551.
- Koç, Dinçer, “Cengiz Han Sonrasında Moğollar, *Türk-Moğol Tarihi (Bozkırın Avazı)*, Kürşat Yıldırım (Ed.), Yeditepe Yayınları, (ss. 151-168), İstanbul 2018.

- Koçak, İnci, “Mis’ar b. Mühelhil”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2005, XXX, 176-177.
- Konratbayev, Tınısbek, *Ertedeki Eskertkişter*, Almatı, 1996.
- Korkmaz, Zeynep, "Kaşgarlı Mahmud ve Divan-u Lügati't-Türk", *Milli Kültür*, (Mart 1981), s. 15-19.
- Köprülü, Fuad Mehmed, *Tarih Araştırmaları*, I, Akçağ Yayınları, Ankara 2006.
- _____, *Türk Edebiyatı'nda İlk Mutasavvıflar*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1981.
- _____, “Hârezmşahlar”, *İA*, MEB, İstanbul 1987, V/1, s. 265-296.
- Köymen, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (Kuruluş Devri)*, I, TTK, Ankara 2016.
- _____, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, (İkinci İmparatorluk Devri)*, II, Ankara 2017.
- _____, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (Alp Arslan ve Zamanı)*, III, Ankara 2016.
- _____, “Meskûkata Göre Büyük Selçuklu İmparatoru Sancar’la Irak Selçuklu Devleti Hükümdarı Mahmud’un Vasallık Münasebetleri”, *Zeki Velidi Togan’a Armağan (Doğumunun 12. Yılı Münasebetiyle Tıpkıbasım)*, TTK, Ankara 2010, s. 131-136.
- _____, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, TTK, Ankara 2017.
- _____, “Sencer”, *İA*, Milli Eğitim Basımevi, X, s. 486-493.
- _____, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1976.
- _____, “Tuğrul Bey”, *İA*, XII/2, s. 25-41.
- Kramers, Johannes Heindrik, *İslâm Medeniyeti Tarihinde Coğrafya ve Ticaret*, (Çev.: Ömer Rıza), Asarı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, İstanbul 1934.
- Kumekov, Bolat, *Arap Kaynaklarına Göre IX-XI. Asırlarda Kimek Devleti*, (Çev: Mehmet Kıldıroğlu-Çingiz Samudinuulu), TTK, Ankara 2013.
- Kuyulu, İnci, “Anadolu Selçuklu Kervansarayları ile Orta Asya Kervansaraylarının Karşılaştırılmasına Yönelik Bir Deneme”, *Sanat Tarihi Dergisi*, VIII, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, İzmir 1996, s. 51-79.

- Bolat Kumekov, “Kıpçak Hanlığı”, *Türkler*, II, Hasan Celâl Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca Ed.), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 776-784.
- Kurt, Hasan, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci (Buhârâ Örneği)*, Fecr Yayınları., 1. Baskı, Ankara 1998.
- Kurtuluş, Rıza, “Hudûdü'l-Âlem”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, XVIII, s. 304.
- Kutluer, İlhan, “Tahdîdü Nihâyâti'l-Emâkin”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, XXXIX, s. 390-391.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri, “Şehir”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2010, XXXVIII, s. 441-446.
- Lászlo Rásonyi – Imre Baski, *Onomasticon Turcicum, Turkic Personal Names*, I, Bloomington 2007.
- Malazgirt Zaferi (Bin Yıllık Miras)*, Mustafa Alican (Haz.), Kronik Yayınları, İstanbul 2018.
- Marquart, Josef, *Die Chronologie der alttürkischen Inschriften*, Leipzig, 1898.
- Merçil, Erdoğan, *Afganistan ve Hindistan'da Bir Türk Devleti Gazneliler (Siyaset, Teşkilât, Kültür)*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2014.
- _____, “Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi”, *Türkler*, IV, s. 597-633.
- _____, *Kirman Selçukluları*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1980.
- _____, “The Great Seljükid State”, *A Short History of Turkish – Islamic States (Excluding the Ottoman State)*, Edited by: E. Merçil – H. N. Nuhoğlu (Ed.), Turkish Historical Society Printing House, Ankara 1994, s. 88-112.
- _____, “The Hārīzmshāhs”, *A Short History of Turkish – Islamic States (Excluding the Ottoman State)*, Edited by: E. Merçil – H. N. Nuhoğlu, Turkish Historical Society Printing House, (ss. 153-159), Ankara 1994.
- _____, *Alp Arslan ve Malazgirt*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi (Kültür A.Ş.) Yayınları, İstanbul 2014
- _____, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul 2013.
- Mert, Osman *Köli Çor Yazıtı ve Anıt Mezar Kompleksi*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 2015.

- Mes'ûdî, *Kitâbü't-Tenbih ve'l-İşraf (Coğrafya ve Tarih)*, (Çev.: Ramazan Şeşen), Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul 2018.
- _____, *Murûc Ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, (Çev.: Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2011.
- Minhâc-ı Sirâc el-Cûzcanî, *Tabakât-ı Nâsirî (Moğol İstilasına Dair Kayıtlar)*, (Çev.: Mustafa Uyar), Ötüken Yayınları, İstanbul 2016.
- Minorsky, V., *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, (Çev.: Abdullah Duman-Murat Ağarı), Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008.
- Moğolların Gizli Tarihçesi*, (Çev.: Mehmet Levent Kaya), Kronik Yayınları, İstanbul 2018.
- Moğolların Gizli Tarihi*, I, (Çev.: Ahmet Temir), TTK, Ankara 2010.
- Moldabayeva, Dana, "Sır Derya Havzasının Türk Tarihindeki Yeri ve Önemi", *Bilig Dergisi*, Ahmet Yesevi Üniversitesi, Ankara 2005.
- _____, "XI-XIV. Yüzyıllarda Sır-Derya Yöresinin Siyâsî ve Sosyo-Kültürel Tarihi", (*Yayınlanmamış Doktora Tezi*), Ankara 2005.
- Muhammed b. Ahmed el-Mukaddesi, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsîm)*, Selenge Yayınları, İstanbul 2015.
- Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Ravendî, *Kitâb-ı Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, I, (Çev.: Ahmet Ateş), TTK, Ankara 1999.
- Muhammed bin Hâvendşâh bin Mahmûd Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ (Tabaka-i Selçûkiyye)*, (Çev.: Erkan Göksu), TTK, Ankara 2015.
- _____, *Gazneliler [Ravzatu's-Safâ (Mülûk-i Gazneviyye)]*, (Çev.: Erkan Göksu), Kronik Yayınları, İstanbul 2017.
- Muhammedcanov, Abdullah, "Siriderya", *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları , , İstanbul 2009, XXVII, s. 272.
- Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1963.
- Müeyyed el-Bağdadî, et-Tevesül ile't-Teressül, Ahmed Bahmanyâr (Nşr.), Tahran 1315.
- Müneccimbaşı, Ahmet b. Lütfullah, *Câmiu'd-düvel, Selçuklular Tarihi*, I, Horasan-Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları; II, Anadolu Selçukluları ve Beylikler (Ali Öngül (Yay.), İzmir 2000, 2001.

- Nelson Frye, Richard, *Orta Çağın Başarısı Buhârâ*, (Çev.: Hasan Kurt), Ahmet Yesevi Üniversitesi Yardım Vakfı Bilig Yayınları, Ankara 2000.
- Norwich, John Julius, *Bizans (Yükseliş Dönemi) (M.S. 803-1081)*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2013.
- Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı*, Remzi Kitabevi, 5. Basım, İstanbul 1999.
- Onat, Ayşe, *Çin Kaynaklarında Türkler (Han Hanedanı Tarihinde Batı Bölgeleri)*, TTK, Ankara 2012.
- Orkun, Hüseyin Namık, *Eski Türk Yazıtları*, Devlet Basımevi, İstanbul 1936.
- _____, *Eski Türk Yazıtları*, TDK. Yay., Ankara 2011.
- _____, *Eski Türk Yazıtları-III*, Alâeddin Kırıl Basımevi, İstanbul 1940.
- Ögel, Bahaeddin, “Çin Kaynaklarına Göre Wu-Sun’lar ve Siyasi Sınırları Hakkında Bazı Problemler”, *A.Ü.D.T.C.F.D.*, VI (4), (Eylül-Ekim 1948), s. 259-278.
- _____, “Şine Usu Yazıtının Tarihi Önemi”, *Belleten*, XV (59), (Nisan 1951), s. 361-379.
- _____, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, I, Ankara 1981.
- _____, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, I-II, TTK Yayınları, Ankara 2015.
- _____, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 1991.
- _____, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1971.
- _____, *Türk Mitolojisi (Kaynaklar ve Açıklamaları ile Destanlar)*, I-II, 5. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 2014.
- _____, *Türklerde Devlet Anlayışı (13. Yüzyıl Sonlarına Kadar)*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2016.
- _____, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi (Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre)*, TTK Yayınları, Ankara 1991.
- Öngül, Ali, *Büyük Selçuklular*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2016.
- _____, *İlk Müslüman Türk Devletleri*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2018.
- _____, *Kirman Selçukluları*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2017.
- _____, *Selçuklu Kültür ve Medeniyeti*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2018.
- Özaydın, Abdülkerim, “Berkyaruk”, *DİA*, V, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s. 514-516.

- _____, “el-Kâmil”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, XXIV, s. 281-283.
- _____, “Hârezmşahlar Devleti”, *Türkler*, Hasan Celâl Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca (Ed.), Ankara 2002, IV, s. 883-896.
- _____, “Hârizm”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1997, XVI, s. 217-220.
- _____, “Cend”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, VII, s. 359-360.
- _____, “İbnü’l-Esîr, İzzeddin”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, XXI, s. 26-27.
- _____, “Melikşah”, *DİA*, XXIX, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2014, s. 54-57.
- _____, *Sultan Berkıyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, İstanbul 2001.
- _____, *Sultan Muhammet Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, Ankara 1990.
- _____, “Muhammed Tapar”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2005, XXX, s. 579-581.
- Özcan, Emine Sonnur, “Ebû’r-Reyhân Muhammed bin Ahmed el-Bîrûnî’nin Hayatı (973-1061)”, *Milel ve Nihal (İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi)*, 10 (3), (Eylül-Aralık 2013), s. 9-24.
- Özcan, Koray, “Orta Asya Türk Kent Modelleri Üzerine Bir Tipoloji Denemesi (VIII, Yüzyıldan XIII. Yüzyıla Kadar)”, *Gazi Üniversitesi Mühendislik-Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 20, 2, Ankara 2005, s. 251-265.
- Özgüdenli, Osman Gazi, “Ülüş Sisteminden Merkezî Devlete: Selçuklu Devlet Telâkkisinin Teşekkülü (1038-1064)”, *Türkler*, V, (Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca (Ed.), Ankara 2002, s. 249-264.
- _____, “Moğollar”, *DİA* Diyanet Vakfı Yayınları, 2005, XXX, s. 225-229.
- _____, “Nişâbur”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2007, XXXIII, s. 149-151.
- _____, “Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2008, XXXV, s. 19-21.
- _____, “Târîh-i Cihân Güşâ”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2011, XXXX, s. 77-79.

- _____, *Selçuklular*, I, İSAM Yayınları, Ankara 2017.
- Peacock, Andrew C. S., Early, *Seljūk History: A New Interpretation*, London 2010
- Piyadeoğlu, Cihan, *Sultan Alp Arslan (Fethin Babası)*, Kronik Yayınları, İstanbul 2017.
- Pritsak, Omeljan, “Der Untergang Des Reiches Des Oğuzischen Yabğu”, *60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı*, Mélanges Fuad Köprülü, TTK, (ss. 397-410), Ankara 2010.
- _____, “Karahanlılar”, *İA*, VI, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1977, s.251-273.
- Radloff, W., *Die Altürkischen Inschriften Der Mongolei*, St. Petersburg 1895.
- Rásonyi, László –Baski, Imre, *Onomasticon Turcicum, Turkic Personal Names*, I-II, Bloomington 2007.
- _____, “Selçük Adının Menşesine Dair”, *Belleten*, III, 10, Ankara (Nisan 1939), s. 377-384.
- Râvendî, Muhammed b. Ali, *Râhatü's-sudûr ve âyetü's-sürûr*, Muhammed İkbâl (Nşr.), London 1921, (Çev.: Ahmed Ateş), I-II, Ankara 1957-1960.
- Raşîd Al-dîn Fazlallâh, *Câmi' Al-Tavârih II. Cilt 4/5 Cüz*, (Çev.: Ahmed Ateş), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999.
- _____, *Oğuz Destanı Tercüme ve Tahlili*, (Çev.: Zeki Velidî Togan), İstanbul 1972.
- _____, *Cami'ü't – Tevârih*, (Çev.: Erkan Göksu – H. Hüseyin Güneş), Selenge Yayınları, İstanbul 2011.
- _____, *Câmi'ü't-Tevârih (Zikr-i Târih-i Âl-i Selçûk)*, (Çev.: Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş), Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2010.
- Roberts, J. M., *Avrupa Tarihi*, (Çev.: Fethi Aytuna), İnkılap Yayınevi, İstanbul 2015.
- Roux, Jean Paul, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2001.
- _____, *Türklerin Tarihi*, (Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl), Kabalcı Yayınları, İstanbul 2013.
- Salman, Hüseyin –Özgüdenli, Osman Gazi, “Yabğu”, *DİA* Diyanet Vakfı Yayınları, XLIII, s. 170-171.
- _____, *Türgişler*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998.

- Sevim, Ali, “Çağrı Bey”, *DİA*, VIII, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, s. 183-186.
- _____, “Dandanakan Savaşı”, *DİA*, VIII, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, s. 456-457.
- _____, “Malazgirt Muharebesi”, *DİA*, XXVII, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2003, s. 481-483.
- _____, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, TTK, Ankara 1989.
- _____, “Tutuş’un Büyük Selçuklu Saltanatını Ele Geçirme Teşebbüsü (Kasım 1092-Şubat 1095)”, *TTK Belleten*, XXVII/107, 1963, s. 411-435.
- Sevim, Ali – Merçil, Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi (Siyaset, Teşkilât ve Kültür)*, TTK, Ankara 1995.
- Sıbt İbnu’l-Cevzî, *Mir’âtü’z-Zamân Fî Târîhi’l-Ayân’da Selçuklular*, (Çev.: Ali Sevim), TTK, Ankara 2011.
- Sır Oniri Ansiklopedisi (Sır Yöresi Ansiklopedisi)*, İlim yayınları, Almatı, 1998.
- Solmaz, Sefer, “Selçuklu Tarihini Derinden Etkileyen Bir Olay: Selçuklu-Yabgulu Mücadelesi”, *Selçuklu Siyasi Tarihi*, TTK, (ss. 573-604), Ankara 2014.
- Stavisky, Boris Ya., “İpek Yolu ve İnsanlık Tarihindeki Önemi”, *Türkler*, (Çev.: Mehmet Tezcan), III, Ankara 2002, s. 222-233.
- Strabon, *Geographika (Antik Anadolu Coğrafyası, Kitap: XII-XII-XIV)*, (Çev: Adnan Pekman), 8. Baskı, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2015.
- Strange, Guy Le, *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya)*, Adnan Eskikurt-Cengiz Tomar (Haz.), Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2015.
- Sümer, Faruk, “Atsız b. Muhammed”, *DİA* Diyanet Vakfı Yayınları, , 1991, IV, s. 91-92.
- _____, “Oğuzlar’a Ait Destanî Mahîyetde Eserler”, *A.Ü.D.T.C.F. Dergisi*, XVII, 3-4, s. 359-455.
- _____, “Oğuzlar”, *DİA* Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2007, XXXIII, s. 325-330.
- _____, “Türkmenler”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2007, XXXXI, s. 607-611.
- _____, “X. Yüzyılda Oğuzlar”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 16 (3-4), 1958, s. 131-163.

- _____, *Eski Türklerde Şehircilik*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 2014.
- _____, *Oğuzlar (Türkmenler)-(Tarihleri-Boy Teşkilatı- Destanları)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1999.
- _____, *Oğuzlar (Türkmenler)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1999.
- _____, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1999.
- Şadrüddîn Ebu'l-Hasan 'Ali İbn Nâşır İbn 'Ali El-Hüseyini, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, (Çev.: Necati Lügal), TTK Basımevi, Ankara 1999.
- Şerefüddîn Ali Yezdî, *Emîr Timur (Zafernâme)*, (Çev: Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2013.
- Şeşen, Ramazan "İdrisî, Şerif", *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, XXI, s. 93-495.
- _____, "Câmiu't-Tevârih", *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, VII, s. 132-134.
- _____, "İbn Havkal", *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1999, XX, s. 34-35.
- _____, *İbn Fadlan Seyahatnamesi ve Ekleri*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2015.
- _____, "İdrisî, Şerif", *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, XXI, s. 93-495.
- _____, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul 2017.
- _____, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İslâm Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı, İstanbul 1998.
- Şirin, Hatice, *Kül Tigin Yazıtı*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2015.
- Taşığıl, Ahmet, "Çin Kaynaklarına Göre Köl Tigin Yazıtının Dikilişi Hakkında Bir Değerlendirme", *III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu (Bildiriler Kitabı)*, Ülkü Çelik Şavk (Ed.), 2, Ankara 2011, s. 775-784.
- _____, *Bilge Kağan'ın Vasiyeti*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2018.
- _____, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları (M.Ö. III – M. S. X. Asır)*, Ankara 2013.
- _____, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2004.
- _____, *Göktürkler I-II-III*, TTK, Ankara 2014.

- Tekin, Oğuz, “Meskûkât”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2004, XXIX, s. 317-318.
- Tekin, Talât, *Orhon Yazıtları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, 5. Baskı, Ankara 2014.
- Tezcan, Mehmet, “İpek Yolu’nun İran Güzergâhı ve İpek Yolu Ticaretine İran Engelleme”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Dergisi*, 3/1, 2014, s. 96-123.
- Togan, A. Zeki Velidî, *Bugünkü Türkî (Türkistan) ve Yakın Tarihi (Batı ve Kuzey Türkistan)*, I, Enderun Yayınları, İstanbul 1981.
- _____, *Türkî Haritası ve Ona Ait İzahlar*, Alâeddin Kırıl Basımevi, İstanbul 1943.
- _____, *Umumî Türk Tarihi’ne Giriş (En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar)*, I, Enderun Yayınları, İstanbul 1981.
- _____, “Hârizm”, *İ.A*, M.E.B., İstanbul 1978, V/I, s. 240-257.
- _____, “İbn Al-Fakih’in Türklere Ait Haberleri”, *Bellekten*, XII (45), (Ocak 1948), s. 11-16.
- _____, *Oğuz Destanı (Reşideddin Oğuznamesi (Tercüme ve Tahlili))*, 2. Baskı, Enderun Yayınları, İstanbul 1982.
- _____, “Oğuzların Hıristiyanlığı Meselesine Âid”, *TM*, II, 1928, s. 61-68.
- Tolmacheva, Marina A., “İstahrî”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, XXIII, s. 203-205.
- _____, “Makdisî, Muhammed b. Ahmed”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2003, XXVII, s. 431-432.
- Tolstov, S. P., *Po Seledam Drevni Horezmskoy Sevelezatsoy*, Leningrad 1948.
- _____, *Po Sledam Drevni Hârezmski Sevelizatsi*, Moskova-Leningrat 1948.
- _____, *Po Drevnim Deltam Oxusa i Yaksarta*, Moskova 1962.
- _____, *Oğuz Şehirleri ve Oğuzlar*, (Çev.: Ekaterine S. Şeremeteva), Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul 2017.
- Tomar, Cengiz, “İbnü’l-Fakîh”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, XXI, s. 38-39.
- Turan, Osman, *Selçuklu Tarihi Araştırmaları*, TTK, Ankara 2014.
- _____, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2014.
- _____, *Selçuklular ve İslâmiyet*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2012.
- _____, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2014.

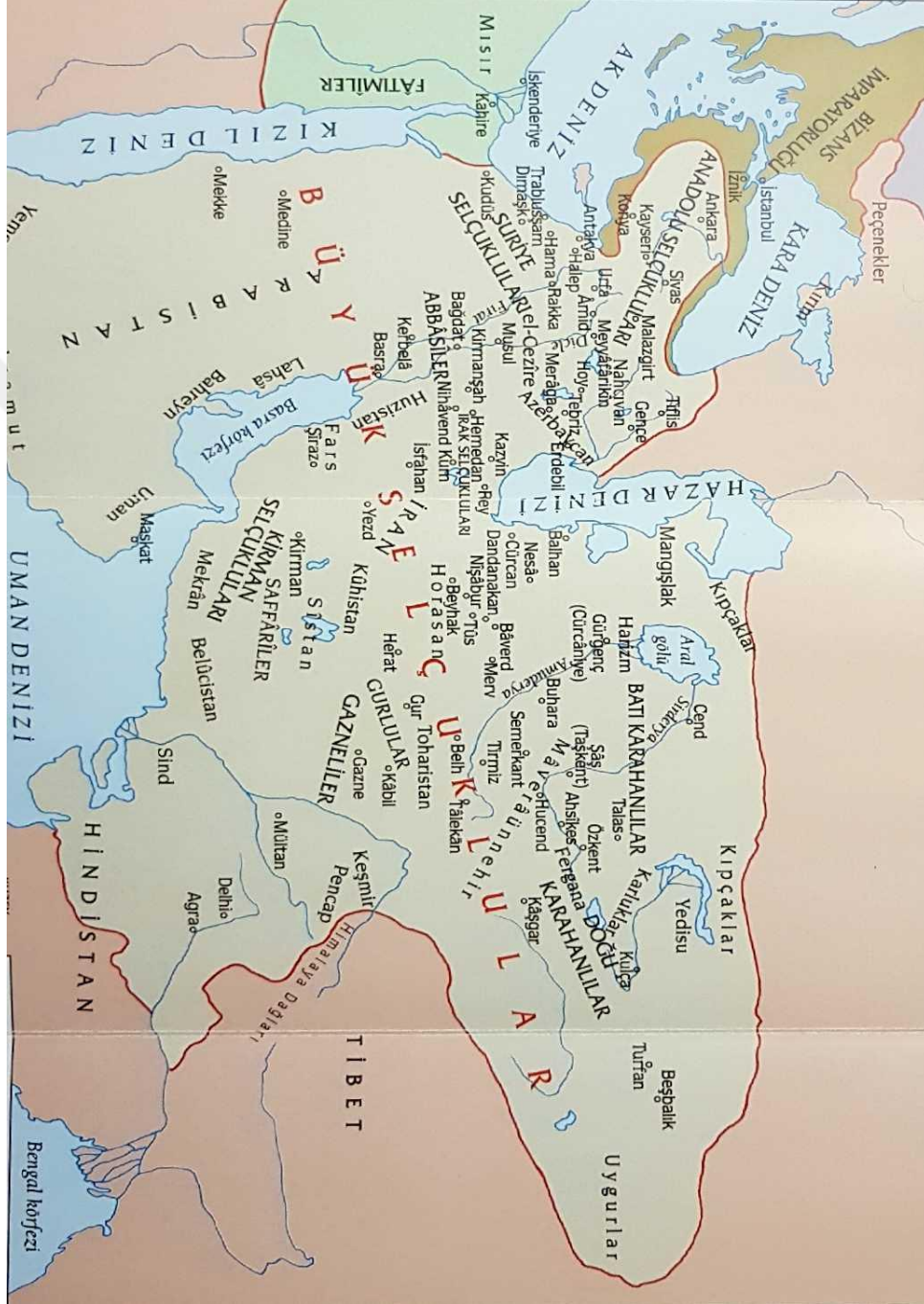
- Tümer, Günay, “Bîrûnî”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, VI, s. 206-215.
- Uluçay, Çağatay, *İlk Müslüman Türk Devletleri*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2013.
- Uludağ, Süleyman, “Cendî”, *DİA* Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, VII, s. 361-362.
- Usta, Aydın, “Moğol İstilâsı Dönemine Kadar Kıpçaklar ve Hârezmşahlar Devleti”, *Türkler*, IV, Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca (Ed.), Ankara 2002, s. 897-903.
- Uydu Yücel, Muallâ, “Kıpçaklar”, *DİA* Diyanet Vakfı Yayınları, 2002, XXV, s. 420-421.
- Ünal, A. Afşin, “İbnü'l Esir'in “El-Kâmil Fî't-Tarih” İsimli Kaynak Eserinin “Selçuklu Kültür ve Medeniyeti” Bakımından Bir Değerlendirmesi”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8, 1999, s. 115-122.
- V. Minorsky, *Hudûd al-‘Âlam ‘The Regions of The World’- A Persian Geography 372 A.H.-982 A.D.*, (Translated and explained by V. Minorsky), London 1937.
- Vardan, Müverrih, *Türk Fetihleri Tarihi*, Post Yayınları, İstanbul 2017.
- Vasary, Istvan, *Eski İç Asya'nın Tarihi*, (Çev.: İsmail Doğan), Ötüken Yayınevi, İstanbul 2007.
- Von Rubruk, Wilhelm, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat (1253-1255)*, (Çev.: Ergin Ayan), İstanbul 2001.
- Yakubovskiy, A.Yu., “Glavni Vapros İstorya Razvitiya Garodov Sredni Azii, *ANSSR*, XXIX, 1951.
- Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldan*, I-VI, Beyrut 1968.
- _____, *Mu'cemü'l-büldân*, (Neş.: Şihad ed-Din Ebu' Abdillâh Ya'kub b. Abdillâh, Dâru Sâdır), Beyrut 2010.
- Yalınkılıç, Tuba, “Kül Tigin Yazıtının Çince Metni ve Tercümesi”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*, 2 (2), 2013, s. 79-85.
- Yıldız, Hakkı Dursun, “The Turks' Adoption of İslam”, *A Short History of Turkish – Islamic States (Excluding the Ottoman State)*, E. Merçil – H. N. Nuhuğlu (Ed.), Turkish Historical Society Printing House, Ankara 1994, s. 29-45.
- _____, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, VI, İstanbul 1992.
- Yinanç, Mükrimin Halil, “Çağrı Bey”, *İA*, III, İstanbul 1978, s. 324-328.
- Yorulmaz, Osman, “Kanglıların/Kanklıların Menşei Meselesi”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 43., İstanbul 2007, s. 83-104.
- _____, *Geçmişten Günümüze Kanglı Türkleri*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2012.

- Yusuf Ziya Yörükán, *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler: Türklerin Yaşadığı ve Türklere Komşu Olan Bölgeler (İbn Hurdazbih, Ya'kûbî, İbn Rusteh, İbn Fakîk el-Hemedâni, Kudame b. Ca'fer, İstahrî, İbn Havkal)*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2013.
- Yuvalı, Abdulkadir, *İlhanlı Tarihi*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2017.
- Zahîrî'd-dîn Nişâbü'rî, *Selçûknâme*, İ. Afşar (Nşr.), Tahran 1332.
- _____, *Selçûknâme*, A.H. Morton (Nşr.), London 2004.
- Zahoder, B., "Dendanekán", (Terc. İ. Kaynak), *Belleten*, XVIII/72, 1954, s. 581-587.
- Zekerya, C., "Ahmet Yesevi'nin Türk Tarihindeki Yeri", *Yasaugi Taglımı*, Türkistan 1998.

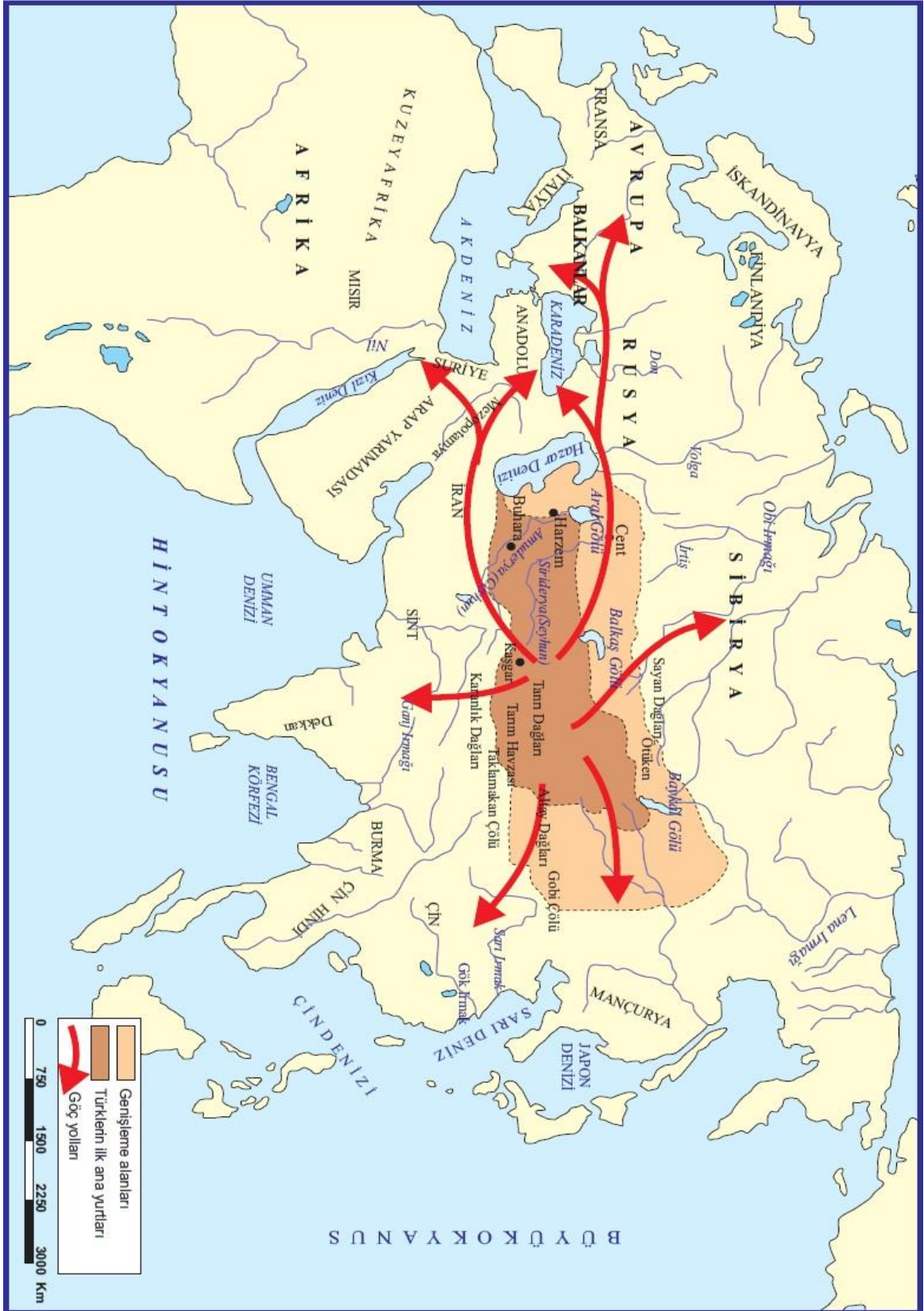

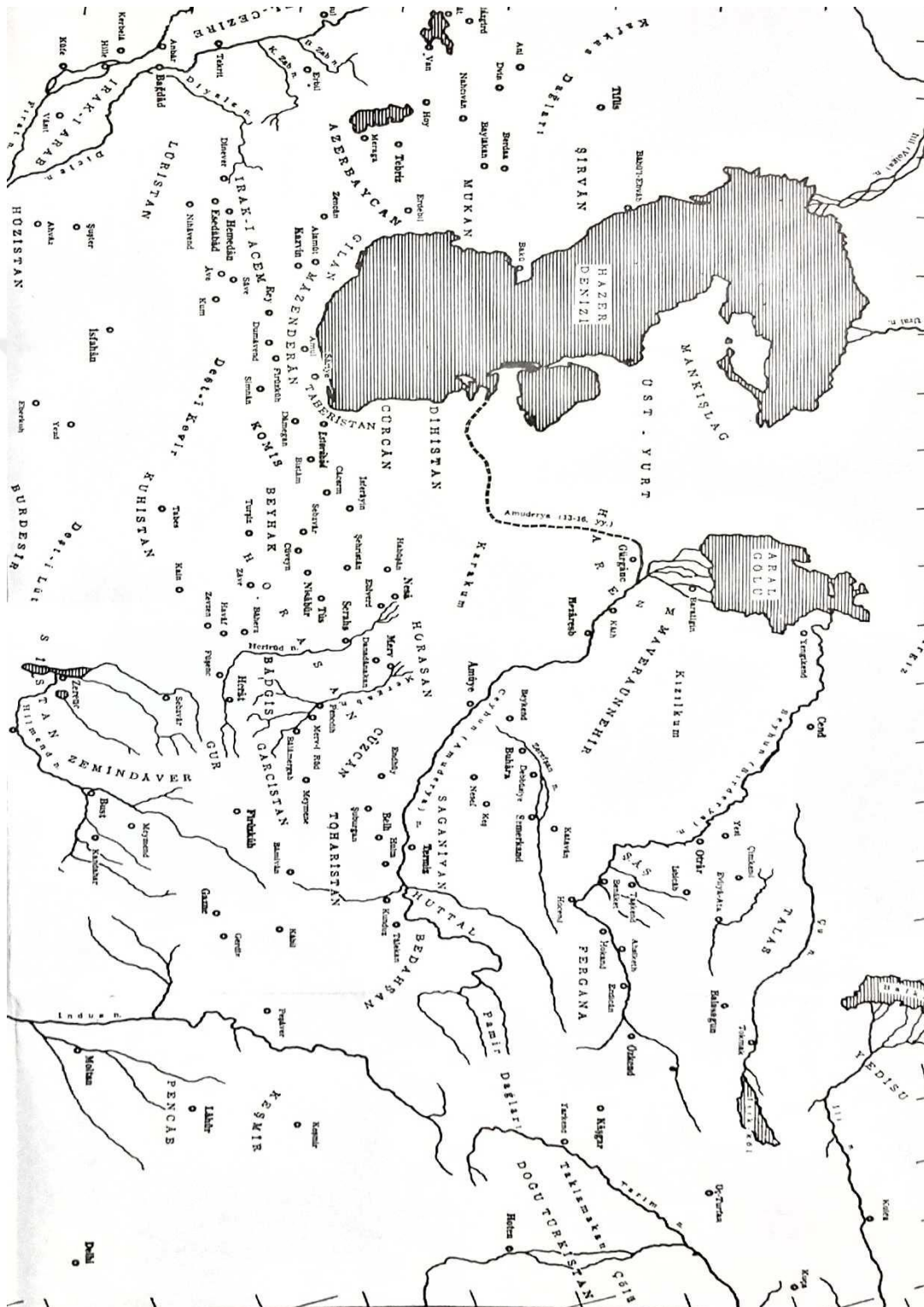
EKLER

Haritalar:

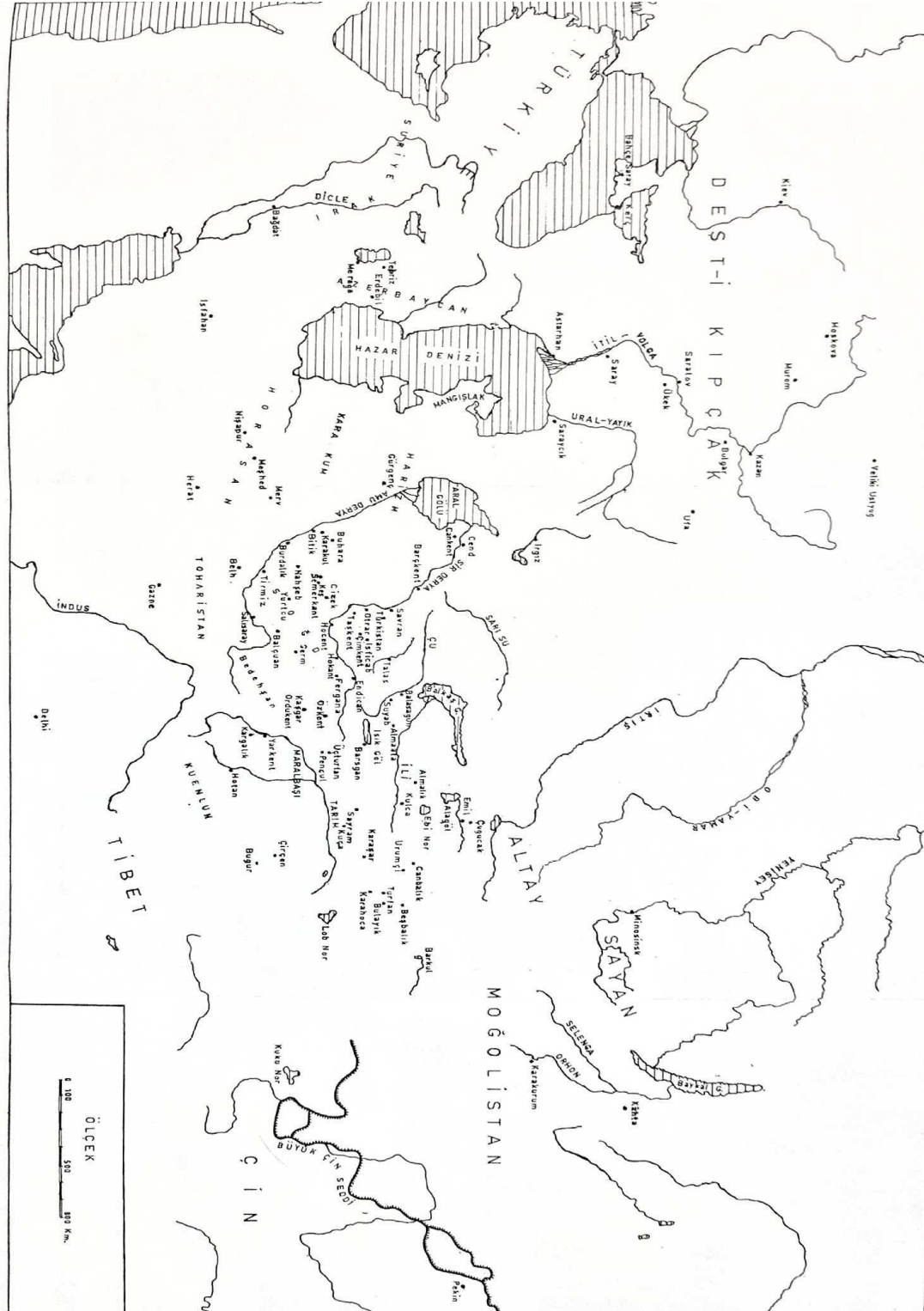

Harita 1. Büyük Selçuklu Devleti'nin En Geniş Sınırları - (Osman Gazi Özgüdenli'nin, "Selçuklular, I" adlı eserinden alınmıştır)

Harita 2. Orta Asya'nın X-XIII. Yüzyıllarda Genel Durumu - (İbrahim Kafesoğlu'nun, "Hârezmşahlar Devleti Tarihi" adlı eserinden alınmıştır)

XI-XIV. Yüzyıllarda Mâveraünnehir ve Türkistan – (Barthold’un, “Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler” adlı eserinden alınmıştır)

Fotoğraflar

Foto 1: Cend, Rabat’tan dış kale surları ve iç kaledeki sarayın görünümü
(B. Deniz, 2004)

Foto 2: Cend, İç Kale’de bulunan saray ve türbenin kuzeybatıdan görünümü, (B. Deniz 2004)

Foto. 3- Cend, saray benzeri yapı yakınındaki iç kale surlarının görünümü, (B. Deniz, 2004)

Foto 4. Cend, İç Kale’de bulunan caminin güneybatı yönünden görünümü, (B. Deniz 2004)

Foto. 5- Cend, İç Kale’de bulunan sarayın kuzey batıdan görünümü, (B. Deniz, 2004)

Foto. 6- Cend, İç Kale’de bulunan sarayın doğu yönünden görünümü, (B. Deniz, 2004)

Foto. 7- Cend, İç Kale’de bulunan Selçuk Bey Türbesi’nin (munara) görünümü,
(B. Deniz, 2004)

Foto. 8- Cend, İç Kale’de bulunan Selçuk Bey Türbesi’nin (munara türbe), görünümü,
(B. Deniz, 2004)

Foto. 9- Cend, İç Kale’de bulunan Selçuk Bey Türbesi’nin (munara) yakından görünümü,
(B. Deniz, 2004)

Foto 10. Cend'in doğudan batıya doğru uzanan dış kale surlarının görünümü –
(B. Deniz 2004).

Foto. 11- Cend, Dış Kale'de bulunan hamam benzeri bir yapının kalıntısı, (B. Deniz, 2004)

Foto. 12- Cend, Dış Kale, tuğla malzemeli bir yapı kalıntısı, (B. Deniz, 2004)

Foto 13. Cend, dış kalede bulunan türbe benzeri 1. yapının güneyden görünümü,
(B. Deniz, 2004)

Foto. 14: Cend, dış kalede bulunan türbe benzeri 2. Yapının güney yönünden görünümü,
(B. Deniz, 2004)

Foto. 15. Cend, dış kalede bulunan, Türbe olarak adlandırılan 2. yapının görünümü,
(B. Deniz, 2004)

Foto. 16. Cend, türbeye benzeyen 3. yapının kuzeyden görünümü, (B. Deniz, 2004)

Foto. 17- Cend’de, yüzey araştırmaları esnasında bulunan seramikler –
(Jalagaş Avdanı Müzesi)

Foto. 18- Cend'de yapılan yüzey araştırmaları esnasında bulunan seramik parçaları –
(B. Deniz, 2004)

Foto. 19- Cend'de yapılan yüzey araştırmaları sırasında bulunan turkuaz renkli seramik
parçaları – (B. Deniz 2004)

Foto. 20- Cend'de yapılan yüzey araştırmaları sırasında bulunan bakır paralar (X-XIII. Yüzyıllar) – (Jalagaş Avdanı Müzesinden)

Foto. 21- Cend, yüzey araştırmasında bulunan madeni kandil (çırak), (B. Deniz, 2004)

Foto 22. Cend, Güneybatıdan Rabat'taki Kervansaray'ın görünümü – (B. Deniz 2004)

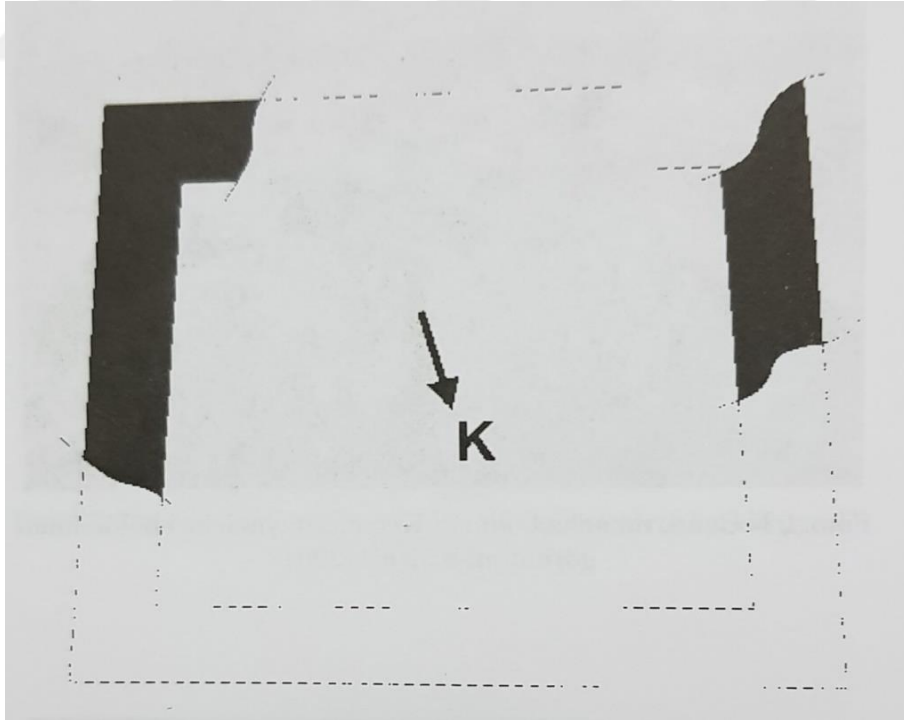

Foto. 23- Cend, kuzeyden rabattaki kervansarayın ikinci bölümünün bir görüntüsü –
(B. Deniz 2004)

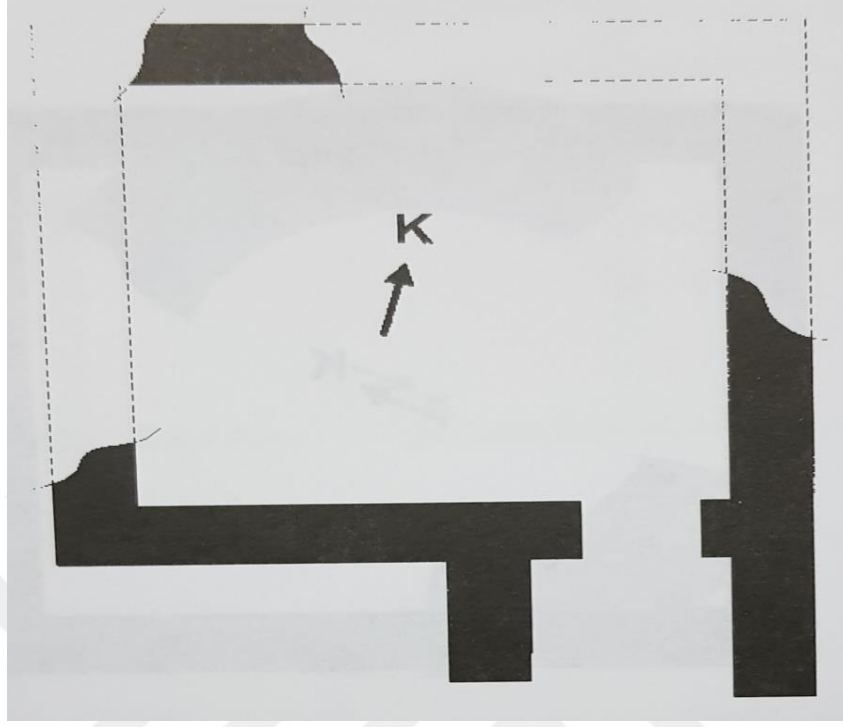

Foto 24. Cend, Rabat'ta bulunan kervansarayın, kuzey yönünden görünümü –(B. Deniz 2004)

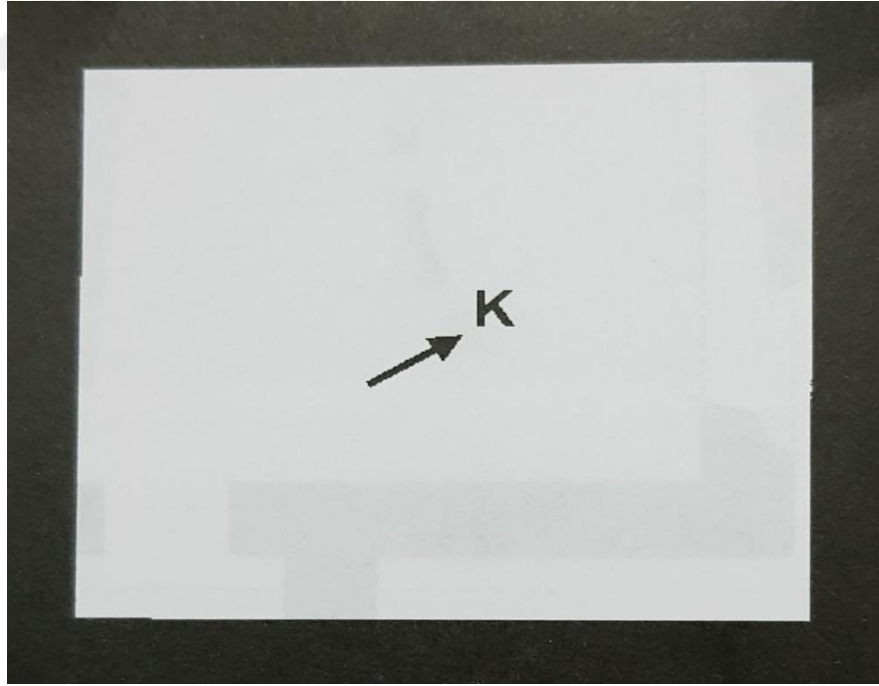
Şekiller:

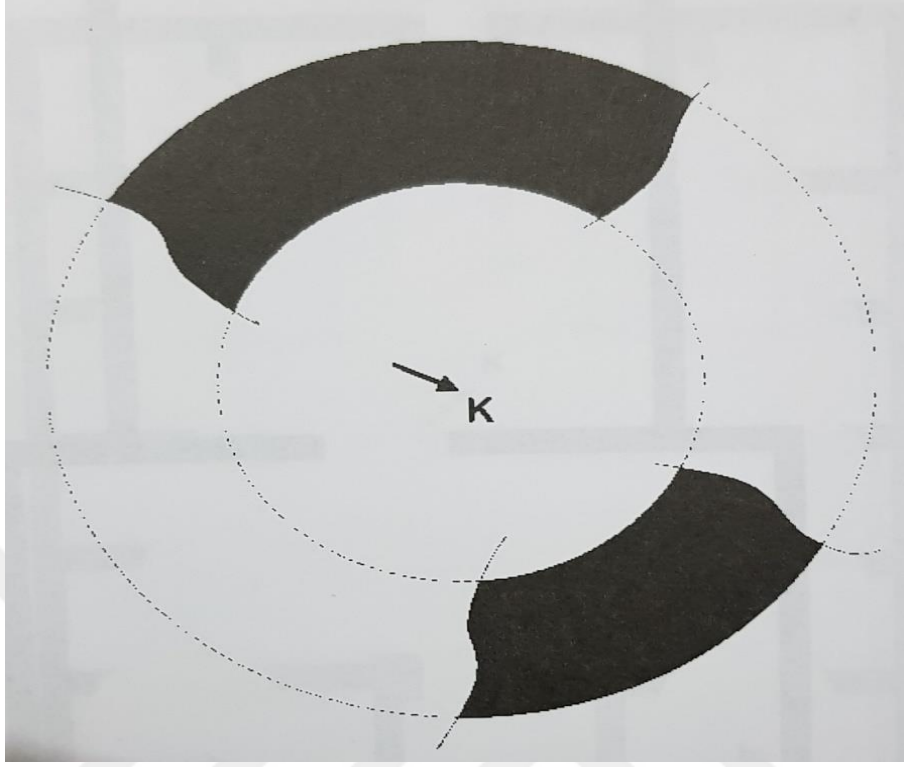
Şekil. 1- Cend, türbe benzeri 1. yapının plânı, (B. Deniz, 2005)

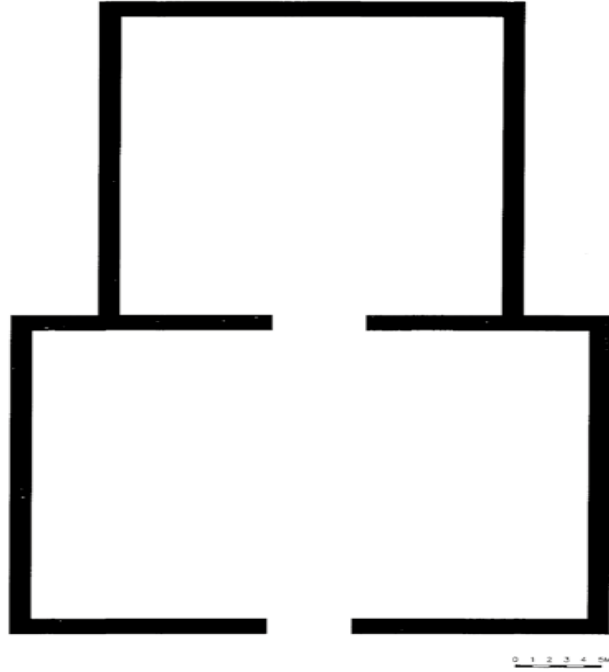
Şekil. 2- Cend, türbe benzeri 2. yapının plânı, (B. Deniz, 2005)

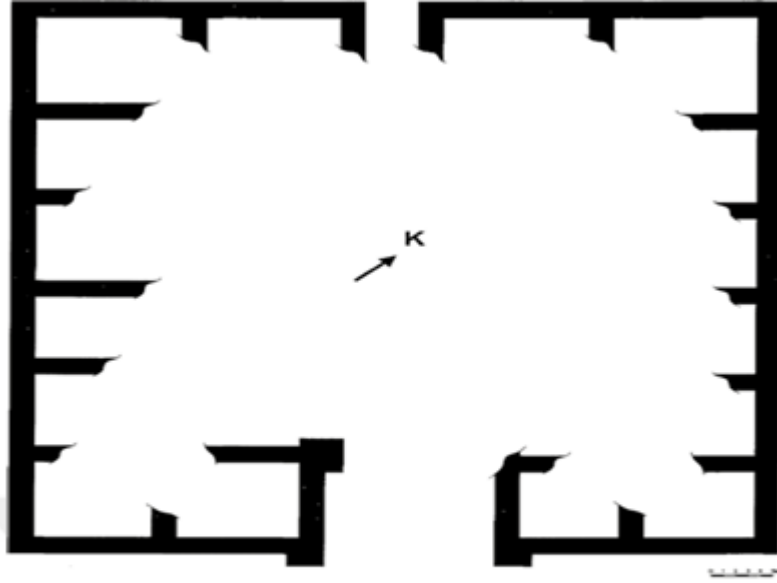
Şekil. 3- Cend, türbe benzeri 4. yapının plânı, (B. Deniz, 2005)

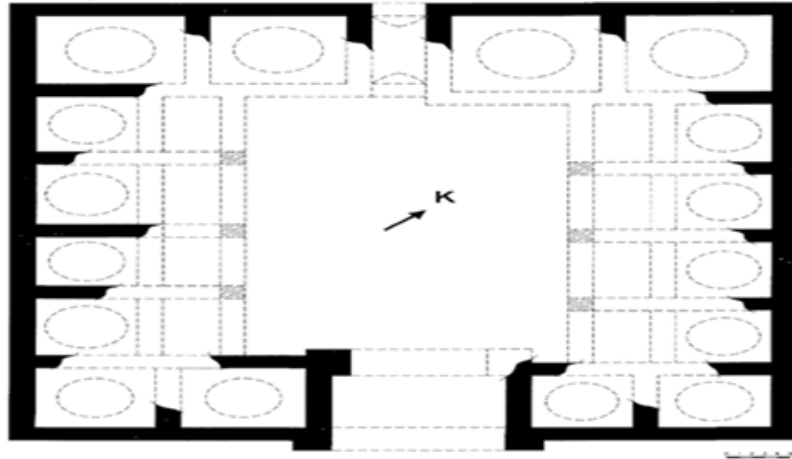
Şekil 4- Cend, Selçuk Bey minara türbesi, (B. Deniz, 2005)

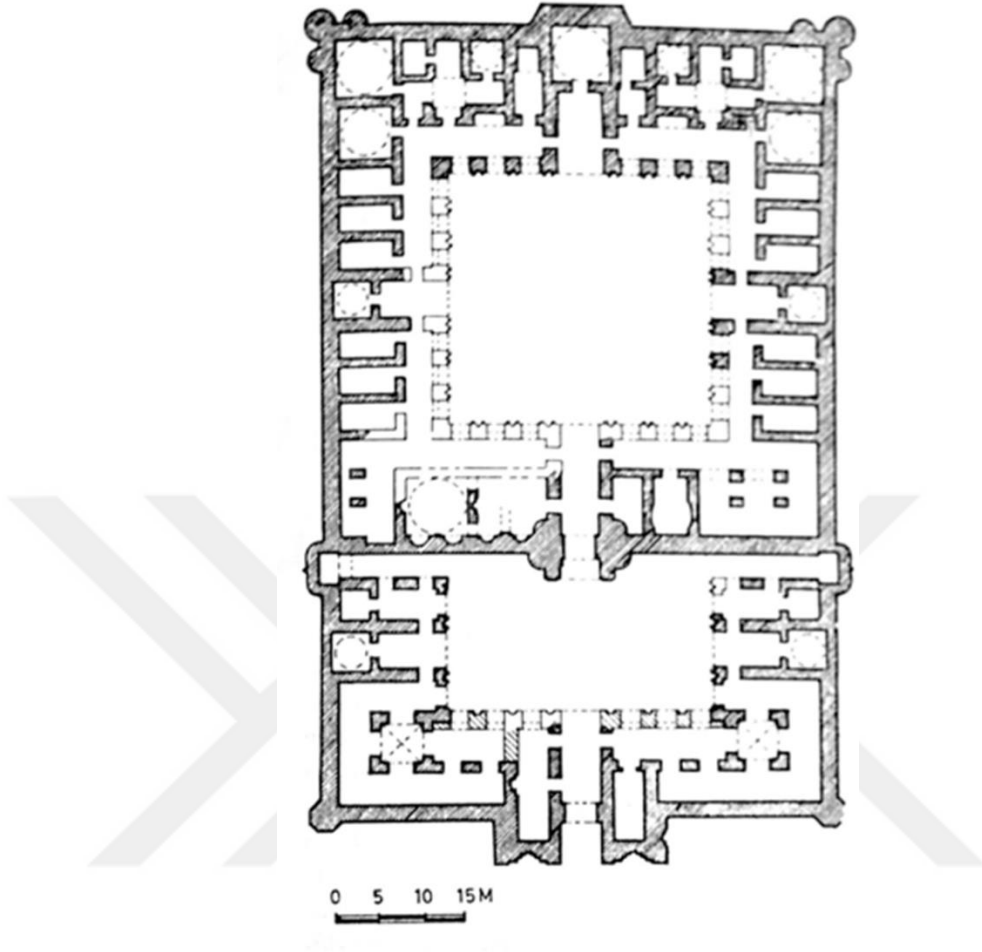
Şekil 5: Cend, rabat, kervansaray plânı (B. Deniz 2005).

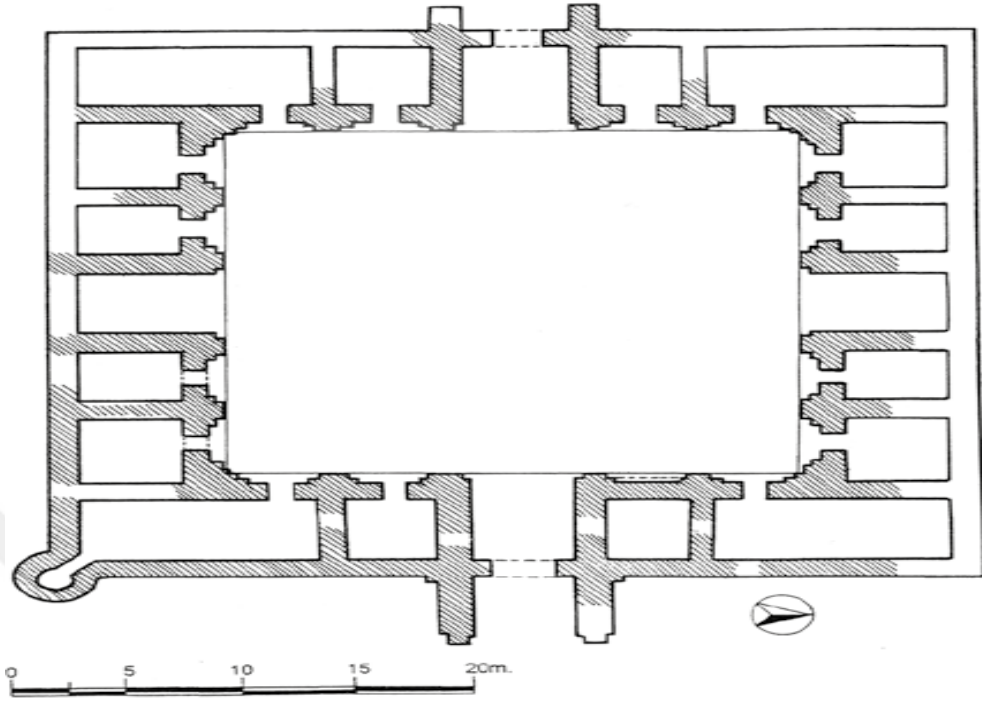
Şekil 6: Cend, rabat, kervansaray ikinci bölümün plânı, (B. Deniz 2005).

Şekil 7: Cend, rabat, kervansaray, ikinci bölüm, restitüsyon plânı – (B Deniz 2005).

Şekil 9: Ribat-1 Şerif (Nişabur-Merv), plânı - (Oktay Aslanapa, s. 87)

Şekil 10: Ode Morguen Kervansarayı plânı – (Mustafa Cezar, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, 1. Baskı, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1977, s. 195).